

ΚΩΣΤΗ ΠΑΛΑΜΑ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΒΑΛΑΩΡΙΤΗΣ

(1824 - 1924)

ΑΡΘΡΑ, ΓΡΑΜΜΑΤΑ, ΟΜΙΛΙΕΣ

Ὁ Βαλαωρίτης εἶναι ὁ κατ'ἐξοχὴν κληρονόμος τοῦ Ὁμήρου. Κανεὶς περισσότερο ἀπὸ ἐκείνον ἐπικός καθεαυτὸν, τόσο ἀπὸ τὸ βαθύ του αἰσθημα, ὅσο ἀπὸ τὴ δύναμιν τῆς εἰκόνας, καὶ ἀπὸ τὸ ὑπέροχον προτέρημά του νὰ τὰ ἐμψυχώνει τὰ πράγματα.

(ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΣΤΕΡΙΟΤΗΣ (PHILEAS LEBESGUE) στὸ «Mercure de France» τῆς 16 τοῦ Νοέμβρου 1908).

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ "ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΔΑΚΗΣ.,

1924

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

ΒΑΛΛΩΡΙΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΤΗΚΗ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

Το βιβλίο αυτό ανήκει στην
Βιβλιοθήκη της Ακαδημίας
και είναι διατεθειμένο να
δανειστείται από τους
επιστημονικούς και
ερευνητικούς κύκλους
της χώρας και του
εξωτερικού.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΒΑΛΛΩΡΙΤΗΣ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΒΑΛΛΩΡΙΤΗΣ

Printed in Greece

ΚΩΣΤΗ ΠΑΛΑΜΑ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΒΑΛΛΩΡΙΤΗΣ

(1824 - 1924)

ΑΡΘΡΑ, ΓΡΑΜΜΑΤΑ, ΟΜΙΛΙΕΣ.

Ὁ Βαλλωρίτης εἶναι ὁ κατ'ἐξοχὴν κληρονόμος τοῦ Ὁμήρου. Κανεὶς παρυσώτερος ἀπὸ ἐκείνον ἐπικὸς καθ'αυτὸν, τόσο ἀπὸ τὸ βῆδός του εἰσόδημα, ὅσο ἀπὸ τῆς δυνάμεως τῆς εἰκότος, καὶ ἀπὸ τὸ ἐπείροχο προτέρημα του νὰ τὰ ἐμψυχώνει τὰ πράγματα.

(ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΣΤΕΡΙΟΤΗΣ (PHILEAS LEBESGUE) σὺν «Mercure de France» τῇ 16 τοῦ Νοέμβριου 1908).

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ "ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΔΑΚΗΣ",
1924

ΕΡΓΑ ΠΟΥ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΤΥΠΩΘΟΥΝ ΑΡΓΟΤΕΡΑ

- Βυρωνολατρεία.
- Πρόσωπα και μονόλογοι.
- Ραχήλ.
- Οί Πεντασύλλαβοι και τὰ Παθητικά Κρυφομυλήματα.
- Σκληροί και δειλοί σίχοι.
- Τὸ τραγούδι τοῦ Καραϊσκάκη.
- Καλλιμαχος — Αντρωτής.
- Φιλικά γράμματα και Σημειώματα σὸ περὶ διώριον.
- Τὰ Χρόνια μου και τὰ Χαριὰ μου σὲ δύο τόμους.
- Τόμος Α: Ἡ Ποιητικὴ μου. Τόμος Β: Ἡ Πρώτη Ζωή.
- Πεζοὶ δρόμοι, σὲ τόμους δύο.
- Παράπλευρα σὶν Πήλασο.
- Ὁ Ψυχάρης.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Και ὦ Φωτεινέ, Ἀστραπέγιαννε και ἄρματωλέ και Ἀκρίτα
και τῆς φυλῆς και τῆς φωνῆς, καρδιά, τραγοῦδι, λόγος,
τοῦ Γένους φυλακότερα και σὰ νὰ στέκης πάντα
σκοπές, τὸ καρποφύλλι σου τὸ κλέφτικο κρατώντας,
μὲ κάποια ἐλάνειχτα φτερά, σὰ σκέπη ἀπάνωθε μας.
Δροσάτος ἀπ' τοῦ Κίσαβου τὴν πάχνη, ἀπὸ τῆ φλέγα
μαυρειδερές, μοσκοβολᾷς μπαρουτι και θυμάρι!

ΟΙ ΠΑΤΕΡΕΣ — ΒΩΜΟΙ 1915.

BYRON, RONSARD, ΒΑΛΛΩΡΙΤΗΣ

Τὸ 1894 μᾶς φέρνει ἀπὸ τὰ βάθη τῶν καιρῶν ὅπου κρατιοῦνται κοιμισμένες ἐπάνω στοὺς φιλόστοργους κόρφους τῶν Μητέρων, ὅμως ἔτοιμες πάντα νὰ ξυπνήσουν, ζωντανές πάντα, στὸ κάλεσμα τῶν ὁσων τίς θυμοῦνται καὶ τίς ἀγαποῦν, τρεῖς ἀρχαίες, ἀπὸ τὴν ὄψη τοῦ συνόλου τους, εἰκόνες. Οἱ εἰκόνες τριῶν ποιητῶν. Ἡ καθεμιά διαφορετικὴ στὸν ὄγκο, στὸ παράστημά της καὶ στ' ἀνάστημα, διαφορετικοὺς κρατεῖ, στὸν ἀριθμὸ, στὸ εἶδος καὶ στὸ γένος, τοὺς θαυμαστές. Καὶ οἱ τρεῖς τὸ θαυμασμό τὸν ἀξίζουν, γιατί μιὰ βροχὴ ὁμορφιάς ἀναβρῦζει ἀπὸ τὴν εἰκόνα τὴν καθεμιά. Ὁμορφιάς ποὺ μέσα στὸν πλατύτερο ἢ στὸ στενότερο, τὸ λαμπερότερο ἐκθαμβωτικὸ ἢ τὸν ἀπαλώτερο φωτισμένο κύκλο της, βασίλισσα ἐνὸς κόσμου εἶναι. Συμπληρώνοντ' ἑκατὸ χρόνια στὶς 19 τοῦ Ἀπρίλη ποὺ μᾶς ἔρχεται, ἀπὸ τὴν ἡμέρα ποὺ πέθανε στὸ Μισολόγγι ὁ **Μπαῖρον**. Συμπληρώνονται τετρακόσια χρόνια στὶς 11 τοῦ ἐρχόμενου μηνός, τοῦ Τριυγητῆ, ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ γεννήθηκε ὁ **Ρονσάρ**. Κι' ἀκόμα ἑκατὸ χρόνια συμπληρώνονται μὲ τίς 14 τοῦ ἴδιου μηνὸς ποὺ εἶναι, καθὼς μπαίνει τὸ φθινόπωρο, ποὺ εἶναι ὁ πῶς χαροῦνται

λαοῦ, ἡ φυσικὴ ἀρχὴ τοῦ χρόνου· τὴν ἡμέρα ἐκείνη γεννήθηκε ὁ **Βαλαωρίτης**. Ὁ πρῶτος, ὁ παγκόσμιος φήμης ψάλτης τῆς εὐσφορικῆς ἀκαταδεξιάς, συνταιριασμένης μὲ τὸ παθητικώτερο ἔσπασμα πού δόθηκε τοῦ ρωμαντικοῦ φιλέλλητισμοῦ ν' ἀπολάβῃ. Ὁ δεύτερος, ὁ λυρικός τοῦ ξανανθισμένου ἑλληνολατινικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, πού μὲ μιὰς χάρισε φτερὰ τῆς ὥς τότε ἀφτέρωτης Μούσας τοῦ Γαλλικοῦ Παρνασσου, πρίγγιπας, ἀναγνωρισμένους ἀπαράσλευτος πιά στὸ θρόνο του, τῶν ποιητῶν τοῦ Ἑθνους του. Ὁ τρίτος, ὁ ἐπικός τοῦ ἀρματολισμοῦ, «δροσᾶτος ἀπ' τοῦ Κίσαβου τὴν πᾶχνη», καθὼς ἕνας μου στίχος μέσα στοὺς «Πατέρες» τοῦ τραγουδιοῦ μας τὸν ἐπαλαεῖται, μὲ τὴ δυνατὴ πνοή του, ἐναγώνια πάντα ἀπὸ τὸν πόλεμο κατὰ τοῦ ξένου. Καὶ οἱ τρεῖς, **Ἕλληνες**, καθένας δίνοντας καὶ ἀπὸ μιὰ χρωματιὰ ξεχωριστὴ στὸ νόημα τῆς λέξης, τὸ πολυσήμαντο.

* * *

Ἀγγλία, Ἑλλάδα, σὲ κρατικὰ καὶ σὲ συνολικὰ καὶ σὲ ἀτομικὰ φαινόμενα, παράπλευρα στοὺς τόπους καὶ ἀπάνου ἀπὸ τὶς πατρίδες, ὁ κόσμος τῶν πιστῶν ἀκόμα στὴ λατρεία τοῦ μεγάλου ἀνθρώπου καὶ ξεχωριστὰ στὴ θρησκεία τῆς Πολύμνιας, θυμοῦνται καὶ χαριζόνται καὶ ἐσποῦνε, συγκεντρώνονται καὶ ἀδερφώνονται γύρω στὸ ὄνομα τοῦ Μαΐφρον. Ἡ ἀκούμητη περιέργεια πάλι βρίσκει ἀφορμὴ νὰ ψᾷξῃ, νὰ γνωριστῇ καὶ νὰ γνωρίσῃ, νὰ αἰσθανθῇ, νὰ καταλάβῃ. Ὁ θαυμασμός, μεθυμένος ἢ φω-

τισμένος, πυρώνει τὰ θυματήρια του γιὰ νὰ κινήσῃ τὸ ἱερὸ μοσκολίβανο. Ὁ Μῶμος, κουτοπόνηρος, δὲν ἀφίνει νὰ χαθῇ ἡ εὐκαιρία γιὰ νὰ οἷξῃ τὸ λογάκι του, φαρμακερό, βρωμερό, τὸ ἴδιο κάνει. Ὅμως ὁ ποιητῆς, καὶ μὲ τὸ φαρμάκι πού γονατίζει τοὺς ἄλλους, ξέρε καὶ τὸνώνει. Καὶ τὸ παραστράτισμά του δὲν εἶναι παρ' ἰμουσικὴ καὶ αὐτὴ διαφωνία ἀναπόφευκτη γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἁρμονίας πού τότε ἔξῃ. Χαμηλώνεται γιὰ νὰ τιναχθῇ ἀπὸ κεῖ ψηλότερ' ἀκόμα. Ὁ Μαΐφρον εἰδωλοποιήθηκε ὅσο στὸν καιρὸ του κανεῖς καὶ λίγοι στοὺς αἰῶνες ὁμοτιμοὶ του καθὼς ἐκεῖνος. Πάντα μὲ τὰ εἰδωλα ζοῦμε, καὶ αὐτὰ μᾶς δίνουν καθαρώτερη τὴ συνείδηση τῶν ὅσων ποθοῦμε καὶ ἀγαθοῦμε. Γιατὶ τὰ εἰδωλα δὲν εἶναι παρὰ σωματωμένα τὰ σύμβολα τῶν πόθων καὶ τῶν ἐρώτων μας. Κανένα εἰδωλο δὲν ἀπομένει ἀσέλento στὸ βάθρο του, κατακάθιστο στὴ λάμψη του. Μὰ καὶ κανένα εἰδωλο δὲ χάνει γιὰ πάντα τίποτε ἀπὸ τὴν ὁμορφίαν του καὶ ἀπὸ τὴ μεγαλωσύνη του, ἀπείραχτη βαστᾷ τὴν ἐπιρροή του, ἐκεῖ ὅπου ἐκείνη σφραγισμένη στέκεται μὲ τὴν ἀστέρινη σφραγίδα τοῦ παντοτεινοῦ. Θέλω νὰ εἰπῶ πὼς τὸ πέρασμα ἐνὸς μεγάλου ἀνθρώπου πάντα θ' ἀφήσῃ κάπου τὰ σημάδια του φεγγόβολα· καὶ πὼς ὁ μεγάλος ὁ ποιητῆς χωρὶς ἐπίθετο, τὸ γνήσιο θρέμμα τοῦ Ἑλικώνα, καὶ ὅταν ἀκόμα πλάθῃ ἕνα κόσμιο ἰδιαίτερα σηματοδεδειγμένο μὲ τὸ ἀρχοντικό του οἰκόσημο, θροναῖζεται κάπως παραπέρα ἀπὸ τὸν οἶκο πού ἱδρυσε. Δὲν ἀνήκει σὲ Σχολή, ὅσο καὶ ἂν ἡ κριτικὴ ἀνάγκη χρειάζεται τέτοια τοποθετήματα γιὰ νὰ προχωρήσῃ ἀνοητότερα στὸ ἔργο της. Οἱ λεγόμενες Σχολές, εὐρήματα

δες· και δίνουν ἀφορημί νά μιλοῦμε γιά τὰ ἔργα τῶν ποιητῶν ἐπιπόλαια, καθὼς μιλοῦμε γιά τὰ κατορθώματα τοῦ συρμού· πού σήμερα κυριαρχοῦν καί αἰθριο ἐξαφανίζονται. Βέβαια, κάποιες δοξές φιλολογικῆς δέν τραβοῦν ἐκείθε πέρα ἀπὸ τὴ χάρη πού σκορπίζει ἀπὸ τὰ Παρίσια ὁλόσις φερμένο ἓνα γυναικεῖο ντύσιμο πού μᾶς υποδουλώνει καί μᾶς ἀνακατώνει, θηλυκοὺς καί ἀρσενικοὺς. Ὅμως ὁ ποιητῆς πού μιὰ φορὰ γέμισε τὸν κόσμο μὲ τὴ φήμη του, ὅσο κι ἂν τὸ γέμισμ' αὐτὸ παρουσιάζεται ὕστερα ἀραιότερο ἢ τὴν παραχωρεῖ τὴ θέσῃ του σὲ γεμίσματα καί σὲ παραγομίσματ' ἄλλων, ἔρχεται στιγμή καί δείχνει πὼς ἡ φήμη του στὸν κόσμο δέν εἶναι οὔτε σὰν τὸ μετέωρο πού σβύνει, μὰ σὰν τὸ ἄστρο πού γυρίζει στὴν τροχιά του.

Κανενὸς ἀριστοτέχνη δημιουργοῦ, ὡς εἶναι Ὅμηρος, Δάντης, Σαίξπηρος, τὸ ἔργο δέν περνᾷ ἀπειραχτο ἀπὸ τὸ σκοροφάγωμα τοῦ χρόνου. Ἔπειτα δέν εἶναι μοναχὰ ὁ θεῖος Ὅμηρος πού «ἀποκοιμῆται κάποτε», καθὼς εἶπαν. Σὲ καθένα μεγάλο ποιητῇ, ὅ,τι, λίγο ἢ πολύ, τοῦ ἀτομῆναι, φτάνει καί παραφτάνει γιά νὰ ζῇ, τρανὸς πάντα, μέσα σὲ ὅποιονε καιρὸ, σὲ περιβάλλον ὅποιον. Ὁ γερὰ στοχαστικός κ' αἰσθαντικός πού τὴν ποίησιν τὴν ἀποζητᾷ γιά ὅσα μέσα της ἐξιδανικεῖται θετικά καί αἰώνια, θὰ δείχνεται πάντα μπροστὰ καὶ στὰ πολυκίμν' ἀπὸ νῆα καί στὰ ριζωμέν' ἀπὸ τὰ χρόνια ἔργα της, καθὼς δείχνονται ὁ Μπαίρον μπροστὰ στὸ Γκαίτε, καθὼς ὁ Γκαίτε μπροστὰ στὸ Μπαίρον. Ὁ ποιητῆς τοῦ «Μάμφρεδ» γερμένος ταπεινότητα, σάμπως μὲ δειλίσιμα καί μὲ ντροπὴ παρθενική, μπρὸς στὸν Ὀλύμπιο, καί ὁ ποιητῆς τοῦ «Φάουστ»

ἀνεβάζοντας ἴσα μὲ τὸν ἑβδομο οὐρανὸ τοῦ θανουμένου τὸν ἄντρα πού ἔγραψε τὸ «Ὀνειρο» καί τὴ «Μεγάλῃ Νύχτῃ», τὸ «Λάρα» καί τὸ «Σαρδανάπαλο», τὸν «Καῖν» καί τὸν Οὐρανὸ καί τὴ Γῆ». Ἐκεῖνος πού πέθανε διττός, καθὼς τὸν εἶπαν καί τὸν ξαναεἶπαν ποιητῆς καί πεσογράφοι, ἀλλὰ μακάριος μέσα στὸ Μισολόγγι. Ὁ ποιητῆς ὁ ἀνήσυχος, ὁ τρικυμισμένος, τοῦ σαρκασμοῦ καί τῆς ἀνταρσίας, καί τοῦ ἀτομισμοῦ πού ἀντιστέκεται καί τοῦ προσωπικοῦ πού ὅλο κ' ἐκδηλώνεται, τοῦτο μονάχα. Καί ὁ ποιητῆς ὁ γαλήνιος τῆς καλλιτεχνικῆς πανθείας, τοῦ φυσιοκρατικοῦ ξετυλιγμοῦ, τοῦ καθολικοῦ πού ὅλο ρυθμικά ξεγύνηται. Τί μάθημα τὰ σφιγταγκαλιάσματά τους γιὰ ὅσους ἀκόμα, παρασυρμένοι ἀπὸ τὰ λογῆς ἰδανικά τους, κοιτάζουν πὼς νὰ χωρίσουν καί πὼς νὰ βαθμολογήσουν τοὺς ἀθάνατους στὰ Ἡλύσια!

* * *

Σ' αὐτὸ ἐδὼ τὸ φύλλο ἔνας κρυπτόνυμος I.M.II. (πυθωνώτατα, γνωστὸς νέος ποιητῆς ἑξαρετικά λεπτότεχνος), τὸνίζει τὸν πανηγυρισμὸ τὸν τετρακοσίων χρόνων τοῦ Ρονσάρ, πού προαγγέλλει ἐπισημότετος ἀπὸ τὴ γῆ τῆς Γαλλίας. Κ' εὐλογο ἐγγίζοντας τὸ θέμα τοῦ πανεθνικοῦ χαρακτήρα τῆς γιορτῆς αὐτῆς, καί πρῶτ' ἀπ' ὅλα τοῦ ἑλληνικοῦ του χαρακτήρα, γιὰ τὸ Ρονσάρ εἶναι, παράπλευρα στὸν Πετράρχη, καί πλατύτερον ἀπ' αὐτόν, ὁ Ρονσάρ μὲ τὴν Πλεάδα του, τὸ πλουσιώτατο περιβόλι τοῦ ξαναγεννημοῦ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, στὸ πέρασμα τοῦ 16ου αἰῶνα, εἰ-

χνει τὴ σκέψη πῶς καὶ ὁ κύκλος ἐδῶ τῶν ἀνθρώπων τοῦ Λόγου κάπως θὰ ἔπρεπε νὰ κινηθῇ, ὅσο κι ἂν ἡ μελέτη τοῦ Ρονσάρ καὶ τῆς ἐποχῆς του δὲν εἶναι γιὰ μᾶς ἀκόμα ὅσο ἀρμόζει γνῶριση καὶ προσιτὴ σ' ἕνα κοίταγμα ἀνέλογο. Οἱ Γάλλοι ἀρχισαν νὰ ἐτοιμίζονται γιὰ τὴν ἐπίσημη αὐτὴν ἡμέρα ἀπὸ τὸν περασμένο ἀκόμα χρόνον· κ' ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τὰ γαλλικὰ ὁργανώνουν Ἐταιρίες καὶ Πανεπιστήμια πανηγυρικὰ μνημόσυνα. Τώρα τελευταῖα τὸ ἀποκλειστικὰ ἀφιερωμένο στὴν ποίηση παρισινὸ περιοδικὸ «Ἡ Γαλλικὴ Μοῦσα» σ' ἔκτακτο φύλλο συνταγμένο ὁλόκληρον γιὰ τὸ μεγάλο ποιητὴ, τότε δοξολογεῖ μὲ τὰ κοντύλια πενήντα καὶ πλέον ποιητῶν καὶ λογογράφων, λυρικών ποῦ στέκονται πρῶτοι στὴ γραμμῇ, σοφῶν ρωμανιστῶν, δεινῶν ρονσαδολατρῶν, γεροντώτερων, νεώτερων. Ἐπὶ κεφαλῇς οἱ ἀκαδημαῖκοι Πιέρρ Νολλας, ὁ αὐθεντικώτατος καὶ γλαφυρότατος ἀνάμεσα στοὺς ρονσαρδικοὺς ἱστοριοδίφες, καὶ ὁ Ἀνρὺ Ρενιέ, ὁ ὑπερχος ποιητῆς. Πρὸ μηνῶν, καλεσμένος ἀπὸ τὴν κόμῃσσαν Noailles, τὴν ψάλτρα μὲ τὴ φλέβα τῆς δαιμόνια, ποῦ εἶναι ἀντιπρόεδρος τῆς πολὺμελῆς ἐπιτροπῆς τῆς καταρτισμένης γιὰ νὰ προκαλέσῃ, νομίζω, γράμματα καὶ προσφορὰς φίλων καὶ θαυμαστῶν τοῦ Ρονσάρ ἀπὸ παντοῦ, εἶχα τὴν ἑξαρετικὴ τιμὴ νὰ στείλω δυὸ λόγια ποῦ νὰ τὴν ἐντυπώνουν ὅπωςδήποτε τὴ συγκίνηση ποῦ θὰ μπορούσε νὰ εἶχε ἀφήσῃ στὴ φαντασίᾳ ἐνὸς νεοέλληνα τραγουδιστῇ τὸ ἔργον ἢ τὸ ἄκουσμα τοῦ ἔργου ἐνὸς τέτοιου τόσο μεγαλόπρεπου στὴν ἑλληνοπάθειά του ραψφδοῦ, ποῦ τιμᾷ καὶ δοξάζει τὸν ἑλληνικὸ τὸ νοῦ, ὄχι μόνον

στὶς ἀχειρφεστάτα κλασικὰς πηγὰς τοῦ τῶν Πινδάρων καὶ τῶν Πλατῶνων, ἀλλὰ καὶ στοὺς λατινόγλωσσους—σὲ χρόνια θλιβερώτατα, λίγο ὕστερ' ἀπὸ τὸ χαμὸ τῆς Πόλης—στίχους πλανόδιων λουκρητικῶν κατεταμένων, καθὼς ὁ Μάρκουλλος Ταρχανιώτης.

Ἡ τύχη τοῦ Ρονσάρ στὴν ἱστορίᾳ τῶν γραμμάτων ἀπὸ τίς πιὸ παράξενες. Ζοῦσε, καὶ ἡ φήμη τοῦ ἀσύγκριτ. Ἀγγλία, Γερμανία, Ἰταλία ὡς τὴν Πολωνία, ζηλεύανε τὴ δόξα τῆς Γαλλίας ποῦ κρατοῦσε στὰ σπλάχνα τῆς τὸ νέο τὸν Ὀμηρον μαζί καὶ τὸ Βεργίλιο. Μάλιστα ἕνας ἐπίσημος ἱστοριογράφος τοῦ καιροῦ ἐκείνου καὶ σοβαρώτατα ἔγραψε πῶς ἡ Γαλλία μὲ τὸ παραπάνω ἀνόρθωσε μιὰ τῆς ἡττα στὴν Παβία· γιατί τὴν ἴδια τὴν ἡμέρα εἶχε γεννηθῇ ὁ Ρονσάρ. Λίγα χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατό του στὰ 1585, ἀρχισε λίγο λίγο νὰ παραμερίζεται. Ἡ ἐπιρροή τοῦ Μαλέρβ καὶ τοῦ Μπουαλω ἀπλώνονταν τυραννικῇ, ἀποκλειστικῇ, συκοφαντικῇ, θαρρετὰ τὸ σημειῶνω, γιὰ τὸν οἰστρίλατο ψάλτη. Ὅσο ποῦ χάθηκε ὁλότελα πνιγμένος ἀπὸ τὴ ληρομνησίᾳ. Αἰῶνες ἀπομνηνε θαμμένος ἔτσι. Πάθανε καὶ τὰ βιβλία του νὰ διαβάζουν καὶ τ' ὄνομά του νὰ προσφέρουν. Ἐπρεπε ν' ἀστράψῃ καὶ νὰ βροντήσῃ ὁ μεγαλόστομος ρωμαντισμός, ἀνατέλλοντας ὁ 19ος αἰώνας. Ἡ κριτικὴ τοῦ Sainte Beuve μὲ τὴ λύγεια ματιά τὸν ξανακίλεσε στὸ εἶναι. Τοῦ ξαναδόθηκαν οἱ βωμοὶ του. Ἀλλὰ πόσο δειλός, πόσο ἀτολμὸς καὶ ἀπροφικὸς ὁ ξαναγεννημένος του! Ἐπρεπε νὰ περάσουνε χρόνια καὶ χρόνια, νὰ ξετυλιχθῇ ὁ περασμένος αἰώνας, νὰ καταρτῇ ὁ τωρινός, ν' ἀπεριώσουνε χρόνοι καὶ κριτικοὶ καὶ πολυγῶστες ζωὴ ὅλη μελετώντας τὸν

ψάχνοντας και συγγράφοντας έπίμονα και υπομονετικά γιά τὸ ἔργο του, ὅσο πού ξαναγύρισε ὁ Ρονσάρ θριαμβευτῆς ἐπάνω στό ἄριμα του. Τιμημένος ὄχι μόνο γιά λεπτός καί τρυφερός ποιητής τῆς Μαρίας καί τῆς Ἑλένης σέ πετραρχικά σονέττα καί σέ τραγουδάκια χάρις ἀνακρεόντειας, ἀλλά καί μαζὶ καί κυριώτατα ὡς ἕνας λυρικός ἀπὸ τοὺς μεγαλόστομους ἐκείνους τοὺς ἐπάνω σέ μιὰ πλατειὰ κοίτη ρητορικά, ἀπὸ τὸ περίσσευμα τοῦ λυρισμοῦ τους, περισσότεχνους, συναρπαχτικούς· ποιητῆς ἀπὸ ἐκείνους πού ἔκαναν τὸ γάλλο Βρυντιέρ νά σημειώῃ: «Συχνότατα οἱ μεγάλοι λυρικοὶ εἶναι καί μεγάλοι ρήτορες» ἀκόμα πιὸ πολὺ: ἱεροκήρυκες!»

* * *

Ἕνας λαμπρὸς κριτικὸς τῶν Ἀγγλῶν ποιητῶν⁽¹⁾ καί λαμπρότερος ἀκόμα ἐξερευνητῆς τῶν μεγάλων ἔθνομαρτύρων ρωμαντικῶν ποιητῶν τῆς Πολωνίας, τοῦ Μίκιεβιτς, τοῦ Κραζίσκη καί τοῦ Σλοβάκη πού εἶναι καί οἱ τρεῖς τοὺς ὀλόανθρα τοῦ βυρωνισμοῦ παραβλάσταρα, παρατηρεῖ κάπου τὰ ἐξῆς: «Ἔτσι, προγραμματικά ἢ ἀπὸ τὸ μαντικό του τὸ δαυμόνιο ὁ ποιητῆς τοῦ «Λάρα», τοῦ «Κουρσάρου», τοῦ «Γκασούρ», διαέξε τὴν τουρκοκρατημένη Ἀνατολὴ γιά τόπο τῶν κατορθωμάτων ὀρισμένων ἡρώων του; Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς δὲν μποροῦσε νά τοὺς τοποθετήσῃ σέ καταλλήλότερο πλαίσιο. Ἐκεῖ κάπου ἢ ἀπολυταρχία δὲν τὰ

(1) Ὁ Gabriel Sarrazin στὸ βιβλίο του «Les grands poètes romantiques de la Pologne».

δάμασε ὅλα. Ὁ δεσποτισμὸς κάποιος ἐκεῖ συναπαντᾷ—γιατὶ ἀγγίζονται τ' ἄκρα—ψυχόρμητα ἀνεξαρτησίας ἐξωφρενικῆς, χαρακτηρισῆς μοναδικῆς ἰδιοσυγκρασίας, ἀνθρώπους σιδερένιους γιά τὴν ἀντίσταση. Φτάνει νά ἐξηγῇ ἱκανὸ τὸ ἀνίστημα γιά νά συντρίψῃ ἕνα ζυγὸ, καθὼς οἱ περὶφανοὶ ἐκείνοι «Αρματοῦλοι πού τοὺς τραγοῦδῃσε ὁ ἔθνικός ποιητῆς τῆς νέας Ἑλλάδας, ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης. Μὲ τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς καί μὲ τοὺς ὁμοίους τοὺς ἢ συντριμμένη ζωὴ τῆς Ἀνατολῆς ἀναστυλόνεται» ξετυλίγεται ἄγρια γύρω στὴν ἐλευθερίαν καί στὴν ὁμορφίαν της, ἔπειτα σκληραίνεται σὲ δύναμη, ὅταν ἡ τύχη τὴν ἀφήσῃ καί τὴ ρίξῃ ζωντανὴ στὰ χέρια τὰ ἀποτρόπαια τοῦ τυράννου πού πολέμησε. Καί χρειάζεται νά παρακολουθήσουμε στὰ ἀρρενωπὰ ποιήματα τοῦ Βαλαωρίτη τὸν ἀγῶνα τῶν παλληκαριῶν κατὰ τοῦ Ἀλὴ Τεπελενλή, τούτου τῆς τρομακτικῆς βαρβαρῶσυνς, ἐκείνων τὴν υπεράνθρωπὴν τόλμη, τὴν ἀντοχή τους μέσα στὰ βασανιστήρια, καί ὅλη αὐτὴ τὴν ἐπανάσταση, τὴν κάπως ἀγροσύμενη ἀπὸ τὴν Εὐρώπην, πού τινάχτηκε ἀπὸ μέσα της ὁ πόλεμος τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας...». Τὰ πρὸ εἰκοσι χρόνων ριγμένα λόγια αὐτὰ πού βρίσκεται μέσα τους μιὰ συνοπτικώτατη, μὰ πόσο ἐντονη ὑπενθύμηση τῆς σημασίας τοῦ Βαλαωρίτη γιά τὴν καθόλου, καί ἀσύγκριτα περισσότερο γιά τὴν ἐθνικὴ μας ποίηση, τὰ ἐπαναλαμβάνω, σὰ νά θέλω νά στηρίξω ἐπάνω τους—πράγμα πού ἔπρεπε περιττὸ νά μᾶς εἶναι,—τὸ χρέος πού ἔχουμε νά θυμηθοῦμε καί νά τιμήσουμε ἔγκαρδιότερ' ἀπὸ κάθε ἄλλον, καί ἀπὸ τοὺς μεγίστους, τὸν

ἐκ τῆς σαρκὸς μας» τὸν ποιητὴ ποὺ καὶ μόνο τὸ ἀνατριχιαστικὸ πρῶτο ἄσμα τοῦ «Φωτεινοῦ» του, μᾶς δίνει τὴν ἰδέα τοῦ ἐπικοῦ ὕψους, ἁρμονισμένου μὲ τῆς ἐθνικῆς ψυχῆς τὰ ἰδανικὰ προαιώνια (¹).

(¹) Πρωτοφάνηκε στὸν «Ἐλευθερο Λόγο» στίς 31 τοῦ Μάη, 1924.

ΣΟΛΩΜΟΣ ΚΑΙ ΒΑΛΑΩΡΙΤΗΣ (¹)

Ἀξιότιμε κύριε

Στὸ φύλλο σας τῆς 31 τοῦ Γενάρη διάβασα τὸ ἄρθρο τοῦ κ. Θ. τὸ κινημένο ἀπὸ τὴν ἀφορμὴ τῶν ἔργων τοῦ Βαλαωρίτη καθὼς τώρα τελευταῖα ξαναφανήκανε στὴ «Βιβλιοθήκη Μαρασλῆ». Τὰ λόγια τοῦ κ. Θ. ἀξίζουν πολλὴ προσοχή, ριμμένα καθὼς εἶναι μὲ γνώση καὶ μὲ σεβασμὸ, δυὸ χαρίσματα ποὺ σιγνότατα λείπουν ἀπ' ὅσους μεταχειρίζονται σήμερα τὰ κοντύλια τους γιὰ λογοτεχνικὰ ζητήματα. Κι ὅταν κανεῖς ἔχῃ νὰ ἐναντιωθῇ σὲ κάποια σημεῖα τῆς γνώμης τοῦ κ. Θ, καθὼς μοῦ συμβαίνει, μ' εὐχαρίστηση τὸ κάνεις.

Ὁ κ. Θ. μιλεῖ γιὰ τὸ Σολωμό, καθὼς πρέπει, καὶ μᾶς δίνει μιὰ σύντομη, μὰ λεπτογράφατην εἰκόνα τῆς θείας τέχνης του. Ὅμως δὲ μοῦ φαίνεται ὅμοια εὐτυχισμένη ἡ κριτικὴ του γιὰ τὸ Βαλαωρίτη. Ὅχι γιατί δὲν εἶναι χα-

(¹) Ἀπὸ γράμμα δημοσιευμένο στὴν «Ἐφημερίδα τῶν Ἑλλήνων» τῆς Κερκίρας στὸ 1908.

ραχτηριστικά γνωρίσματα τοῦ ποιητῆ τῶν «Μνημοσύνων» ὅσα μᾶς σημειώνει· ἀλλὰ γιατί τὰ γνωρίσματα ἐκεῖνα δὲν τῇ δείχνουν ἀκέρεια τὴν προσωπικότητα ἐνὸς ποιητῆ σάν τὸ Βαλαωρίτη καὶ ἀφίνουνε στὸν Ἰσάκο σημάδια τῆς φαντασίας· τοῦ οὐδαστικώτερα, ποῦ μᾶς φανερόνουν, αὐτὰ ἴσα ἴσα, κατὰ τί διαφέρει ἀπὸ τὸ Σολωμό καὶ ποῦ καὶ πὼς χρειάζεται νὰ τοποθετηθῇ ἀγνάνεια του, γιὰ νὰ μὴν ἀδικηθῇ.

Ἡ κρίση τοῦ Βαλαωρίτη γιὰ τὸ Σολωμό στὸ γράμμα του πρὸς τὸ Ροῖδην μπορεῖ νὰ εἶναι, καθὼς τὸ παρατηρεῖ ὁ κ. Θ., ἀποτέλεσμα κάπως μᾶς στιγμῆς «ποιητικῆς ἀδυναμίας καὶ ἐγωΐσμου». Μὰ πολὺ περισσότερο ἢ περιέργη ἐκείνη πηγὴ τῆς ἔχει τὸν ὅλος διόλου σχεδὸν ἀλλοιότικο διανοητικὸ χαραχτῆρα τοῦ Βαλαωρίτη· θὰ τοῦ εἶτανε δυσκολώτατο, ἂν ὄχι ἀδύνατο, νὰ τῇ συγιάσῃ, στὴ συγαιὰ ποῦ χρειάζεται, τὴν σολωμικὴ τέχνη γιὰ νάβρῃ τὸ βάρος τῆς. Τὴν ἀδυναμία του δὲν τῇ δείχνει μόνο μὲ τὸ γράμμα του στὸ Ροῖδην, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν ὕμνο του τὸν ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Σολωμοῦ. Ἀποθεώνει σ' ἐκεῖνο τὸν ὕμνο τὸν ἐξωτερικώτερο Σολωμό, ὅχι τὸν ἐσωτερικὸ καὶ τὸν ὑπερούσιο, σὰ νὰ ποῖμε, καθὼς παρουσιάζει ἐκεῖνος· σὲ ἄλλους μαθητὲς του καὶ μυσταγωγούς, σάν τὸ Μαρκοῦ καὶ σάν τὸν Πολυλά.

Ὅμως μήπως, ἂν ἐξοῦσε καὶ ὁ Σολωμός, θὰ εἶτανε σὲ θέση, ὅχι νὰ ἐννοήσῃ—γιατί ὁ κριτικὸς νοῦς του ὅλα τὰ ἔφαχνε ἀποτελεσματικά,—μὰ νὰ τὸν ἐχτιμήσῃ καὶ νὰ τὸν ἀγαπήσῃ τὸν ὁμηρικὸ ραψωδὸ τῆς Λευκάδας, καθὼς τοῦ πρέπει; Πολὺ ἀμφιβάλλω.

Ὁ Σολωμός πρέπει νὰ στέκεται στὴν κορφῇ, ἀσυντρόφιαστος, καθὼς ἤρθε πρῶτος ἐκεῖνος, ὅστερ' ἀπὸ αἰῶνες βουβαμάρας καὶ σκοτεινιάς, μὲ τὴ μεγάλη του ποίηση, μὲ τὴ λαμπρὴ του γλώσσα. Μὰ τοῦτο δὲ θὰ πῇ πὼς ὁ Βαλαωρίτης, ποῦ ἤρθε ὅστερ' ἀπὸ τὸν πατέρα μας ὅλων, δὲν εἶναι παιδί τοῦ πατέρα του, ὅσο ἀμοιαστο καὶ ἀνίσως φαίνεται· τοῦτο δὲ θὰ πῇ πὼς δὲν εἶναι ὁ Βαλαωρίτης ὁμοῖα κορυφαῖος ποιητῆς καὶ πὼς δὲν πρέπει τελειωτικά νὰ τοῦ στηθῇ ὁ θρόνος του σὲ μιὰ θέση ἀπὸ τὶς τιμητικώτερες, σὲ μιὰ κορφῇ ἀπὸ τὶς πρῶτες (¹).

Καὶ ἡ παρατήρηση τοῦ κ. Θ. γιὰ τὴ «Λίμνη» τοῦ Λαμαρτίνου τὴ μεταφρασμένη ἀπὸ τὸ Βαλαωρίτη, εἶναι στὸ σύνολό της ὀρθή. Βέβαια, χάνεται μέσα τῆς ἡ λεπτὴ λαμαρτινικὴ εὐωδία καὶ μένει τὸ ἐλικώτερο κάπως χροῶμα τοῦ μεταφραστῆ· ὁ Λαμαρτίνος ἀποβαλαωριτίζεται· μὰ τοῦτο ἴσα ἴσα δείχνει τὴ δύναμη τοῦ μεταφραστῆ. Ἡ μεταφρασμένη (ἔτσι τὴ λέει ὁ Βαλαωρίτης) «Λίμνη» ἀξίζει

(¹) Ἀπὸ τὰ «Σημειώματά μου στὸ περιθώριο». «Ἀλήθεια, ὁ Βαλαωρίτης. Ὅποιος πρωτοεκάλεσε τὸ Σολωμό καὶ μὴ στὸ νόημα τοῦ, τὸν ἔκρινε τὸ Βαλαωρίτη. Ὑστερα φοιτᾷ ἐν νοῦς. Τὸν ἐκνεκρίζεις τὸ Βαλαωρίτη καὶ βλέπεις πὼς δὲν τὸν κάνει περιττὸ ὁ Σολωμός. Τοῦ βρίσκεις, ὅτι σὸν ἄλλο δὲ βρίσκεις; τὴν ποίησιν τῆς λεπτομέρειας καὶ ἕνα ζωγραφικὸ πραγματισμό, ποῦ ὅσο καὶ ἂν εἶναι ἀσυντρόφιστος, σ' ἀντράχνει μὲ τὸ γὰρ τοῦ τόνο. Τέτοι βάζεις ἀπελάματα τοῦ μεγάλου, στὴ θέση ποῦ τοῦ ἀξίζει. Σὲ γνωρίζει στενὰ μὲ χίλια καθέκαστα τῆς φύσης καὶ τῆς γλώσσας. Ἡ «Ἀποκάλυψη» μέσῃ στὸ «ἄλικο» του. «Τὸ ξεριζωμένο δέντρο». Ποιήματα γιομάτα χαραχτῆρα ἀξίζει βαθιὰ νὰ συγκινήσουν καὶ ἀξέχαστα νὰ μένουν.

τὸ πρωτότυπο. Ἡ ἀπιστία τοῦ παραφραστῆ χίλιες φορές περισσότερο χαρακτηριστικὴ τῆς ὁμορφίᾳς τοῦ πρωτότυπου ἀπὸ τὰ πιστότερα, μὰ κρίνα ξαναγνῶματα τῶν καθαρουσιάνων στιχογραφῶν, Καρασούσσα, Βλάχου, Βασιλειάδη καὶ ἄλλων. Μὴν κοιτᾶτε πῶς μεταφράζει ὁ Σολωμός τὸν Πετράρχη· ὁ Σολωμός μπορεῖ νάχη μέσα του ἀρκετὸ πετραρχισμό· ὁ Βαλαωρίτης δὲν ἔχει τίποτε λαμαρτινικό. Μᾶς τὸ εἶπε κάποιος ὁ ἴδιος.

Ὁ Ψυχάρης εἶπε στὸ λόγο του γιὰ τὸ Σολωμό· «Ὅσο μεγάλος εἶναι ὁ Σολωμός τόσο μεγάλος εἶναι καὶ ὁ Βαλαωρίτης. Πατέρες μας κ' οἱ δύο. κ' οἱ δύο τους παιδιὰ τῆς ἴδιας μάννας, τῆς Μούσας μας τῆς λαϊκῆς». Ἡ γνώμη αὐτὴ, ποὺ συμβιβάζει καὶ ποὺ συνταιριάζει, μοῦ φαίνεται κριτικώτερη ἀπὸ τὴ γνώμη τῶν ἄλλων ποὺ κοιτάζει νὰ ξεχωρίσῃ γιὰ νὰ βαθμολογήσῃ. Καὶ ὅμως δὲ μπορῶ νὰ μὴ παρατηρήσω τοῦτο: Ἡ λαϊκὴ Μοῦσα, περνώντας ἀπὸ τὴν ποίηση τοῦ Σολωμοῦ, σὺν ἀπὸ μάγισσας περιβόλι, γίνεται νεράιδα μεταφυσικὴ καὶ ἀριστοκρατικὴ. Ἡ Λαϊκὴ Μοῦσα, περνώντας ἀπὸ τὴν ποίηση τοῦ Βαλαωρίτη, σὺν ἀπὸ λημέρι παλληκαριῶν, ὅσο κι ἂν αλατίνει, ὅσο κι ἂν φορτώνεται μὲ στολίδια, μένει πάντα μιὰ κατεπάνοσσα θετικὴ καὶ δημοκρατικὴ. Σύγκριση μεταξὺ τῶν δύο, ὅσο κι ἂν ἔχει τὸν τόπο τῆς, πρέπει νὰ περιορισθῇ σὲ ὁρισμένα σημεία, γιατί ἄλλοιῶτα γίνεται σύγχυση. Μεταξὺ ἐνὸς μουσικοῦ μανιακοῦ γιὰ τὴν ἁρμονία κ' ἐνὸς ζωγράφου ποὺ σπαταλεῖ τὸ χρῶμα, ἡ προτίμηση κρίνεται ἀπὸ τὴν καλλοιογικὴ ἀγωγή καὶ ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικὴ τοῦ καθενὸς ἀντίληψη.

* * *

Ὅταν πῆγε ὁ Γκαίτε στὴ Ρώμη κατὰ τὸ 1787, εὔρε ὁ ἄνθρωπος τὸ μπελά του. Κάθε φορὰ ποὺ τὸν ἀπαντοῦσαν οἱ φιλόλογοι τοῦ πετούσανε τὸ ἴδιο τὸ ρόστημα:

— Ποῖον ἀπὸ τοὺς δύο νομίζεις μεγαλύτερο ποιητὴ; Τὸν Ἀριόστο ἢ τὸν Τάσσο;

— Ζήτημα γιὰ χασομέρηδες, γράφει ὁ Γκαίτε. Τοῦ κάκου τοὺς ἀποκρινόμουνα πὼς πρέπει νὰ δοῦζουμεν τὸ Θεὸ ποὺ προίκισε τὸ ἴδιο Ἔθνος μὲ δύο τέτοιους ἀνθρώπους, ποὺ καθένας τους εἶχε τὸ δικό του νοῦ καὶ τὴν ξεχωριστὴ του χάρη. Τοῦ κάκου. Θέλανε σώνει καὶ καλὰ νὰ προτιμήσω τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο! >

Δὲν τὸ πιστεύω νὰ εἶναι κίνυνος νὰ πάρῃ σ' ἐμᾶς ἐδῶ τὸ ζήτημά μας τὴν ὀψὲ ποὺ φαίνεται πὼς εἶχε πάρει στὴν Ἰταλία ἐδῶ κ' ἑκατὸν τόσα χρόνια. Σὲ πολὺ ἀπλωμένη καὶ μὲ ὅλες τὶς λεπτομέρειες δοκιμὴ μιᾶς μελέτης ποὺ σχεδιάζω γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Βαλαωρίτη ἐλπίζω πὼς θὰ κατορθώσω νὰ δεῖξω κάπως χειροπιαστά, ὅσο πάει σὲ ζητήματα τέτοια, τὴ γνώμη μου. Νὰ δεῖξω, μὲ τὰ παραδείγματα, τὴ μεγάλη λαϊκὴ καὶ κοινωνικὴ σημασίαν τῆς τέχνης τοῦ Βαλαωρίτη, τὴ στενὴ τῆς καὶ φιλολογημένην καὶ ἀσύνκριτην σὲ τοῦτο, γνωριμὰ μὲ τὶς λογιῶν λεπτομέρειες τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ἀντίθετα μὲ τὶς βαθιωνότες γενικότητες τοῦ Σολωμοῦ καὶ μὲ τὸν τρόπο ποὺ μεταχειρίζετ' ἐκεῖνος, ἀπὸ ψηλὰ πάντα, τὸ φυσικὸ στοιχεῖο. Νὰ σημειώσω πὼς ναὶ μὲν ὁ Σολωμός μὲ τὰ κομμάτια ποὺ μᾶς ἀφαιροῦν

δίνει τὴν ἰδέαν ἑνὸς πανώριου μουσικοῦ κόσμου, μὰ πῶς
μπορεῖ καὶ ἡ μοναδικὴ θέσις του νὰ πηγάξῃ, κατὰ μέγα
μέρος, ἀπὸ τὰ μάγια πὺν σπέρνει στὸ ἀσυντέλεστο ἔργον
του ἡ δική μας ἡ φαντασία, καὶ πῶς ἂν εἶτανε τελειωμένα
ὁ «Λάμπρος», οἱ «Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι» καὶ ἄλλα
του, μπορεῖ καὶ νὰ μὴν ἔσπευε τόσο μοναδικὴ ἡ ἐντύπωση
ἀπὸ κείνα, καὶ τοῦ κριτικοῦ τὰ γυαλιὰ νὰ βρίσκανε δου-
λειὰ περισσότερη. Κι ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴ μεριά νὰ παρα-
στήσω πῶς καὶ ὁ Βαλαωρίτης, ποιητὴς πὺν ὅσο πρόβαινε
τόσο πὺν πολὺ γίνονταν κύριος τῆς τέχνης του, δὲν πρό-
φτασε μῆτ' ἐκεῖνος νὰ μᾶς δώσῃ ὅλον τὸ μέτρο τῆς δύνα-
μὴς του. Ὁ «Τυφλὸς Χορμολίτης», χαμένος. Τὸ ἀρι-
στούργημά του ὁ «Φωτεινὸς», ἀτέλειωτο· μῆτε πὺν πρό-
φτασε νὰ τοῦ δώσῃ τὸ τελευταῖον χέρι. Καὶ νὰ μὴ φοβηθῶ
νὰ σημειώσω ἀκόμα πῶς ἂν εἶχε καὶ ὁ Βαλαωρίτης, ὅαν
τὸ Σολωμό, τὸ ἀτύχημα—ἡ τὸ εὐτύχημα—νὰ μᾶς ἀφήσῃ
ἀραιὰ κομμάτια μονάχα ἀπὸ τὴ «Φροσύνη» καὶ ἀπὸ τὸ
«Διάκο», ἴσως τὰ κομμάτια ἐκεῖνα θὰ τότε στεφανώωναν
μὲ ἀχιθοστόφανον—ποῦς ξέρει—σολωμικῶ.

ΟΜΟΛΟΓΙΑ ΠΙΣΤΕΩΣ (1)

Φίλε Κύριε,

Ἐγραψε, νομίζω, ἡ «Ἑστία» πῶς ὁ κύριος Μελᾶς ἔ-
κρινε κάπου ὄχι κολακευτικὰ τὸν Ἀριστοτέλῃ Βαλαωρίτῃ.
Μοῦ ξύπνησε ἡ περιέργεια. Ὁ κ. Μελᾶς εἶναι λογοτέχνης
ἀπὸ τοὺς πὺν ἀξιοσημείωτους μέσα στοὺς νέους μας. Μπο-
ρεῖ νὰ ἔχῃ ὅποιον γνώμην γιὰ τὸν ποιητὴ τοῦ «Διάκου».
Κάθε λογοτεχνικὴ κριτικὴ πὺν ἀξίζει τ' ὄνομα, βασίζεται
ἀπάνω σὲ λογικὰ στοιχεῖα. Σὲ στοιχεῖα πὺν εἶναι, κυριώ-
τερα, ὑποκειμενικὰ καὶ πὺν ἀποβλέπουν πὺν πολὺ στὰ
ποσοτικὰ γνωρίσματα τοῦ κρινόμενου, καὶ σὲ στοιχεῖα ἀν-
τικειμενικώτερα πὺν ἐξετάζουν περισσότερο τὰ ποιητικὰ
του γνωρίσματα. Γιὰ τὰ πρῶτα οἱ γνώμες μπορεῖ νὰ ποί-
κιλλουν, σύμφωνα μὲ τὰ διαφορετικὰ, μὰ ὅμοια νόμιμα
γούστα τοῦ κριτικοῦ. Γιὰ τοῦ δευτέρου εἶδους τὰ γνωρί-
σματα δευτέρῃ γνώμῃ δύσκολα χωρεῖ· ὁ κριτικὸς νοὺς δέι-
χνετ' ἑνὰς.

(1) Γράμμα δημοσιευμένο στὴν «Ἑστία» τῆς 22 τοῦ Νοεμβρίου
1910.

Δυστυχῶς δὲν κατόρθωσα νὰ βρῶ τὸ φύλλο πὺν ἔγραψε καὶ δὲν ξέρω καὶ τί γράφει καὶ πῶς τὸ γράφει ὁ κ. Μελάς.

Μὰ θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε ἀπὸ τὴν ἀφορμὴ αὐτὴ νὰ κάμω τὴν ἀκόλουθὴ «Ὁμολογία πίστεως», κλεισμένη συνοπτικὰ μέσα στ' ἀρθροκῆα αὐτά:

1) Ἡ ποίησι τοῦ Βαλαωρίτη εἶται ἡ πιὸ γερῇ πὺν δόθηκε ὡς τὴν ὥρα τῆς νέας Ἑλληνικῆς ψυχῆς νὰ χαρῇ.

2) Ἡ γλῶσσα τοῦ Βαλαωρίτη εἶται ἡ πλουσιώτερη γλῶσσα πὺν εὐτύχησε ποιητῆς λυτρωμένος ἀπὸ τὸ λογιωτατισμὸ νὰ χρησιμοποιήσῃ γιὰ τὸ ἔργο του. Ὅταν ἔγραφε ὁ Βαλαωρίτης πρὸς τὴ γυναῖκα του, στὰ 1865: «Ἐβαλα στὸ νοῦ μου νὰ προσδώσω εἰς τὴν δημοτικὴν ὄλην αὐτῆς τὴν rustica καὶ ἀρχαῖκὴν ὠραιότητα», ἔβλεπε καθαρὰ καὶ μαντικὰ μέσα του.

3) Ὁ Βαλαωρίτης, λυρικός πὺν εὐκόλα πέφτει καὶ ξεπέφτει, ἔλεγειακὸς πὺν μετρεῖται μέσα σὲ παράπονα καὶ μυρολόγια, εἶναι ὁ πρῶτος ἀγνός, καὶ σὲ πολλὰ ἀσύγκριτος, ἐπικός πὺν δοξάζει τὴ νέα λογοτεχνία μας. Ἦθο-γράφος τοῦ ἀρρενωποῦ καὶ τοῦ λεβέντικου, ζωγράφος τοῦ σκληροῦ καὶ τοῦ τρομαχτικοῦ, μαζί ἐμπνευσμένος καὶ μελετημένος ραψῶδὸς τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἑλληνικῆς φύσης, ὅσο κι ἂν τὰ προτερήματα τοῦ τεχνίτη δὲ φτάνουν κάποτε νὰ ὑπηρετήσουνε στὴν ἐντέλεια τῆ φαντασία τοῦ ποιητῆ.

4) Ὁ Βαλαωρίτης, καὶ ἀπλὸς ἀκόμα καὶ ἱλαρὸς κάποτε καὶ μὲ κάποιο γιοῦμορ πὺν ξαπνίξεται ὅταν τὸ ἀπαντᾷ μέσα στὸ στίχο του, εἶναι ποιητῆς ὁμηρίδης, ποιητῆς

μιστραλικός. Ποιητῆς πέρα ὡς πέρα, μεγάλος ποιητῆς. Μὰ καὶ μαζί, καθὼς συχνὰ συμβαίνει (γιὰ λόγους πὺν δὲν εἶναι τόπος ἔδῳ νὰ τοὺς ἀναπτύξω), ὅσο εἶναι φημισμένο τ' ὄνομά του, τόσο εἶναι κακογνώριστο τὸ ἔργο του, δηλαδή καίτι χειρότερο ἀπὸ ἀγνώριστο. Καὶ κακογνώριστο ὄχι ἀπὸ τοὺς πολλούς, πὺν τίποτε καλὰ δὲν ξέρουν, μὰ, στὴν περίστασι τούτη, ἀπὸ τοὺς μετρημένους ἴσα-ἴσα πρωτοστάτες τῶν κύκλων μας τῶν καλλιτεχνικῶν.

5) Ἐλπίζω, γιὰ δική μου εὐχαρίστησι κι ἀκόμα κοὶ γιὰ νὰ ἐξιλεωθῶ ἀπὸ τὴν ἁμαρτία κάποιου ἐνθουσιαστικοῦ, μὰ δισταχικοῦ καὶ πρωτόπειρου ἄρθρου μου γιὰ τὸν ποιητῆ, γραμμένου ἔδῳ καὶ εἴκοσι χρόνια, ἐλπίζω νὰ δεῖξω στὴ δοκιμὴ μιᾶς μελέτης πὺν ἐτοιμάζω ἀπάνου στὸ ἔργο καὶ στὴ ζωὴ τοῦ Βαλαωρίτη—δυσὶ ἀρμονικὰ ταυρίσματα—, μὲ τὴ βοήθεια τῆς κριτικῆς ἀνάλυσις, μεθοδικὰ καίπως καί, σὰ νὰ πούμε, τελειωτικὰ (ἂν καὶ τέτοια θέματα ποτὲ δὲν πέρνουν τέλος), τὸ μηχανισμό τῆς Βαλαωρίτικης τέχνης καὶ τὸ μεγαλεῖο τῆς.

6) Ἐννοεῖται πὺς ὄχι Σολωμούς καὶ Βαλαωρίτῃδες, μὰ καὶ ὅλους τοῦ κόσμου τοὺς Ὀμηροὺς καὶ τοὺς Σαίπλους νὰ ἀποχτούσαμε, πάλι δὲ θὰ εἶταν ἀρκετοὶ νὰ ἐξαντλήσουν καὶ νὰ καταστήσουν περιττὴ τὴν ἀνάγκη πὺν κάθε λίγο καὶ λιγάκι αἰσθάνεται ἡ ψυχὴ καὶ τοῦ ταπεινότερου, καὶ μέσα σὲ ὅλους αὐτοὺς καὶ ὅστερ' ἀπ' ὅλους αὐτούς, νὰ πῇ κ' ἐκείνη τὸ λόγο τῆς, νὰ τραγουδήσῃ τὸ τραγοῦδι τῆς. Μὰ γιὰ νᾶφήσῃ κάποιο σημάδι ὁ λόγος αὐτὸς καὶ γιὰ νὰ λογαριαστῇ τὸ τραγοῦδι ἐκεῖνο, πρέπει, βέ-

βαια, νὰ διαφέρουν κάπως, εἴτε μὲ τὴ σκέψη τους, εἴτε μὲ τὴν τέχνη τους, ἀπὸ τὰ προτιήτερα.

7) Ντροπή, νὰ μὴν ὑπάοχη ἀκόμα στημένο σὲ μιὰ κορφῇ, σὲ μιὰ γωνιά τῆς Ἑλληνικῆς γῆς τὸ ἄγαλμα τοῦ μεγάλου ἀρματολοῦ τῆς Λύρας!

ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΒΑΛΛΩΡΙΤΗΣ (1)

Εἴτε ἀπὸ συνήθεια, εἴτε ἀπὸ ἀφορμὴ βαθύτερη, δὲν μπορῶ, καθὼς θέλω, νὰ παραστήσω τὴ γνώμη ἢ τὴ σκέψη μου, παρὰ μὲ τὸ λόγο τὸ ριμένο στὸ χαρτί, ὅχι μὲ τὸν πρόχειρα μιλημένο. Ἔτσι, ἀναγκάζομαι νὰ σᾶς διαβάσω τὴν ὁμιλία μου τούτη, μὲ τὴν ἐλπίδα πὼς δὲ θὰ σᾶς κουράσῃ. Μὰ πάντα καλότερος ἐκείνος εἶναι πού κατορθώνει νὰ κλείσῃ στὰ γραμμένα του κάτι ἀπὸ τὸ ἐλεύθερο τὸ σάλεσμα καὶ ἀπὸ τὴν κυματιστὴ ζωὴ τοῦ πρόχειρα μιλημένου Λόγου.

* * *

Κοντεύει τώρα χρόνος ἀπὸ τὸν καιρὸ πού πρωτάκουσα πὼς συστήθηκε ἡ Συντροφιά σας καὶ μὲ τί σκοπό. Τὸ ἄκουσμα μὲ χαροποίησε καὶ αἶθελα ξαναθυμῆθηκα τοὺς στίχους τούτους τῆς «Ἀσάλευτης Ζωῆς».

᾽Ω λιγροστοὶ καὶ διαλεχτοὶ καὶ ἀρίστητοι ἄβριο ἴσως,
εἶναι μιὰ Ἀλήθεια κάπου ἐδῶ πρὸς τὴ χεῖρ τὸ μένος,

(1) Ὁμιλία στὴ «Φοιτητικὴ Συντροφιά» στίς 12 τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1910.

«Εἴν' ἔδω πέρα μιὰ 'Ομορφιά πού ἡ καταφρόνια δέναι,
 κ' εἴν' ἔδω πέρα μιὰ 'Αρετὴ δαίτη καὶ ντροπιασμένη.
 'Ω νέοι, ὡ πρωτοῦμπνητοι σὲ φῶς, χαρὰς τοῦ 'Απριλῆ,
 ἀπὸ τοῦ πρώτου κομποῦ γίνοντ' οἱ ἄσπροι στυλοὶ.
 Στὴ χώρα ἐσεῖς οἱ λειτουργοὶ καὶ οἱ λατρευτάδες εἰστε'
 δὲ φτάνει. Ἐμπρὸς γὰρ τοὺς θεοὺς, ὡ νέοι, καὶ πολεμήστε!

Ἀπὸ τότε βάλθηκα νὰ συγκοινωνήσω μαζί σας. Ἐνα γράμμα, τὸ πρῶτο, μὲ τὸ μέσο τοῦ «Νουμά», εἶχα τὴν τιμὴ νὰ στείλω πρὸς τοὺς νέους τῆς «Φοιτητικῆς Συντροφιάς». Μὰ δὲν εἶτανε παρὰ τὸ πρῶτο δείγμα καὶ ἄλλων ἀδερφιδῶν του πού δὲν πῆρνανε σάρκα. Γιατὶ εἶσι σχεδὸν πάντα μοῦ τυχαῖναι. Κάθε σκέψη πού ζωηρὰ μὲ κυριεύει καὶ πού ὀρέγεται νὰ ξετυλιχθῇ σὲ κάποιον εἶδος καὶ σὲ κάποιον κάλλος, ποτὲ δὲ μοῦ ἔρχεται μόνῃ κοπαδιαστὰ θὰ τὴν ἀκολουθήσουν, τὸ ἓνα πίσω ἀπὸ τὸ ἄλλο, στοχασμοὶ καὶ σχέδια, συγγενάδια τῆς, μὲ τὴν ἴδια τὴν ὕφεση τοῦ ξετυλιμοῦ. Συντροφίαις δουλεύουνε μέσα μου σὰν τὴ δική σας. Ὅμως ἀπὸ τὰ συντροφικά αὐτὰ φαντάσματα λιγοστὰ μονάχα κομμάτια βλέπουνε τὸ φῶς καὶ γίνονται πλάσματα. Γιατὶ μέσα μου, ἀνγάντια στὸν πρόθυμο δουλεντὴ πού ζητῇ γοργὰ νὰ κάμῃ νὰ στρέψῃ τὸνεῖρο τοῦ ἔργου του, ἀντίμαχος πάντα στέκετ' ἓνας ἀκαμάτης δοῦλος τοῦ ὄναρε-μοῦ, σκλάβος πού ὅλο ἀργεῖ καὶ ὅλο ὕστερα ψιθυρίζει, ποτὲ του τώρα κ' ἔτσι ὅ,τι καὶ ἂν κατόρθωσα ὡς τὰ τώρα νὰ τραβήξω ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμο τὸ μέσα μου (κ' ἔχω τὴ συνείδηση πόσο τὸ κατόρθωμα εἶναι μιᾶς καὶ πόσο πρό-πει νὰ μὲ κἀνῃ νὰ τὸ συλλογίζομαι μπροστὰ στὴν ἐργασία κάποιων ἄλλων πού ἤρθαν πρὶν ἀπὸ μὲ καὶ πού ἤρθαν

μαζί μ' ἐμὲ καὶ πὺ πολὺ κάποιων ἄλλων πού ἤρθαν καὶ πού θάρθουν ὕστερ' ἀπὸ μέ—) ὅ,τι καὶ ἂν κατόρθωσα ὡς τὰ τώρα δὲν εἶναι παρὰ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ πολέμου πού σταίνουνε μέσα μου τὰ δυὸ ὑποκείμενα πού κάνουν τὸ ἐγὼ μου! ὁ δουλεντῆς καὶ ὁ μελλήτης (γὰρ νὰ θυμηθοῦμε καὶ τὴν ἀρχαία μας). Καὶ τὸ κακὸ ἀγιάτρευτο, ὅταν κανεὶς πέρασε τὰ πενήντα. Μονάχα μὲ παρηγορεῖ ἡ σκέψη πὼς πὺ μέσα ἀπὸ τῆς ἀπορίης μας καὶ ἀπὸ τὰ παράπονά μας, βαθύτερα, μέσα μας, κάπου, βρίσκεται ἓνας ἀγαθοδαίμων πού μᾶς τίς ξεδιαλύνει τίς ἀπορίης μας καὶ μᾶς ἀρμονί-ζει τὰ παράπονά μας καὶ μᾶς λέει πὼς καὶ αὐτὰ τὰ ἐλαττώ-ματα δὲν εἶναι παρὰ σὶν κάποιος ἀναπόφευγος ὁρος γὰρ νὰ κινηθοῦν καὶ γὰρ νὰ ζήσουν κάποια χαρίσματα πῶς μὲ λο-γική, θέλουμε δὲ θέλουμε, μᾶς κυβερνᾷ πὼς καὶ αὐτὸ τὸ λίγο, καὶ αὐτὸ τὸ τίποτε πού κατάρρεα στὴ ζωὴ μου ἄξι-γιὰ νὰ τὸ προσέξῃ κανεὶς, δὲ θὰ μοῦ δίνονταν ἄλλως νὰ τὸ καταφέρω παρὰ μὲ τὸν ἀδιάκοπο τοῦτο πόλεμο τοῦ ἀνά-μελου καὶ τοῦ δουλεντικοῦ, τοῦ καρπεροῦ καὶ τοῦ χαμέ-νου, μέσα μου.

Καὶ νὰ πούς εἶναι ὁ λόγος πὼς ἀπὸ τὰ γράμματα πού λογάριζα νὰ σὰς στείλω δὲ μοῦ στάθηκε βολετὸ παρὰ ἓνα μόνο νὰ ἐτοιμάσω καὶ πὼς ἀπὸ τὰ λογιῆ θέ-ματα πού εἶχα σὲ νοῦ μου εἶτε ν' ἀγγίξω μόνο, εἶτε νὰ ξεδιπλώσω μέσα στὰ γράμματα αὐτὰ, θέματα πού ἴσως θὰ σὰς δύναν ἀφορμὴ νὰ σταματήσετε ἀπάνου τους καὶ νὰ τὰ μελετήσετε καλλιτέρα καὶ πλατύτερα, τώρα μάλιστα καὶ στὴν εὐγενική σας ὑπακούοντας πρόσκληση, ἀδελφὲς καὶ εὐκαιρία νὰ διαλέξω κάτι τι καὶ νὰ τὸ κάμω ἀντίκρισιν

τῆς ὀμιλίας μου· μετὰ τὴν ἐλπίδα πῶς ὁπωσδήποτε σχετίζε-
ται μετὰ τὴν ἰδέαν ποῦ οὐς κυβερνᾷ, μετὰ τὴν διπλὴν ἰδέαν, τῆς
ζωντανῆς γλώσσας ποῦ θέλετε νὰ στηρίξετε, τῆς συντρο-
φιᾶς ποῦ πλέκετε, καὶ πῶς δὲ θὰ σᾶς κάρη νὰ βαρεθῇτε
ἀκούγοντάς το.

* * *

Ἀπὸ τότε περασμένα πενήντα, καὶ πῶς πολὺ, χρόνια.
Γιὰ μιὰ συντροφιά θὰ σᾶς πῶ ποῦ πλέχτην' ἐκείνο
τὸν καιρὸ. Μὰ συντροφιά, ἢ πῶς λιγάνθρωπη ποῦ δόθηκε
κανενὸς νὰ χαρῇ, συστήθηκε, ἄθελα σχεδόν, ἀπὸ δυὸ μο-
νάχα. Μὰ ὅσο λιγοστή, τόσο καὶ σημαντικὴ. Οἱ ἄνθρωποι,
τὰ πρόσωπα τῆς συντροφιάς αὐτῆς: Ὁ Βαλαωρίτης καὶ ὁ
Λασκαράτος. Δυὸ ποιητῆς, δυὸ λογογράφοι, δυὸ ἀγωνι-
στές, ποῦ, ἀνάλογα μετὰ τὸν καιρὸ ποῦ ζήσανε, πολλὰ κα-
τορθώσαν γιὰ τὴν προκοπὴ τῆς νέας ἐλληνικῆς λογοτε-
χνίας, γιὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ ζωντανοῦ λόγου. Τὰ γε-
νικὰ αὐτὰ γνωρίσματα τοὺς ἀνταμώνουν. Ὅμως ἄλλα ση-
μᾶδια στὰ καθέαστα, τοὺς χωρίζουν. Πόσο διαφορετικοὶ ὁ
ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλο! Ὁ ἐνθουσιαστικὸς καὶ λαμπροχρω-
μὸς ψάλτης τῶν ἀρματαῶν, ὁ ποιητῆς μετὰ τὰ «Μνημό-
συνα», ὁ νεανικὸς ἀκόμα τότε καὶ κάπως ἀσχημάτιστος καὶ
ρωμαντικὸς καὶ βυρωνικὸς καὶ περισσολόγος τραγουδιστῆς
τῆς «Φροσύνης», ὁ στοιχειώτερος ὕστερα μετὰ τὴν ὀρι-
μώτερη τέχνη καὶ μετὰ τὴν παλληκαριά πάντα ραψωδὸς τοῦ
«Διάκου», τοῦ «Ἀστραλογιάννου». Ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴμεριὰ
ὁ στενοσόχαστος κάπως καὶ πεισματάρης, μὰ καὶ γερός,

ἐκεῖ ποῦ σταματοῦσε κ' ἐβλέπε, νοῦς τοῦ σατιριστῆ τοῦ
«Πινίτη» καὶ τῆς «Βάρκας Κανονιέρας», τοῦ περιγελαστοῦ
τοῦ Ληξουριοῦ καὶ τοῦ Καυγᾶ τοῦ Ἀγγιλλέα, ὁ ὀρθολογι-
στῆς καὶ πάντα διαμαρτυρούμενος καὶ γιὰ τοῦτο παρῶμενος
καὶ ἀχώνεutos μέσα σὲ κλίκες τραβημένους καὶ ὑπνωτισμέ-
νες ἀπὸ τὴν πρόληψη καὶ ἀπὸ τὴν κατάχρηση· ὁ ἔξοικτος
βωμολόγος καὶ ὁ ντροπαλὸς ἠθικολόγος, ὁ εὐλαβούμενος
τὰ θεῖα περισσότερο ἀπὸ τοὺς γῦρο τοῦ τακουνάδες, κα-
θὼς ὠνόμαζε τοὺς νοικοκυρέους συντοπίτες του, μὰ γιὰ
τοῦτο καὶ ἀφωρισμένος καὶ περιφρονημένος ἀπὸ τὴν γῦρο
τοῦ στενοκεφαλιά καὶ τὸν ταρτουφισμό τὸν καθιερωμένο.
Στιχουργὸς ἐπιδέξιος καὶ στὸ εἶδος τοῦ μᾶστορας, τὰ ζη-
τήματα τῆς ποιητικῆς τέχνης, καὶ τῆς στιχουργικῆς ξεχωρι-
στά, φιλολογώντας τα πῶς πολὺ ἀπὸ τὸν κάπως ἀφρόντι-
στο Βαλαωρίτη, μὰ κατὰ βάθος νοῦς πεζολογικὸς, ποῦ δὲν
ἐννοοῦσε καὶ πολὺ ἀπὸ τὴν ἀγνή καλογολικὴ συγκρίση,
ποῦ δὲν ἔπινε ἀπὸ τὸ κρασί τῆς θείας ὁμορφιάς, καὶ ἂν
ἔπινε, ποτὲ δὲ μεθοῦσε· ἠθικολόγος πῶς πολὺ παρὰ ποιη-
τῆς, σατιριστῆς πῶς πολὺ παρὰ ἠθικολόγος· ἡ ποίησις τοῦ
παρουσιάζετο ὡς μέσο γιὰ νὰ ὠφελήσῃ, καὶ τὴν ποιη-
τικὴν τὴν καλλιεργοῦσε γιὰ νὰ βοηθήσῃ τὴν ἠθικὴν. Ἀλ-
λὼς τε καὶ ὁ ἴδιος τὰ καταφρονοῦσε τὰ ποιητικὰ τοῦ ἔργου,
καὶ ὅταν ὕστερ' ἀπὸ χρόνια συγκατατέθηκε νὰ ἐκδόσῃ τὰ
περίφημα «Στιχουργήματά» του, ἔγραφε πρὸς τὸ Βαλαω-
ρίτη, στὰ 1871: «Ἡ ἔγδοσις δὲν θέλει γένει ἂν δὲν συνα-
χθῶντε οἱ ἀπαιτούμενες συνδρομές, καὶ τὰ ἀντίγραφα ποῦ
ἔκμα δὲν θέλει διατηρηθῶντε, ὡς ἀνωφέλευτα» ἐπειδὴ ἡ
ἐκδοσις δὲν γίνεται χάριν τῶν ποιήσεων, ἀλλὰ χάριν τοῦ

ποιητοῦ». Εἶχε συνείδηση τῆς κάποιας ποιητικῆς ἀδυναμίας του. Γιατί καὶ ἡ σάτιρά του, καὶ μ' ὅλο της τὸ φαρμάκι κάποτε καὶ μ' ὅλα της τὰγκάθια δὲν εἶταν ἡ ἀριβότερον ποιητὸ καὶ ἀπὸ τὸ περίσσευμα τοῦ λυρισμοῦ φλόγα ποὺ καίει μέσα στὰ ἔργα τρανῶν παγκόσμιων ποιητῶν, Δάντηδων, Μπαίρον, Οὐγκώ, Νίτσε, καὶ τῶν ὁμοίων τους. Ἡ σάτιρά του, πὺ πολλὸ ἓνα λουκιανικὸ κοροῖδεμα, μὰ βολταιρικὴ κακία, ἓνας ἀντίλαλος ἰταλῶν, ὑποθέτω, περασμένων καιρῶν· μὰ πάντα ξαναφτυμένη ἐδῶ σὰν πρωτόβλαστη, ζωντανὴ καὶ χαραχτήρα γιομάτη. Εἶχε τὴ συνείδηση κάποιας ποιητικῆς ἀδυναμίας του καὶ ξεθόμαινε στοὺς στίχους του καὶ τὸ παράκανε καταφρονώντας τους. «Ἐπιθύμησα πάντα νάνεβῶ στὸν Παρνασσό—λέει στὸν πρόλογο τῆς «Βάρκας-Κανονιέρας»—καὶ πάντα μεσοστρατίς ὁ ἀνήφορος μ' ἐβάρυνε καὶ γύριζα πίσω. Δὲν εἶχα τὰ φτερά τοῦ φίλου μου τοῦ Βαλαωρίτη».

Γιὰ τοῦτο ἂν ὄχι τὸ πιδ ὁμορφο γιὰ μᾶς, μὰ τὸ ἔργο ποὺ πὺ πολλὸ λογιζάιζε καὶ μπορεῖ καὶ τὸ χαρακτηριστικώτερο ἔργο τοῦ Λασκαράτου εἶναι τὸ πεζογραφικὸ βιβλίο τῶν χαρακτήρων: «Ἰδὺν ὁ ἀνθρώπος». Ἐκεῖ ποὺ ἀγκνάντα του ὁ Βαλαωρίτης μὲ τὴ φτερωτὴ φαντασία του, μὲ τὴν ἀρματωλικὴ του ὀρεμὴ καὶ μεγαληγορία, φιλοκοινωνήτος, αἰσιόδοξος, μὲ τὰ δάκρυα στὰ μάτια καὶ τὸ χαμόγελο στὸ στόμα, καλοπροαίρετος, ἀνοιχτόκαρδος, μὲ τὴν ἀγκαλιά του πάντα ἑτοιμὴ γιὰ νὰ κλείσῃ κάποιονε μέσα της, νοικοκύρης, ἀρχοντας, βουλευτὴς, πολιτευτὴς, μὲ τὸ βίος του, μὲ τὴν ξεχωριστὴ του θέση στὸν κόσμον, ἀκουσμένος, τιμημένος, ἀνακατωμένος κ' ἐκεῖνος σὲ ἀγῶνες καὶ

σὲ πολέμους, μὰ πάντα σὲ ἀγῶνες ἐθνικοὺς καὶ πατριωτικούς, καὶ τέτοιους, ποὺ καὶ μὲ τὴν ἀποτυχία καὶ μὲ τὸν κατατρεμὸ δὲν ἐξεντελλίζον καὶ δὲ ρίχνουνε στὰ σκουπίδια τὸν ἀνθρώπον, σὰν τὰ ζητήματα ποὺ ἔπαινον στὴ φάση του ὁ ἰδιότροπος Κεραλλονίτης· ἐξ ἐναντίας τέτοιον πόλεμον εὐκόλῃ κάνουν ὄνομα καὶ δοξάζουν. Ὁ Βαλαωρίτης τιμοῦσε, καὶ μὲ τὸ παραπάνον, τὸ ποιητικὸ τοῦ ἔργου· καὶ ἔσποῦσε σὲ λυρικά ξεφωνητά, ἐκεῖ ποὺ ὁ Λασκαράτος ξεθύμαινε μὲ εἰρωνίες καὶ μὲ φαρμακερὰ ἐπιγράμματα. Ὁ Βαλαωρίτης, πεζογράφος, μὲ ὅλες τὶς πολῦτιμες πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνουν τὰ ἱστορικά του ψαξίματα, δυσκολοχώνευτος σήμερον ἀπὸ τὴ γλῶσσα του καὶ ἀπὸ τὸ ὕψος, ζωηρὰ σφραγισμένα μὲ τὴ βούλλα τοῦ λογιωτατισμοῦ· καὶ τί παράξενο! τοῦ λογιωτατισμοῦ ποὺ μὲ τὴν ἴδια του τὴ γλῶσσα τὴ λογιωτατιστικὴ ὁ ἀθάνατος ἐπικὸς τοῦ «Διῶκου» καὶ τοῦ «Φωτεινοῦ» τὸν ἔσθησε πλάϊ μὲ τὸν Τούρκον καὶ τὸν παρᾶδωκε στὸ ἀνάθεμα! Ὁ Βαλαωρίτης, ποιητὴς, κοινωνικός, πολιτικός, ρητορικός· ὁ Λασκαράτος, λιβελλογράφος, πάντα κρεμόντας τὸ ζωνάρι του γιὰ καυγὰ, ἀντικοινωνικός, πολεμικός, ἀρετικός. Μὰ πάλε, τί περίεργο! ξαγναντεύεις τώρα στὸ βάθος τοῦ καιροῦ, τίς δυὸ τοῦτες, περασμένες, μὲ παντοτινὲς γιὰ κάποιον ἀνθρώπου· ποὺ ζοῦνε μὲ τὴ σκέψη, ζωὴ, καὶ στοιχάζονται: ἡ ζωὴ τοῦ Ἀγιομαυρίτη ὁμηροῖδη, μὲ ὅλη της τὴ νιότη καὶ τὴν κίνηση καὶ τὴ λεβεντιά, μὲ ὅλη τὴ βροντόκραχτη καὶ τὴν φρασισμόν ποίηση ποὺ σκόρπισε γύρω μας, εἶναι κάτω στεινὸ, μετρομένο, ἐπιδέξιο, νοικοκυρεμένο, μπροστὰ στὴ ζωὴ καὶ ληξιοιουρῶτ κοροῖδεντὴ καὶ καυγατζῆ, μὲ τὰ γυνά...

τσουχερά, τὰ πειραχτικά, καὶ τὰ πεζὰ τὰ λόγια' μ'προστά
 στὴ ζωὴ τὴν πάντα ἀταίριαστη, μοναχικὴ, ἀφιλόση,
 διαγωμένη, κάτατρεμένη. ἀφωρισμένη, τρικυμισμένη, πλη-
 γωμένη ἀπὸ λογῆς ἡθικῆς καὶ ἕλικῆς στενοχωρίες. Καὶ νὰ
 οἱ ὅροι ἀναποδογυρίζονται! Μπορεῖ νὰ ποῦμε πῶς ὁ Λα-
 σκαράτος τὴν ἔζησε τὴ ζωὴν του πὺς πολὺ μὲ τὴν ὑπέροχη
 θέλα καὶ μὲ τὴν ἀτυχία τοῦ ποιητῆ. Ὁ Βαλαωρίτης μὲ
 τὴ γνώση καὶ μὲ τὴν ἐπιτυχία τοῦ πεζοῦ. Τὰ δύο μεγάλα
 ἐπεισόδια τῆς ζωῆς καὶ τῶ δυνῶν, καθὼς μᾶς τὰ λένε μὲ
 λεπτομέρειες οἱ βιογράφοι τους, εἶναι, γιὰ τὸ Λασκαράτο,
 ἡ γνωριμία του μὲ τὸ Μπαίρον' γιὰ τὸ Βαλαωρίτη ἡ συ-
 νέντευξί του μὲ τὸ Γλάδστων. Ἔτσι τὸν κεφαλλόνητη
 σατιριστὴ σὰ νὰ τότε μάτιασε ὁ σατανικὸς καὶ ἀποκηρυγ-
 μένος ἀπὸ τὸν κόσμον Μαμφρέδος· τὸ λευκαδίτη ποιητὴ σὰ
 νὰ τότε βλόγησε ὁ πατριαρχικὸς καὶ ὑμνολογημένος κυ-
 βερνητῆς καὶ δημηρστής.

* * *

Ἡ συντροφιά τοῦ Βαλαωρίτη καὶ τοῦ Λασκαράτου δέ-
 ῑθηκε στὰ 1859. Βάσταξε, καθὼς φαίνεται, ζωρὰ καὶ
 γερή, ἴσα μὲ τὰ 1863. Ἀπὸ κεῖ ἀρχινᾷ καὶ ξεφτίζει. Φα-
 νερώνεται πάλι στὰ 1871 καὶ σέρνει τὴ ζωὴ τῆς ἴσας μὲ τὰ
 1872. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα δὲ δειχνονται σημάδια τῆς· θὰ
 πῆρε τέλος σὰν ὅλα τοῦ κόσμου ἐδῶ κάτω. Μὰ τὰ σημά-
 δια πού ἄφησε εἶναι μαρτυρικὰ πού σημαίνουν. Ἡ συν-
 τροφιά τοῦτῃ δούλευε μὲ τὰ γράμματα ἀλλασμένα μεταξὺ
 Βαλαωρίτη καὶ Λασκαράτου. Τὰ γράμματα' αὐτὰ (φαίνε-

ται πῶς δὲ θὰ εἶναι ὁλόκληρη ἡ ἀλληλογραφία) δημοσι-
 εύονται στὸν πρῶτο τόμο τοῦ «Βίου καὶ τῶν Ἔργων»
 τοῦ Βαλαωρίτη τῶν ἐκδομένων στὴ Βιβλιοθήκη Μαρσαλῆ
 στὴ 1907 ἀπὸ τὸν κ. I. A. Βαλαωρίτη, τὸ γιὸ τοῦ ποιη-
 τῆ, μὲ τὸν τίτλο: «Ἀλληλογραφία μετὰ τοῦ Ἀνδρέου
 Λασκαράτου». Τὰ τυπωμένα γράμματα εἶναι, δώδεκα τοῦ
 Βαλαωρίτη, καὶ ὀκτὼ τοῦ Λασκαράτου. Σὺς συσταίνο νὰ
 τὰ διαβάσετε. Θὰ ἴδῃτε μ'προστά σας νὰ σὺς ξανοίγωνται
 σὰ χειροπιαστὰς οἱ καρδιὲς δυὸ ἀνθρώπων πού ἀντιπροσω-
 πεύουν μιὰ περίοδο τῆς διανοητικῆς ἱστορίας μας· ἔτσι
 ἀφρόντιστ' ἀλληλογραφώντας ὁ καθένας θὰ σὰς δώσῃ
 μιὰ ἰδέα τοῦ χαρακτῆρα του, μιὰ εἰκόνα τῆς ψυχῆς του
 πιστότερη καὶ καθαρότερη καὶ ἀπὸ τὴν ἰδέα καὶ ἀπὸ τὴν
 ψυχὴ πού ἀγωνιζόμαστε νὰ αἰσθανθοῦμε καὶ νὰ δράξουμε
 ψάχνοντας μέσα στὰ καθεαυτὸ λογοτεχνήματά του. Γι' αὐτὸ
 κλειοῦνε μεγάλο νόημα τὰ γράμματα τῶν ἀνθρώπων πού
 ξεχωρίζουνε μὲ τὴν σκέψιν καὶ μὲ τὴν ἐνέργεια καὶ ἀνεπο-
 λόγιστα βοηθοῦνε τὴν κριτικὴ τέχνη καὶ ἐπιστήμη, τὴν κρι-
 τικὴ πού δὲν εἶναι καὶ αὐτὴ παρὰ μιὰ δοκιμὴ ψυχολογικὴ
 ἀπάνου σὲ ὀρισμένα πρόσωπα. Στὰ 1859 ὁ Βαλαωρίτης
 εἶταν ὡς τρανταπέντε χρονῶν. Ἀφροστεφανωμένος ποιη-
 τῆς τῶν «Μνημοσύνων» καὶ μαζί ἀντιπρόσωπος τῆς Λευ-
 καδίας μέσα στὴ Βουλὴ τῶν Ἑπτὰ Νησιῶν, ἕνας ἀπὸ
 τοὺς πύλοφους τοὺς διαλαλητῆς τῆς Ἐνώσεως καὶ τοὺς προ-
 τοστὰτες τοῦ ριζοσπαστισμοῦ, ἔτοιμο κρατᾷ καὶ τὸ νέο του
 μακρόστιχο ποίημα τὴν «Κυρὰ Φροσύνη», καὶ μιλᾷ γιὰ
 κείνη σ' ἐν' ἀπὸ τὰ γράμματά του σὰν πατέρας εἶναι
 στημένος ἀπὸ τὴν ὁμορφίαν τοῦ νεογέννητου παιδιοῦ.

χαϊδευτικά, πανηγυρικά, ὑπερβολικά. Ὁ Λασκαράτος δεκατρία χρόνια μεγαλύτερος ἀπὸ τὸ Βαλαωρίτη. Στὰ 1859 εἶχε ὡς τὴν ὥρα στημένους πολλοὺς καυγάδες, εἶχε ὑποφέρει κατατρεμοὺς, κατηγορίες, δίκες, καταδικές, ξενητεμοὺς. Βρίσκοταν, καθὼς φαίνεται, πολὺ στενοχωρημένος. Μὰ πάντα ὁ ἴδιος. Ἀλύγιστος. Δὲν πιστεύει μήτε στὰ τραγούδια του τὰ ἀσχημάτια, μήτε στὴν περιμενόμενη τὴν ἔνωση. Μήτε ποὺ βλέπει μὲ καλὸ μάτι τὴν πολιτικομανία τοῦ φίλου του Βαλαωρίτη, ποὺ τοῦ γίνετ' ἐμπόδιο στὴν καθεαυτὸ, καθὼς πιστεύει, δουλειά του, στὴν ποίησιν. «Ἐνα μεγάλο ἐπικὸ ποίημα—ἔγραψε κάπου—ἤθελε ἀθανάτισει τὸ Βαλαωρίτη. Μὰ ἡ ἐποχὴ μας εἶναι ὅλη πολιτικὴ. Καὶ προτιμοῦμε νὰ βροθοῦμε γιὰ κάμποσες ἡμέρες ἀνάμεσα σὲ κάμποσους γλιδήδες ἀντιπροσώπους, παρὰ νὰ δουλέψουμε γιὰ νὰ δώσουμε τοῦ ἀνευμάτός μας ἀναλογίες μεγάλες σ' ἐκεῖνον τὸν κλάδον ὅπου εἶν' ὁ δικός μας καὶ ποὺ ἦθε' κἀμε ἀθάνατη τὴν ἐνθιμήσή μας». Ὁ Λασκαράτος, στὰ 1859, ἄρχισε νὰ βγάξῃ τὸ «Λύχνον», ἐφημερίδα ποὺ τοῦ στάθηκε κ' ἐκεῖνη ὕστερ' ἀφορμὴ γιὰ νέες ἱστορίες καὶ γιὰ νέα παθήματα. Ζήτησε ἀπὸ τὴν Κεφαλλονιά· γιὰ τὴν ἐκδόσιν τῆς ἡ βοήθεια τοῦ Βαλαωρίτη στὴν Ἁγία Μαύρα. Τὸν παρακαλεῖ νὰ τοῦ γράψῃ συνδρομητὴς. Ὁ Βαλαωρίτης, μὲ ὅλο τὸ φόροτομα, μὲ ὅλη τὴν πείρα ποὺ εἶχε πὼς συνδρομητὴς γράφονται στὸ Ρωμαίικο, μὰ δὲ συνηθίζουν νὰ πληρώνουν, δέχεται γενναϊοκάρδα νὰ βοηθήσῃ τὸ σεβαστὸ φίλο του, καὶ τοῦτο πρωτόδικον ἀφορμὴ στὴν ἀνταπόκρισή τους, κ' εἶται γίνῃκε ἡ συντροφιά τους. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ Βαλαωρίτης περισσότερες ἐλπίδες

γιὰ συνδρομητὴς τοῦ δίνει παρ' ἑαυτοῦ τοῦ κάνει συνδρομητὴς. Ὁ Λασκαράτος τὸν εὐχαριστεῖ γιὰ τὶς ἐλπίδες· μὲ ὁ Βαλαωρίτης τοῦ δίνει νὰ καταλάβῃ μ' ἓνα τρομαχτικὸ παρὰδειγμα: «Μοῦ ἔγραψε ὁ Χιώτης νὰ τοῦ κάμω συνδρομητὴς διὰ ἓνα του βιβλίου.—Τοῦ ἔκαμα δώδεκα. Ἐρχονται τὰ ἀντίτυπα. Τὰ στέλνω. Μοῦ τὰ κρατᾶν καὶ μοῦ μηνᾶνε μὲ τὸ δούλο μου νὰ τὰ πληρώσω, καὶ μοῦ τὰ δίνουν. Ἐστοίχιζε ἓνα σελίνι τὸ κάθε ἀντίτυπο. Ἐπλήρωσα σὰ γαῖδαρος».

Μιὰν ἄλλη σπουδαιότερη ἀφορμὴ ποὺ βάσταξε τὴν ἀλληλογραφία τῶν ποιητῶν μας εἶναι ἡ ἐξῆς: Ὁ Λασκαράτος βουλήθηκε νὰ τυπώσῃ τὰ ἔως τότε ἀτύπωτα ποιήματά του. Μὰ τι εἶχε χρεοί. Ἐξαφνα μαθαίνει πὼς βρίσκονται, χειρόγραφα, σὲ δυὸ τόμους στὰ χέρια τοῦ Βαλαωρίτη, ἄγνωστο πῶς. Ἀρχίζουν διπλωματικὰ παζαφέματα γιὰ τὴν ἀνακάλυψή τους πρῶτα, γιατί τὰ εἶχε χαμένα κι ὁ Βαλαωρίτης καὶ γιὰ τὴν παράδοσίν τους ὕστερα σὸ συγγραφεῖα τους. Πράγματα δύσκολα. Τὰ χειρόγραφα ἀνεύρεται. Ἐπὶ τέλος, νάτα θαμμένα σὲ μιὰ γωνιά τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βαλαωρίτη. Μὰ ὁ ποιητὴς του τὰ θέλει γιὰ νὰ τὰ διορθώσῃ πρὶν τὰ τυπώσῃ καὶ νὰ τοὺς βγάλῃ ὅλα τὰ ἄσκιμα τὰ πάρα πολὺ ξαδιάντροπα λόγια ποὺ τὰ εἶχε παραγοιμομένα. Ντρέπεται νὰ τὰ παραδῶσῃ στὸν κόσμον ἐσθησιασμένα. Μὰ ὁ φίλακας του δὲν τοῦ τὰ ἐμπιστεύεται. Ἐχει τὴ γνώμη πὼς πρέπει νὰ τυπωθοῦν ἀγγιχτά. Δὲν θέλει νὰ τοῦ δώσῃ χέρι, καθὼς λέει, γιὰ νὰ τὰ γράψῃ. «Ἐχω κ' ἐγὼ λίγη πείρα εἰς τὴν ποίησιν, τοῦ γράφω τὰ Βαλαωρίτης στίς 23 Μαρτίου τοῦ 1863, καὶ γνωρίζω

εἰς τὸ εἶδος εἰς τὸ ὁποῖον οὐ εἶσαι ἔξοχος, ἐννοῶ τὰ σατυρικά, δὲν ἡμπορεῖ κανεὶς νὰ ἀποφύγῃ κάποια πράγματα. Καὶ προστρέχει στὰ παραδείγματα τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ τοῦ Λουκιανοῦ γιὰ νὰ τὸν πείσῃ ν' ἀφήσῃ τοὺς στίχους του ἀπείραχτους καὶ ἀκαθάριστους. Ἡ ἱστορία τούτῃ βιάσασε ἀπὸ τὰ 1861 ὥς τὰ 1871, τὴ χρονιά πού τέλος πάντων εἶδαν τὸ φῶς τὰ «Στιχορρήγματα» τοῦ Λασκαράτου, κοσμινισμένα, κ' εἶδῶ κ' ἐκεῖ παρτιομισμένα μὲ ἀποσιωπητικά, ὅπου τοὺς λείπανε οἱ στίχοι. Δὲν ξέρω ἂν ἔχασε πολὺ μὲ τὰ καθάρια αὐτὰ ἢ σατιρική τους ὁμορφιά, μὰ δείχνεται καὶ μὲ τοῦτο ἡ ἔγνοια πού εἶχε τῆς ἡθικῆς; ὁ ποιητὴς πού θὰ τὸν ἐβλεπε τότε σὰν ἀνήθικο ὁ γῆρο του κόσμος.

* * *

Μὰ ἡ συντροφιά τοῦ Βαλαωρίτη καὶ τοῦ Λασκαράτου, ἀπάνου ἀπ' ὅλα ἄλλα, στάθηκε καρτερὴ σὲ κάτι πού ξεχωριστὰ μᾶς γνωρίζει. Ἔδωκε ἀφορμὴ τοῦ Βαλαωρίτη νὰ γράψῃ τὴ δημοτικὴ γλῶσσα καὶ σὺν πεζῷ λόγῳ. Καὶ νὰ ἡ δύναμις τῆς συντροφιάς! Ὁ Βαλαωρίτης ἄνθρωπος γυρισμένος πῶς πολὺ στὸν τριγῆρο του κόσμο, δὲν μπορούσε ἀπὸ μόνο τὸ σπρώξιμο τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνθρώπου, νὰ θεωρήσῃ, τὸν καιρὸ ἐκεῖνο, καὶ νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἰδέα μας, σὲ ὅλο της τὸ πλάτος, ὅπως τὸ ἠθελαν ὁ Βηλαρᾶς καὶ ὁ ἀσύγκριτος Σολωμός. Μὰ ὁ Βαλαωρίτης εἶταν ἄνθρωπος μεγαλόκαρδος. Μόλις πλησίασε πρὸς τὸ Λασκαράτο, συμπαιθώντας τον ἀπὸ μῆς ἀρχῆς καὶ θαυμάζοντάς τον,

αἰσθάνεται πὼς τραβιέται ἀπὸ τὸ παράδειγμα του. Ἐβλεπε κι αὐτὸς πρὸς μὴν ἀλήθεια πού ἀνυψώνει. Τὴν ἀλήθεια ἐκείνη τὴν ἔζησε καὶ τὴν κήρυξε γράφοντας καὶ καλλιεργώντας τὴν ποίηση. Ἀκολουθεῖ μὴ παρίδωση προχωρημένη στὸν καιρὸ του, πού τοῦ εἶχε γίνεῃ πίστη. Μὰ τὴν ἀλήθεια τῆς γλωσσικῆς ἰδέας, ὅσο κι ἂν συλλογίζεται κι αὐτὸς πὼς εἶναι τετράπλευρος ὁ κύκλος της, τὴν κλεί στὰ σύνορα μόνο τοῦ ἡμετέρου λόγου. Σὰν κοινωνικὸς ἄνθρωπος καὶ σὰν πολιτικὸς πού εἶτανε, δὲν μπορούσε παρά, γιὰ πραχτικὸς λόγους, νὰ σταματήσει ἐκεῖ πού σταμάτησε. Μὰ μὲ τὸ Λασκαράτο, ἡ ψυχολογία του ἀλλάζει. Αἰσθάνεται πρῶτα κι ἀπ' ὅλα τὴν ἀνάγκη, γράφοντάς του, νὰ τοῦ κρατήσῃ συντροφιά πιστὴ, καὶ στὴ σκέψῃ καὶ στὴ γλῶσσα. Μ' ἕναν ἄνθρωπο, σὺν τῷ Λασκαράτῳ, πού δὲν παίρνει συμβιβασμούς, δὲν μπορούσε νὰ γίνῃ ἄλλοτῳ. Καὶ μαζί, μ' ἕναν ἄνθρωπο σὰν τὸ Λασκαράτο, αἰσθάνεται τὴν ἐποχρέωση νὰ τοῦ δικαιολογηθῇ γιὰτὶ ἔγραφε στὸν πεζὸ του λόγῳ λογιωτατίστικα. Ὁ Βαλαωρίτης ἀπολογούμενος! Στὸ γράμμα του πρὸς τὸ Λασκαράτο, (3 τοῦ Ὀκτώβριου τοῦ 1859) νὰ πὼς μιλεῖ ἀπὸ τὴν ἀφορμὴ τῆς ἀτύπωσης ἀκόμα «Κυρὰ Φροσύνης» του: «Εἶναι γραμμένη εἰς τὴ δημοτικὴ μας γλῶσσα. Ἐπροσπάθησα μάλιστα τώρα ὅσο ἡμῶρεσα νὰ τῆνε καλονόσω, νὰ τὴν πλουτίσω καὶ νὰ τὴν ἐψώσω καὶ νὰ δείξω ὅτι εἶναι ἀρκετὴ νὰ ἐκφράσῃ ὅλα τῆς ψυχῆς τὰ πετάσματα. Καμμιὰ φορὰ ἢ ὁ στίχος ἢ τὸ εἶδος τῆς ἰδέας μὲ υπεχρέωσε νὰ παραβῶ τὸν κανόνα, ἀλλὰ πολὺ σπανίως. Τὰ πεζὰ εἶναι γραμμένα ἐν γλῶσσῃ λογιωτατίστικῃ. Καὶ σοὺ ζητῶ συμπάθειαν καὶ

τοῦτο μου τὸ ἁμάρτημα. Ἀλλὰ ἠθέλησα νὰ ἀποφύγω τὴν κατηγορίαν ὅπου κίμνουνε εἰς τοὺς Ἑρτιανούς, λέγοντας ὅτι γράφομε τὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ, γιατί δὲ γνωρίζομε τὴν ἄλλην». Τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο, ἀπόλυτον ἐξεταζόμενο, μπορεῖ νὰ μὴ φανῇ ἀρκετὸ γιὰ νὰ δικαιολογήσῃ ποιητὴ τῆς ἀξίας καὶ τῆς λεβεντιάς τοῦ Βαλαωρίτη. Καὶ ὅμως. Ἀνάγκη σχετικὴ νὰ τὰ κρίνουμε κάποια ζητήματα κρατῶντας τα πρῶτ' ἀπ' ὅλα στὸ ἱστορικὸν του; τὸ ταίριασμα, σὰν κάποιες εἰκόνας, ποὺ γιὰ νὰ νοιώσουμε τὴν τέχνην τους δὲν πρέπει νὰ τίς ξεκρεμάσουμε ἀπὸ τὸν τοίχον ποὺ στέκονται, μήτε νὰ τίς βγάλουμε ἀπὸ τίς κορνίζες τους. Καὶ ὁ κριτικὸς τους πρὶν ἐκδόσθαι καταδικαστικούς ἢ ἀθωατικούς πετράδες, ποὺ δὲν εἶναι τοῦτο ὁ καθεαυτοῦ προορισμός του; πρέπει πρῶτ' ἀπ' ὅλα νὰ καταλαβαίῃ, νὰ μπαίῃ μέσα στὸ νόημα, καὶ νὰ ἐξηγῇ ὕστερα ἔρχονται τῶλλα ὁ Βαλαωρίτης, σύμφωνα μὲ τὸ φιλοκοινωνικὸν του φρόνημα καὶ μὲ τὸ χαρακτῆρα του δὲ μπορούσε νὰ πῇ παρὰτέρα. Βρίσκεται ταχτοποιημένος μὲ τὸν ἑαυτὸν του. Μὰ ὅχι. Δοκίμασε ἀκόμα κ' ἓνα βῆμα παρὰτέρα, γενναιότερον. Στις 25 τοῦ Ἀλωνάρου τοῦ 1864 διαλύθηκε ἡ Δωδεκατῆ Βουλὴ τῶν Ἰονίων· ὁ Ἀγγλὸς Ἀρμοστής προκήρυξε νέες ἐκλογάς γιὰ νῆρθη ξεπίτῃδες νέα Βουλὴ καὶ νὰ ψηφιστῇ ἐπίσημα ἡ ἔνωση ἀπὸ τὴ Βουλὴ τῆς Ἑρτανήσου. Ὁ Βαλαωρίτης φυσικά, ὑποψήφιος βουλευτῆς μὲ τοὺς ριζοσπάστες στὴν πρώτη γραμμῇ, «εἶναι ἄξιον ψυχολογικῆς παρατηρήσεως, παρατηρεῖ ὁ βιογράφος του, ὅτι ὁ Βαλαωρίτης κατὰ τὴν ὑπερτάτην ταύτην στιγμήν, ἀπευθυνθεὶς πρὸ τῆς ἐκλογῆς διὰ προκήρυξιν πρὸς τὸν Λευκάδιον λαόν, ἔγραψε ταύτην

ἐν τῇ δημοτικῇ γλώσσῃ. Μετὰ δὲ τὴν νίκην, οὐχὶ ὡς συνήθως οἰσθηλατούμενος ὑπὸ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ μετὰ βιαστότητος, ἀλλὰ μετὰ γλυκείας ἡρεμίας καὶ εἰς γλῶσσαν δημοτικὴν, ὠμίλησε πρὸς τὸν λαόν κερύττων τὸ εὐαγγέλιον τῆς γενικῆς ἀγάτης καὶ τῶν ὑπὲρ πατρίδος θυσιῶν». Τὰ δύο αὐτὰ σύντομα αὐτοσχεδιάσματα τοῦ ποιητῆ, εἶναι σωστὰ ἀρματολικὴ ἔργα, πράξεις τιμῆς ἐμπνευσμένες· ὁ λόγος τοῦ πολιτευόμενου ὑψώνεται μέσα σ' αὐτὰ ἰσότημος μὲ τὸ στίχον τοῦ ποιητῆ, καὶ κάποια λόγια τους μέσα βαθαίνουν καὶ λάμπουν πολὺ διαφορετικὰ καὶ ἀπὸ σελίδες ὅλες τῆς σημαντικῆς πάντα, μὰ φτιασιδωμένης ἀπὸ τὰ καθαρουνισάνικα πασαλείματα πεζογραφίας του. «Τὰ ὀλίγα λόγια ποὺ θὰ σοῦ πῶ—λέγει στὴ δημογραφίαν του πρὸς τὸ λαὸ τῆς Λευκάδας— εἶναι λόγια ἀγάτης, εἶναι λόγια γαρῶν.. Ἄλλο δὲν ἀκούω ν' ἀντηγῇ εἰς τὴν ἀκοή μου παρὰ τὸ γενναῖον καρδιοχευτὴ ἐνὸς λαοῦ, ὁ ὁποῖος σηκώνεται ἀπὸ τὸν τάφον διὰ ν' ἀναπνεύσῃ τὸν ἀέρα τῆς ἐλευθερίας. Ἴδου διατὶ σοῦ ὁμιλῶ καὶ εἰς τὴ δημοτικῇ μας γλῶσσαν, καὶ ἄφησα κατὰ μέρος τὴν καθαρουνισάνικα. Εἶναι ἡ γλῶσσα ὅπου λαλεῖ ὁ μικρὸς καὶ ὁ μεγάλος, ὁ πλούσιος καὶ ὁ φτωχός, ὁ πεπαιδευμένος καὶ ὁ ἀμαθής, εἶναι ἡ γλῶσσα ὅπου βγαίνει ἀπὸ τὰ φυλλοκάρδια καὶ ὅπου καθένας ἀπὸ ἡμᾶς τὴν ἔμαθε βεβαίοντας τὸ γάλα τῆς μητρὸς του. Ἡ γλῶσσα τοῦ πεπαιδευμένου εἶναι πλασμένη μὲ τὴ σιγήν καὶ μὲ τὰ κόκαλα τῶν πεθαμένων. Ἡ γλῶσσα τοῦ λαοῦ εἶναι ζυμωμένη μὲ τὸ αἷμα καὶ μὲ τὴν ψυχὴ τῶν ζωντανῶν Ἑλλήνων. Ἐχει προζύμιν πόνους ἀτελείωτους, ἐλπίδες ἀθάνατες, καὶ τὸ γαλάχτιομά της εἶναι συνήθως

μὲ δάκρυα, μὲ ἴδρωτα καὶ μὲ χολήν. Ξέφωτο γαλάζιου οὐρανοῦ μέσα στὸν ἀπελπιστικὰ σταχτερὸν ὀρίζοντα τῆς καθαρουσιολογίας. Καὶ δὲν εἶναι μόνο ἡ ὥραία ἐκείνη στιγμή τῆς ἐπιτυχίας μὲ τὴν ἔνωση ἀγνάντια, ἡ «ἐπὶ-τάτη στιγμή», καθὼς τὴν ὀνομάζει ὁ βιογράφος τοῦ ποιητῆ, ποὺ ξεκλειδώνει ἔτσι λεβέντικα τὰ χεῖλη του σὲ μιὰ γεγῆ, σὲ μιὰ ἱερῇ ἐξομολόγησι. Στὰ 1863. Εἶναι ὁ καιρὸς ποὺ ἀλληλογραφοῦσε συχνὰ πυκνὰ μὲ τὸν ἀποκηρυγμένο σατιρικὸ τῆς Κεφαλλονιάς. Ἡ ἐπίδρασις τοῦ Λασκαράτου φανερῇ. Ἡ δύναμις τῆς συντροφιάς.

* * *

Μὰ ἡ δύναμις αὐτὴ ὅσο ζωηρὰ κι ἂν ἄσπραξε μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ μαζὶ ποιητῆ καὶ πολιτευτῆ Βαλαωρίτη, δὲν ἄφινε σημάδια βαθιὰ καὶ συγκρατητά.

Στὰ 1867 δημοσιεύονταν ὁ «Διάκος», τὸ ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὰ ἐθνικὰ ἰδανικὰ ἀριστουργήματα. Καὶ ἡ ποιητικὴ καὶ ἡ γλωσσικὴ τέχνη τοῦ ἔργου σὰν κλασικὰ μέσα σ' αὐτὸ δουλεύονται. Στὰ πολυσελίδα προλεγόμενα καὶ σημειώματα τοῦ ἔργου τούτου, τὰ πεζογραφικά, ὅμοια σὰ στὴν ἐντέλεια δουλεύεται, ὁλόκληρα χωρισμένη ἀπὸ τὴν ποιητικὴν τοῦ γλῶσσα, ἡ γλῶσσα ἡ σχολαστικὴ. Πολλὰ διαφαινετικά ὁ Λασκαράτος ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς εἶδε, σημάδεψε, καὶ χτύπησε τὸ κακὸ τοῦ σχολαστικισμοῦ. Ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς μπήκε ἀσφαλτα στὸ νόημα τῆς γλωσσικῆς ιδέας, καὶ δὲν ξαναβγήκε. Μέτρησης ὅλο τῆς τοῦ πλάτος, δοκίμασε τὸ βάθος τῆς ὅλο. Στὸ Λασκαράτο ὁ ἄνθρωπος ὁ ἐσωτερικὸς, ὁ

ψυχάνθρωπος—ἐπιτρέψατέ μου τὸ συλλογισμὸ τοῦτο—ἔστειλε πολλὸ πρὸς ἀπάνου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τὸν ἐξωτερικὸ καὶ πολεμώντας ἀνοιχτὰ τὸ κοινωνικὸ, κατὰ τὴ γνώμη του, φέμα, ἤξερε καὶ ἀδίσταχτα νὰ κλωστοῦ καὶ τὴν κοινωνικὴ τὴν ἀνάγκη, ὅταν εἶταν ἀταίριαστη μὲ τὴ συνειδήσιν του. Καὶ γι' αὐτὸ τις πρὸ πολλὰς φορὰς παραμερίζονταν κι ἀπόμεινε στὸ περιθώριό τῆς κοινωνίας, ἕνας, μόνος, μὰ κριτῆς καὶ τιμητῆς τῆς κοινωνίας ἐκείνης. Στὰ 1845,—μαθαίνουμε ἀπὸ τοὺς βιογράφους του—γιὰ νὰ πλουτίσῃ τὴ γλῶσσα του καὶ γιὰ νὰ μορφώσῃ ἑρως, ταξιδεύει στὴν Κρήτη μὲ τὸ σκοπὸ νὰ συνάξῃ τὰ δημοτικὰ τραγούδια. Πιστεύει πὼς ἡ γλῶσσα τοῦ Ἑρωτόκριτου εἶναι κατάλληλη καὶ γιὰ τὴν ποίησιν καὶ γιὰ τὴν πεζογραφίαν. Ἐπιχειρεῖ μιὰ κοπιαστικὴ περιήγησιν στὸν Πειραιᾶ, στὴν Ἀθήναι, στὴν Κόρινθο, στὴν Πάτρα, στὸ Μισολόγγι, στὴ Σύρα γιὰ νὰ μελετήσῃ στοὺς τόπους ἀπάνου τὴν δημοτικὴν γλῶσσα. Μὰ γύρισε μονδιασμένος, ἀπογοητευμένος μᾶς λένε, γιὰτὶ παντοῦ ἤρε λογιωτάτους. Ὅπου μιλεῖ γιὰ τὴ γλῶσσα, τὰ λέει ὀρθὰ κοφτά. Βλέπει τὸ ζήτημα ἀπὸ τὰ 1845 ὅπως ἡμεῖς τὸ βλέπουμε, ὅστερ' ἀπ' ὅλα τὰ ξετυλίγματα ποὺ δέχτηκε. Ὁ λόγος του δείχνει καίποτε τὴ σκληρότητα, τὸ γυάλισμα καὶ τὴν κόψην ἐνὸς ἀκονισμένου μαχαίριου. «Ἡ ἀφυσικότητα—γράφει στὴ Σιγχιουργικὴν του—εἶναι ἡ mania τῶν ἀποπλανημένων λογιωτάτων, ἡ δυστυχία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἐκεῖνο τὸ ἔθνος δὲν εἶναι προσωρισμένο γιὰ νὰ μένῃ ἐλεύθερο, ὅπου οἱ λόγοι ἔχουν ἀρχὴ τους νὰ μιλοῦν σὲ τέτοιο τρόπο μπερδεμένους...» «Τὸ πνεῦμα σήμερα τῆς Ἑλλάδος—γράφει προσεχέως—

στό Προβόδιμά του, ὁ πρόλογος τῷ Στιχουργημάτων του τῶν τυπωμάτων στὰ 1871—κοιμᾶται ὑπνο βαθύ, καὶ δνειρεύεται νὰ τρώῃ κολοκύθια ὁμά. Ἐπειδὴ ὁ λογιστατισμὸς ἀντιτὰ του σβῆει καὶ νεκρῶναι τὰ πνεύματα, καὶ οἷς εἶδε —ἀποτείνεται πρὸς τὰ ἔργα του—ἀπὸ τὰ λίγα πού δὲ λογιστατίζουσε. Ὅταν τὸ πνεῦμα τῆς Ἑλλάδος, ὅταν τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα ξυπνήσῃ, καὶ ξυπνήσῃ ὄχι πλέον λογιστατιστικο, ἀλλὰ ἑλληνικὸ πνεῦμα, κ' ἐλεινολογήσῃ καὶ τὸν καιρὸ τὸ χαμένο, καὶ τὸ χαρτὶ τὸ χαλασμένο τὸ τόσο· δὲ θὰ εὖρῃ παρὰ κάποια λόγια γραμμένα στὴ γλῶσσα του, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ σᾶς· καὶ τούτῃ εἶναι καὶ θέλει εἶναι—σημειώνει μὲ τὴν ἀλύγιστη αὐτοκαταφρόνεσίν του—ἡ μόνη φιλολογικὴ σας ἀξία. Μὰ ὄχι. Σὰ νὰ συνέχεται κάπως, ὁμολογεῖ πὼς οἱ στίχοι του ἔχουν κάποιαν ἀξία «λένε κάτι γιὰ τὸ χαρακτῆρα τῆς ἐποχῆς μας». Καὶ θὰ λήθουν καὶ μιὰ τρίτῃ ἀξία· θὰ βοηθήσουν «νὰ ξυπνήσῃ λίγο προτῆτερα—εἶναι τὰ ἴδια του λόγια—τὸ ἀρχαῖον ἐπεῖνο ἑλληνικὸ πνεῦμα πού κοιμᾶται τώρα στὰ κανονικὰ μνήματα τοῦ μαρμαρένιου λογιστατισμοῦ· νὰ ξυπνήσῃ ἀπὸ τὸ θανατικὸν ὑπνο του καὶ νὰ ντροπιάσῃ τοὺς λογιστατοὺς ἔχθρους τοῦ ἔθνους· οἱ ὁποῖοι προσποιούμενοι νὰ μιλοῦν εἰς τὸ ἔθνος σὲ γλῶσσα καλλίτερη ἀπὸ τὴ δική του, μιλοῦνε καὶ γράφουν σὲ γλῶσσα πού τὸ ἔθνος δὲν ἔγνωε, καὶ μένει ἀδίδαχτο, καὶ ἀμαθές, καὶ βάρβαρο, καὶ ἀκολούθως προδομένο ἀπὸ δαίμονες.»

Ὁ Λασκαράτος ἠηρετοῦσε τὴν ιδέα μὲ τὸ σοφότερο τρόπο πού μπορεῖ κανεὶς νὰ δουλέψῃ γιὰ μιάν ιδέα· μὲ τὸ παράδειγμα. Διαλαλοῦσε τὸ δίκιο τῆς δημοτικῆς πέρα ὡς

πέρα καὶ τὴν ἔγραφε πέρα ὡς πέρα. Ἀδιάφορο πὼς δὲν παρουσιάζ· ἡ γλῶσσα του, ἀνάκατη, μὲ στοιχεῖα τότε κάπως ἀποκλειστικὰ χρησιμοποιοιμένα ἀπὸ τὴν κουβέντα τοῦ τόπου του, πότε κάπως ἀβασάνιστα παρμένα ἀπὸ τὴν καθαρεύουσα, δὲν παρουσιάζει τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν ἀρμονία τῆς δημοτικῆς μας, καθὼς πρωτοπρόβαλε μὲ τὸ «Ταξιδι» καὶ πῆρε δρόμο ὑστερ' ἀπὸ τὸ «Ταξιδι». Σήμερα ἡ γλῶσσα μας γραφόμενη κατὰ τὸ σύστημα τοῦ Λασκαράτου, εἶναι κάτι πού σᾶς πᾶει πίσω. Τὸν καιρὸ ἐκεῖνο ἡ γλῶσσα τοῦ Λασκαράτου ἔτρεχε μπροστὰ· ἔσπερνε τὸ σπόρο τῆς ζωῆς κ' ἔρριχνε θεμέλια γιὰ παλάτια. Ὁ συγγραφέας τῶν «Χαρακτήρων», τοῦ «Λύχνου», τῆς «Στιχουργικῆς καὶ τῆς Ποιητικῆς» καὶ τῶν «Στιχουργημάτων» πρέπει νὰ τιμηθῇ ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς πῶδ μεγάλους προσηγορικοὺς ἀπόστολους τῆς ιδέας.

* * *

Πολὺ πῶδ παραμελημένα μεταχειρίζεται τὴ δημοτικὴ στὰ πεζὰ του, ὁ Βαλαωρίτης. Ὑποχρεωμένος μὲ ὅλη τὴν καλὴ του θέληση, νὰ γράψῃ μιὰ γλῶσσα, ἀκόμα καὶ ἀφρόντιστα σὲ γράμματα, πού ὡς τὰ τότε δὲν τὴν εἶχε μεταχειριστῇ (στὴ γυναικα του καὶ στοὺς δικούς του ἔγραφε πῶδ πολὺ ἱταλικῶς) στολισμένος μὲ τὰ ἑλληνικὰ τὰ γράμματα ἀπὸ δασκίλους σάν τὸν Οἰκονομίδη, τὸν περίφημον στὸν καιρὸ του ἑλληνιστῇ, γυμνασμένος μὲ τὸ παραπλάνου στὸ μεταχειριζομένη τῆς καθαρῆς, πολυγράφος πεζογράφος καὶ ρήτορας μέσα στὴς Βουλὰς λογομάχος, χάνει

χνά πυκνά τὰ νερά του, μέσα στο δημοτικισμό, συχνά πυκνά τὰ θολώνει τὰ νερά τῆς δημοτικῆς με ἀνωφύλευτους λογιωτατισμούς, συχνά πυκνά ξεχνιέται στὰ καθιερωμένα τοῦ γραφοῦ λόγου, καὶ στὸ τέλος φαίνεται σὰ νὰ τὴ βαριέται τὴ δημοτικὴ στὰ πὺλ στενά του γράμματα φιγουράρει ξανά ἡ κοθαρεύουσα μαγερεμένη μὲ ἀραιὴ σάλτσα λασκαρική. Καὶ ὅμως εἶναι ὁ ποιητὴς ποὺ ἀγωνίζεται νὰ κανονίσῃ, καθὼς λέει, τὴ γλώσσα στὴν ποίηση, καὶ ποὺ ζωηρὰ αἰσθάνεται σὲν κάτι ἀπαραίτητο τὴν ἀνάγκη τοῦ κανονισμοῦ τῆς γλώσσας, καθὼς τὴν αἰσθανθήκανε τὴν ἀνάγκη αὐτὴ τόσοι καὶ τόσοι ποιητὲς μαζί καὶ γλωσσόπλιστες καὶ γι τοῦτο μεγάλοι, ἀνάμεσα στοὺς αἰῶνες. Καὶ τί παράξενη τοῦ κανόνα ἡ μοῖρα, καὶ πὼς ὅλα ἐδῶ κίτου σχετικὰ πρέπει καὶ νὰ ἐξετάζονται! Μὲ τὸν κανόνα ὁ σχολαστικὸς τὴ σαβανώνει τὴ γλώσσα. Μὲ τὸν κανόνα ὁ ποιητὴς τὸ στερεώνει τὸ γλωσσικὸ περπάτημα, λυτρώνοντάς το ἀπὸ τὸ τρίκλισμα τοῦ μεθυσιμένου. Τὸν κανόνα ποὺ κοίταξε νὰ ἐπαρμόσῃ στὴν ποίησίν του ὁ Βαλαωρίτης, δὲ μπορούσε τότε νὰ τόνε φανταστῇ γιὰ τὴν πρόζα του. Αἰτία τοῦ κακοῦ ὁ μέγας τύραννος, ἡ Συνήθεια. «Ἡ συνήθεια ποὺ καὶ τῆς φύσης τὸ καλὸν ἔχει μὴν πορεῖ νὰ ἀλλάξῃ», κραεῖ στὸν «Ἀμλέτο» τοῦ ὁ Ποιητῆς, καὶ ὅσοι ἀπὸ κεῖνον ποιητὲς καὶ ψυχολόγοι καὶ φιλόσοφοι, ὁμολογώντας ἢ ἀναθεματίζοντας τὴ δύναμη τοῦ τυράννου. Ὁ Βαλαωρίτης ὅσο εἶτανε συνηθισμένος νὰ σκαρώνῃ τὰ δημοτικὰ στὸ στίχο, καὶ τὰ λογιωταίστικα στὰ πεζιά, τόσοι εἶταν ἀσυνήθιστοι στὴν ἄλλῃ τὴ δουλειά. Μῆτε παράδοση ξεχωριστὴ μπροστά του, μῆτε συγκρατητὰ παραδείγματα.

Καὶ ὅμως ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο κρέμεται, φτάνει νάχη γνώμη, θέληση καὶ ὑπομονή, νάλλῃ τὸ ρέμα τῆς συνήθειας, νὰ κάμῃ τὸν ἴδιο τὸν τύραννο, με τὴν ἴδια τὴ ζώρη τοῦ χεριοῦ του, βοηθὸ καὶ σύμμαχο μὲς Ἀλήθειας καὶ μὲς Ἀγάπης. Ὁ Βεργωτῆς, πατριώτης τοῦ Λασκαρίτου, ἔνας ἀπὸ τοὺς πὺλ φωτισμένους καὶ τοὺς σχεδὸν ἀγνώριστους ὁπαδοὺς τῆς γλωσσικῆς ἰδέας μᾶς σημειώνει σ' ἓνα του πεζογράφημα: «Γράψε γράψε, ἔρχονται λίγο λίγο οἱ χάρες τοῦ Λόγου». Αὐτὸ τὸ γράψε γράψε, κ' ἐμεῖς ἀγωνιζόμεστε, πότε ἀργά ἀργά, πότε γοργά γοργά, νὰ βάλουμε σὲ πρᾶξιν ὅλα τὰ εἶδη τοῦ λόγου» αὐτὸ τὸ γράψε γράψε πρέπει νὰ τὸ κυνηγᾶν ὅσοι ἀπὸ μᾶς βαστᾶνε κοντύλι, καὶ νὰ τὸ δοκιμάζουν ὅσο μποροῦνε μελετημένα καὶ συστηματικὰ· γιὰτὶ μετὰ τὸ γράψε γράψε τοῦτο ἔρχονται λίγο λίγο ὅχι μόνον οἱ χάρες, μὰ καὶ ἡ Νίκη τοῦ Λόγου. Αὐτὸ τὸ «γράψε γράψε» ἴσα ἴσα τοῦ ἔλειψε τοῦ Βαλαωρίτη γιὰ νὰ δώσῃ καὶ στὸν πεζὸ λόγο δειγμάτων ἀνάλογα με κεῖνα τοῦ στίχου του. Μὰ κ' ἔτσι οἱ χάρες τοῦ Λόγου ξεμυτίζουν ἐδῶ κ' ἐκεῖ καὶ μοσχοβολᾶνε μετὰ τὴν εὐωδίαν τοῦ θυμαριοῦ τοῦ βουήσιου τις ἀμελέτητες καὶ βιαστικές του δοκιμές. Πὼς μετὰ τὸ ξάνοιγμα τῆς γλώσσας του ξανοίγει καὶ ὁ ἄνθρωπος, καὶ πὼς κάποια κομμάτια ἀπὸ τὰ γράμματά του μᾶς δίνουν καὶ ποὺ δὲν τὰ βρίσκουμε στὴ πολυσέλιδα καθαρεινουσιάνικα πεζιά του! «Κλεισμένοι μέσα στὸ γραφεῖο μου—γράφει στὸ πρῶτο τοῦ ἀπὸ τὴ Λευκάδα γράμμα, 12 τοῦ Μαγιοῦ τοῦ 1859—κάθομαι ἀνέμεσ' ἀπὸ δυὸ περὶ φημεζ μοιρολογίστρες, τὴ θεὰ Λάμπρην καὶ τὴ θεὰ Σοφίαν, καὶ γράφω ὅσα τραγούδια εἶναι συνεθισμένες νὰ λένε

τοὺς πεθαμένους. Βλέπω ὅπου ἡ κοινωνία μας κάθε μέρα ξευγενίζεται καὶ μὲ τὸν ξευγενισμό της σαρώνει ὅλα ὅσα οἱ πατέρες μας μᾶς ἄφηκαν καὶ τὰ περὶ καὶ τὰ καταφρονεῖ καὶ δὲν τὰ καταδέχεται, καὶ ἐστοχάστηκε νὰ κῆμω τὸ δυνατό μου νὰ γλυτώσω ὅτι ἡμπορέσω ἀπὸ τὸν ξευγενισμό ὅπου καταντᾷ νὰ εἶναι καταποντισμός. "Ἐκραξα λοιπὸν αὐτὲς τὲς δυὸ μοιρολογίστρες καὶ ἀγοῦ ἐταῖα λιγυτὸς μὲ πετραχήλια, ὦ τοῦ θαύματος! Τις εἶδα πρῶτα νὰ ἀγνίσουνε, ὕστερα νὰ κοκκινήσουνε. "Ἐρρίξαν τὲς πλεξίδες τους εἰς τὴν τραχηλιά τους. "Ὁ ἀνασασμός τους ἔγινε συγχρότερος καὶ βροχή τὶ δάκρυα ἔρρεαν ἀπὸ τὰ βλέφαρά τους. "Ἐπιάστηκαν ὕστερα μὲ τὰ χέρια καὶ ἄρχισαν τὸ νεκρικό τραγοῦδι, τὸ ὁποῖο κάθε λίγο καὶ τὸ ἐυνυττόφεναν μὲ βαρειοὺς στεναγμοὺς καὶ μὲ παράπονα. Κ' ἐξακολοῦνθαι ὁ ποιητὴς τὴν ἐξομολόγησιν τοῦ ἐνθουσιαστικῆ καὶ ἀπελίστατα: «Ἐγὼ ἔκανα τὸ μέρος τοῦ πεθαμένου καὶ ἔσπεκα προσεχτικὸς καὶ ἔγραφα στίχους μὲ τὴν ἀλήθεια ὀραϊότατους καὶ ὅπου ἦθελε φέρουνε τιμὴ καὶ δόξα εἰς τὸ μεγαλύτερο ποιητὴ».

* *

Πρέπει νὰ σταματήσω. Δὲν ἄγγιξα παρὰ λιγοστὰ σημεῖα τῆς ἀξιοσπουδαιότητος αὐτῆς ἀνταπόκρισης. Σὰς συνσταίνω, ἀνίσως ἔχετε καιρὸ, ἀνίσως κάποια περιέργεια ξύπνησε μέσα σας, νὰ περάσετε μόνον σας προσεχτικώτερα τίς λιγοστὲς σελίδες τοῦ «Βίου καὶ τοῦ Ἔργου» τοῦ Βαλαωρίτη ποὺ γνωρίζονται μὲ τὸνομα «Κείμενα εἰς πεζὸν

λόγον ἐν δημῳδαί». Μπορεῖ νὰ σὰς δοθῇ ἀφορμὴ νὰ στοχαστῇτε γὰρ λογῆς ἀντικείμενα, καὶ τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς φιλολογίας καὶ τῆς φυσιογνωμίας, γενικώτερα, τοῦ καιροῦ ἐκείνου, ἐδῶ καὶ μῦθος αἰώνας, καὶ τῆς ζωῆς, καὶ τῆς ψυχῆς, καὶ τοῦ χαρακτήρα τῶν δυὸ ἐκείνων, ταιριασμένων τότε, μὰ σὲ πολλὰ ἀταίριαστον ποιητῶν καὶ τρανῶν προδρόμων τῆς μεγάλης μας Ἰδέας, τῆς γλωσσικῆς. Καὶ μπορεῖ καὶ τοῦτο ἀκόμα νὰ στοχαστῇτε καὶ νὰ συμφωνήσετε μαζί μου σὲ τοῦτο: "Ὅποιος θέλει μὲ νοῦ καὶ μὲ καρδιά νὰ δουλέψῃ γὰρ τὸ πνευματικὸ μας τὸ ξανάνθισμα, ποὺ ἀνίσως δὲ στέκεται παραπάνον. μὰ στέκεται ἴσα ὁλοῖσα στὴν πρώτη γραμμὴ μὲ τὴν πολιτικὴν καὶ τὴν ἀνόρθωση καὶ μάλιστα ἀπὲι πῶς μακριὰ ἀπὸ τοῦτη, ὅποιος θέλει μὲ νοῦ καὶ μὲ καρδιά νὰ δουλέψῃ γὰρ τὰ ἰδανικά τῆς σκέψης καὶ τῆς τέχνης, πρέπει νὰ μνησθῇ τὸν ποιητὴ: Ἐἴτε στὸ γραφεῖο τοῦ κλεισμένος, εἴτε στοὺς δόανοιτους ἀγνάντια οὐρανούς, ἄς ρυθμίξῃ τὸ ἔργο τῆς δικῆς του τῆς ψυχῆς, ὅσο κι ἂν ξεχωρίζῃ ἀπὸ τὰ γῦρο τῆς ἀτομικῆ καὶ ἀνυπόταχτῃ ἡ ψυχὴ του, ἄς ρυθμίξῃ τὸ ἔργο του σύμφωνα μὲ τὸ καρδιοχτύπι μιᾶς μεγάλης συντροφικῆς ανοῆς, λαϊκῆς, ἐθνικῆς, ἀνθρωπίνης. "Ἄς ἀκούῃ τὸ μυρολόγι τῆς θεῆς - Λάμπρος καὶ τῆς θεῆς - Σοφίης. "Ἐνας φιλόσοφος εἶπε πὼς ἡ καλλιτεχνικὴ ἀπόλαυσις σὰ νὰ πεθάνῃς εἶναι καὶ σὰ ν' ἀνασταίνεσαι σὲ μιὰν ἄλλῃ ζωῇ. Πρῶτα, σὰν πεθαμένος ἄς στέκεται ὁ μαχαριστὸς ἐκεῖνος δουλειῆς καὶ κλειώνας μέσα του σὰ μουσικὸ θέμα τὸ λυπητερό, μὰ καὶ γὰρ τοῦτο βαθυστόχαστο τραγοῦδι τῆς θεῆς - Λάμπρος καὶ τῆς θεῆς - Σοφίης ποὺ μοῦ φαντα

δυνὸ Μοῖρες μὲ μυστηριακὰ καὶ μὲ ὑπονοητικὰ ὀνόματα, ἃς ἀνασταίνεται ὑστερα, —ξετυλίγοντας τὸ ἔργο του— μέσα στὸ ἔργο του. Θὰ εἶναι, σταλήθεια, ὡραιότατο, καὶ θὰ τοῦ φέρῃ τιμὴ καὶ δόξα, σὰν ἐκεῖνες ποὺ χαίρεται ὁ μεγαλύτερος ποιητής.

ΔΥΟ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ἐδῶ εἶναι ὁ τόπος γιὰ δυὸ γράμματα σταλμένα πρὸς ἑμένα τοῦ Ἰωάννη Βαλαωρίτη, ἀπὸ τὴν ἀφορμὴ τῆς ὁμιλίας μου γιὰ τὸ Λασκαράτο καὶ τὸ Βαλαωρίτη, ὡς τώρα ἀδημοσίευστα. Ὁ θάνατος καὶ τοῦ μόνου, ποὺ εἶχε ἀπομείνει, βλαστοῦ τοῦ ποιητῆ καὶ ὁ χρόνος ποὺ πέρασε κατασταίνουν πιά περὶ τὸ φύλαγμα τῶν γραμμάτων αὐτῶν, καθὼς εἶχε παρακαλέσει ὁ εὐγενὴς ἐπιστολογράφος ἀπὸ μιὰ καλῶς ἐννοούμενη ἀντιπάθεια πρὸς τὴν κοινοποίησιν τέτοιων παθητικῶν στιγμῶν μέσα στὴ ζωὴ τέτοιου περὶ φανου καὶ ἀπὸ τὴν ἀντίρρηση λεβεντιά τῆς Μούσας τοῦ ποιητῆ, κοινοποίηση ποὺ θὰ πείραζε τὴν παρθενίαν τοῦ πόνου. Ὅμως ὁ Βαλαωρίτης εἶναι, ἀπὸ τὴ μοῖρα του, χτῆμα τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας μας, ὑποκείμενο γιὰ τὸ ψάξιμο τοῦ κριτικοῦ καὶ στὰ ἔλάχιστα τῆς ζωῆς του, δημόσιας καὶ ἰδιωτικῆς.

31 Δεκεμβρίου 1910.

Ἀγαπητέ μου Παλαμᾶ!

Ἐνῷ κόσμος χαλᾷ ἀπὸ κάτω ἀπὸ τὰ παράθυρα σου

καὶ τὰ δῶρα δίνουν καὶ πέρνουν, ἐγὼ ἐχάρισα εἰς τὸν
ἐαυτόν μου τὴν ἀνάγνωσι τῆς περὶ Λασκαράτου καὶ Βα-
λαωρίτου ὁμιλίας σου. Μοῦ ἄρεσε τόσον περισσότερο ποῦ
καὶ ἐγὼ συμφωνῶ μαζὶ σου εἰς τὰς παρατηρήσεις σου καὶ
τὴν ψυχολογίαν ὅλου αὐτοῦ τοῦ ἐπεισοδίου. Εἰς ἓν μόνον
σφάλλει. Ποτὲ ὁ Λασκαράτος δὲν ὑπέφερε ὅσα ὑπέφερε
καὶ σωματικῶς καὶ ψυχικῶς καὶ οικονομικῶς ἀκόμη ὁ κα-
κόμοιρος ὁ πατέρας μου. Μοῦ φαίνεται ἐξ ἄλλου, ὅτι σὰν
καὶ νὰ ὑποπτεύεσαι, ὅτι ἄλλος εἶναι ὁ ἐκδότης καὶ ἄλλος ὁ
βιογράφος, ἐνῷ καλὰ ἢ κακὰ ἐπῆρξα ἐγὼ καὶ τὰ δύο, οὔτε
ἄλλοςμποροῦσε νὰ χωθῇ γιὰ δυὸ χρόνια μέσα σὲ χαρ-
τιά, τὴν ἀλληλογραφίαν, τὰς σημειώσεις κ.λ.π. τοῦ πα-
τέρα μου καὶ νὰ γράψῃ ὅ,τι ἔγραψε πιστὰ καὶ ἀκριβέ-
στατα. Ἐπορεῖ νὰ εἶχε ζήσῃ μαζὺ του, νὰ εἶχε ὑποφέρει
μαζὺ του καὶ νὰ τὸν εἶχεν ἀγαπήσῃ, ὅπως ἐγὼ τὸν ἀγά-
πησα.

Σοὺ εὐχομαι εὐτυχισμένο τὸ νέο χρόνο.

I. A. Βαλαωρίτης

Ἀθήνησι τῇ 4 Ἰανουαρίου 1911.

Ἀγαπητὲ φίλε!

Πολὺ καλὰ κατάλαβα τὸ νόημα τῆς ὁμιλίας σου ποῦ
διάβασα, ἀλλὰ μοῦ ἤλθε νὰ σοῦ γράψω τὰ ὀλίγα ἐκεῖνα
λόγια, γιατί ἡ ἀνάγνωσι ἐκεῖνῃ μοῦ ἐνθύμισε τὸν καὶνέμο

τὸν πατέρα μου καὶ τὰς πίκρες καὶ τὰ βάσανα τῶν στεγ-
νῶν χρόνων εἰς ζωῆς του, καὶ ὅλης σχεδὸν τῆς ζωῆς του
ἐξ αἰτίας τῆς εὐαισθησίας του.

Μεταξὺ τῶν ἄλλων ἐνθυμούμαι ποῦ μοῦ ἔλεγε πόσον
ὑπέφερε ὅταν ἔγραφε ποιήματα. Φαντίσου λοιπὸν τί συ-
νέβη σὲ μιὰ τέτοια ψυχῇ, ὅταν ἤλθαν σωριαστὰ εἰς τὸ
τέλος ὅλα τὰ δυστηχήματα. Ἀκόμη τὸ συλλογίζομαι καὶ
φρίττω, ὀλίγο ἔλειψε νὰ μὲ συνεπάρῃ καὶ ἐμὲ στὸν τάφο!
Καὶ τὸ χειρότερο, εἶχε χάσει καὶ τὰ πατριωτικὰ ἰδανικά
του βλέποντας τὴν ἀθλιότητά μας καὶ οὔτε εἰς τὸ λιμάνι
τοῦ ἐρημητηρίου τῆς Μαδουρῆςμποροῦσε νὰ καταφεύγῃ
ἐξ αἰτίας τῆς ἀρρώστιας του. Μοῦ φαίνεται πὼς τὸν βλέπω
σὰν νὰ ἦτον χθὲς νὰ κάθηται εἰς τὸ παράθυρο τοῦ σπι-
τιοῦ μας εἰς τὴ Λευκάδα, νὰ κοιτάξῃ τὴ θάλασσα καὶ τὴν
Ἠπειρο καὶ τὰ μάτια του νὰ τρέχουν ποτάμι! Σιωπηλὰ
καὶ ἡσυχὰ καὶ κρυφὰ-κρυφὰ γιὰ νὰ μὴ τὸν βλέπω.

Πολὺ σὲ παρακαλῶ νὰ μὴν δημοσιεύῃς τὸ γράμμα
μου, πολὺ θὰ μὲ λυπήσῃ. Αὐτὰ τῆς καρδιάς τὰ πράγματα
δὲν εἶναι οὔτε γιὰ τὸν τύπο οὔτε γιὰ τοὺς πολλούς, οὔτε
γιὰ τὴν ἐποχὴ μας.

Σὲ ἀσπάζομαι καὶ σὲ ὑπερευχαριστῶ γιὰ τὸ βιβλίο.

I. A. Βαλαωρίτης

Ο ΒΑΛΑΩΡΙΤΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

ΔΥΟ ΟΜΙΛΙΕΣ

Η ΠΡΩΤΗ (¹)

Στὸ 1876 ἔνα δειλινὸ Κυριακῆς καλὰ δὲ θυμοῦμαι ποιά στρατιωτικὴ γιορτῇ τοὺς ἀντάμων τοὺς Ἀθηναίους πέρα κατὰ τὸ Πολύγωνο. Νεόφερτος τότε φοιτητῆς τάχα στῇ γραμμῇ μὲ τῇ φοιτητικῇ φάλαγγα κάποιον ἄκουσα νὰ μοῦ ψιθυρίῃ: «Νὰ ὁ Βαλαωρίτης!» Πρώτῃ φορὰ τὸν ἔβλεπα καὶ τελευταία. Τὸν εἶδα; Καλὰ καλὰ, ὄχι. Στὴν πόρτ' ἀκουμπισμένοι μῆς ἄμαζας, γυρισμένοι πρὸς τὶς γυναῖκες ποὺ εἶχε μέσα ἡ ἄμαξα, ἔστεκεν ἕνας ἄνθρωπος. Δὲ πρόφτασα νὰ ξεχωρίσω τίποτε ἄλλο τοῦ ἀνθρώπου, γιὰτὶ ἀπὸ πίσω τὸν ἔβλεπα· μονάχα ἕνα σύνολο πλατύ, μεγαλόκορμο, ράχη καὶ ὠμους μὲ στέρεο πάτημα ποὺ δίνανε καὶ στὴν πρώτη καὶ στὴ γοργότερῃ ματιὰ τὴν ἐντύ-

(¹) Σελ: 8 τοῦ Γενάρη τοῦ 1914. Στὸν «Ἐκπαιδευτικὸ Ὁμιλόν».

πωση ἐνὸς ἄντρ' ἀθλητικὰ πλασμένου, σὰν ἐπίτηδες καμωμένου γιὰ τοὺς ἀγῶνες· καὶ μαζί εὐγενικοῦ κυρίου ποὺ ἤξερε πῶς νὰ σταθῇ. Τίποτ' ἄλλο. Ζωγράφος ἂν ἦμουν, θὰ τὴν εἰδεῖχα τὴν ἐντύπωση ποὺ μοῦ προσέξηνσεν ἡ κορμοστασιά ἐκείνη, ἔτσι ἀπὸ πίσω θεωρημένη, ζωγραφίζοντας τὸ Βαλαωρίτη, καθὼς τὸν ἀγνάντευα τότε, καὶ θὰ σημείωνα στὰ πόδια τῆς εἰκόνας μου τὸ ρητὸ τοῦ μεγάλου ξένου ποιητῆ: (¹) «Τὸ πρόσωπο μονάχα δὲν εἶναι, οὔτε τὸ κεφάλι μονάχα ποὺ ἀξιζοῦνε γιὰ τὴ Μοῦσα. Βεβαίῳ νωπὼς τὸ κορμί, ἀκέραιο, ποὺ πολλὲς ἀξιζει... Καὶ στὸν ἄντρα καὶ στὴ γυναῖκα, εὐρωστο κορμὶ ἀδρά πλασμένο, εἶναι ὠραιότερο καὶ ἀπὸ τ' ὠραιότερο πρόσωπο».

Ὅμως τὸ Βαλαωρίτη, καὶ ἂς μὴν ἔτυχε νὰ ἰδῶ τὸ πρόσωπό του—πρόσωπο ὁμορφάνθρωπου καὶ κείνο, καθὼς ξέροντε—τόνε γνώριζ' ἀπὸ καιρὸ, καλὰ τότε γνώριζα· ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ ἦμουν μαθητῆς. Ἡ καλὴ τύχη μοῦ ἔφερε κάποιον μου συμπαθητῆ. Χαρίδημος τ' ὄνομά του. Καὶ σὰ νὰ συμβόλιζε μὲ τ' ὄνομά του τὴν ἀπάντεχὴ χαρὰ ποὺ μοῦ προσέξηνσε. Βλέποντας τὴν ἀγάπην μὴν πρὸς τὴν ποίησιν, κρυφτοράβηξε ἀπὸ τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ μεγάλου του ἀδερφοῦ καὶ μοῦ δάνεισε δυὸ καλοδεμένους τόμους: τὰ «Μνημόσυνα» καὶ τὴν «Κυρά Φροσύνη», τὸ «Διάκο» καὶ τὸν «Ἀστραξιόγαννον». Ζοῦσ' ἀπὸ τότε σὰν ὑπνοτισμένος ἀπὸ τὸ στίχο. Ὁ στίχος μέσα στὴν ἀπραξία καὶ στὴ χοντροκοπιὰ τῆς τριγύρω μου ζωῆς, ἡ μόνη ἐνέργεια καὶ ἡ μόνη ἐνγένεια. «Ὅτι στίχος ἦταν, ἀνεξέταστ', ἀκριτα

(¹) Τοῦ Ἀμερικανοῦ Walt Whitman.

μου ξυπνοῦσε τὴν προσοχή, μοῦ κινοῦσε τὸ σέβας, μοῦ γίνονταν πάθος, μοῦ ὑψώνονταν εἶδωλο. Φαίνεται πὺς ἔτσι ἔπρεπε νὰ σκῆψω ὑποταχτικὸς τῆς ἰδέας ποὺ λάτρευα καὶ ποὺ μοῦ γίνεκε τύραννος, καὶ ὅλα τῆς γὰ τὰ ὑποφέρω, καὶ τ' ἄσκημα, γὰ νὰ κατορθώσω ἀγάλια ἀγάλια μπαίνοντας μέσα στὰ μυστικὰ ποὺ κάνουν καὶ τὴ δύναμη καὶ τὴν ἀδυναμία μιᾶς ἰδέας, νὰ ὑποτάξω κ' ἐγὼ κάτι ἀπὸ τὸν τύραννο στὸ θέλημά μου. Θαυμασμοὶ μου τότε οἱ τεχνίτες οἱ βγαλμένοι ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τοῦ Σούτσου καὶ τοῦ Ραγκαβῆ· μερικοὺς ἀκόμα μὲ προσοχή καὶ μὲ κάποια συγκίνηση κοὺς κρατῶ στὴ μνήμη μου. (¹) Κάπου κάπου μὲ νανόριζεν ὁ Ζαλοκώστας μὲ τὴ σβησμένη γλύκα τοῦ συμπαθητικοῦ τραγουδιοῦ του. Ὁ Σολωμὸς μὲ τὸν ὕμνο του—γὰ τ' ἀποσπάσματα μῆτε λόγος—ἦταν ἀνίκανος νὰ μὲ ἀποσπάσῃ ἀπὸ τίς παιδιακίαις μου ἀγάπες· ὑπόπτενα κάτι ἀπὸ τὸ μεγαλεῖο του· μὰ δὲν ἦμουν ὥριμος ἀκόμα γιὰ κεῖνο, καὶ ἔστεκα μακριά του. Κάποιτ' ἔμεινα σὰ θαμνομένης ἀπὸ τὸ παρᾶξενο φῶς, προμήνυμα μελλόμενου κόσμου· ἦταν οἱ στίχοι κάποιου δημοτικοῦ τραγουδιοῦ:

Ποῖς εἶδε ἥλιο τὸ βράδν ἂν ἄστρι τὸ μεσημέρι,
ποῖς εἶδε τὴ λυγρὴν νύκτα νὰ περβόλῃ στοὺς ὀρμούς; . . .

Μὰ τὸ φῶς ἐκαίνο γοργοπέραστο ἀπὸ τὰ μάτια μου ἀντιφέγγισμα σὰν ἀπὸ καθρέφτη βαλμένο στὸν ἥλιο. Τὸ λαμπρὸ φῶς καὶ ὁ καθαρὸς ἀέρας λείπαν ἀπὸ τὸ διανοητικὸ μαγαζὶ ποὺ περνοῦσα τίς ὥρες μου καὶ τραῶντας καὶ μοιράζοντας τυρί, ἄς ποῦμε, τοῦ Παρνασσοῦ, ποιοῦ ἀμφί-

(¹) Ὁ Α. Βλάχος, ὁ Α. Πικρορρηγόπουλος.

βόλου. Ἐξάφνα, καθὼς βλέπουμε στὰ παραμύθια, σὰν ἀπὸ τὸ θέλημα νεράιδας εὐεργετικῆς, τὸ μαγαζὶ γίνεται ράχη τοῦ ἴδιου τοῦ Παρνασσοῦ. Πράσινα βᾶθη, καὶ γαλάζιοι ὀρίζοντες, φῶς, καθαρὸς ἀέρας. Καταρράγτες γκερμίζοντα, ποτάμια κυλᾶνε, νερὰ κελαιδᾶν, βουνὰ καὶ θάλασσες ξεχωρίζουν καὶ λαμπυρίζουν, πλατάνια μὲ λοσιάνουν, κτριές μὲ μοσκοβολᾶν. Βροντᾶνε καρποφύλλα πέρα, σὺννεφα μαῦρα σκεπάζουν τὸν οὐρανὸ, φωτιὲς λυσομανᾶν, καὶ πόλεμοι ξεσπᾶνε. Εἰκόνας γλωρὲς καὶ δροσοτάλαχτες, ζωγραφισμένες μὲ σκηνὲς βασάνων καὶ μαρτυριῶν. Σουλιῶτες γεροπαλικάροι ἀντιμέτωπίζουν ἀτρόμαχτα τῶν Ἀληπασάδων τὰ ἐσφορικά βδελύγματα. Μία λίμνη ποὺ κοιμάται ἀτάραχα ξαφνίζεται καὶ ἀνατριχιάζει· δεκαεφτά φορὲς ἀνοίγεται καὶ κλεῖ ἀπὸ τὸ βύθιομα μέσα τῆς δεκαεφτά ὀλόανθων κορμιῶν· καὶ μιᾶς ποὺ ἦταν ἡ ἀδερφή τῆς αὐτῆς. Γύφτοι πελεκᾶν τοὺς ἀρμούς τῶν ἀρματωλῶν καὶ τὰ κόκαλα, «κι αὐτοὶ κοιτᾶν τὸν οὐρανὸ καὶ γλυκοτραγουδᾶνε». Μιὰ χώρα μαυρολογᾷ χτισμένη σ' ἑπτὰ ράχες. Ἐνα φτερωτὸ χρυσοδαχτύλιδο,—σκαλισμένος ἀπάνου του δικέφαλος αἰτὺς—ἀνεβαίνει πρὸς τ' ἀστέρια μέσ' ἀπὸ τὴ στήχη μιᾶς φωτιάς ποτὶν ἐψησε στὴ σούβλα ἓνα λεβόντη. Καὶ γύρω στὸν ἄνθρωπο ποὺ γιὰ νὰ ζήσει εὐεργετος, ὑψώνεται ἥρωας καὶ γένει μάρτυρας, ἡ φύση, σμαραγδένιο στεφάνι τῆς εἰκόνας ποὺ τὸ χρῶμα τῆς εἶναι ἀπὸ αἷμα. Δημοτικὴ γλῶσσα, ἐθνικὴ παράδοση, ἑλληνικὴ ιστορία, παίνονται ἀπὸ τὰ χέρια καὶ περπατᾶν. Τὸ ἔπος καὶ τὸ δράμα συναλλάσσονται, τὸ χορὸ σέρονοντας ποὺ χορεύει μιὰ φυλὴ πρώτη στὰ μεγάλα ἔργα καὶ στὰ παθήματα πρῶτη

Παιδικαριὰ καὶ ποίησιν τὸ χορὸ συνοδεύουν καὶ τοὺ παίζον καὶ τοὺ τραγουδῶν. Ἡρωικὴ φαντασία, βασιλίσσα προστάζει. Ὁ Βαλαωρίτης. Κι αὐτὸ τὸν κόσμον ἀπὸ τὴν κορφή πού μ' ἀνέβασε ὁ ποιητὴς δὲν τὸν ξανοίγω μέσα χτὼν ἀγῶνα τῆς ζωῆς, ἐκεῖ πού τὰ πράγματα ἢ δὲν τὰ σφίρουν ἢ τὰ τρομάζεις· θεατὴς τὸν ἀπολαύω σὰν ἕνα ὀνειρο σέξσηπτικὸ καλοκαιρινῆς νυχτιάς, πού μαγεύει. Μὰ καὶ μαζί φυτεύει τὸν ἐνθουσιασμό. Δίνει τὸ φρόνημα πού δὲν τὸ ὑποπεύομαι. Ξυπνᾷ μιὰ συνολικὴ συνειδήση. Δὲν παραδέχνομ' ὅμως· μέσ' ἀπὸ τὴν καταχνιά τῶν ἀτομικῶν μένων ὀνείρων μας ξεχωρίζει ἕνας ἄστερισμός· γιὰ τὰ μάτια ὅλων μας· ταιριάζουμε τοὺς ἑαυτοὺς μας καὶ τοὺς δυναμώνουμε μὲ θρησκεία καὶ ἀπὸ τίς πύλινες κυρίαρχες τοῦ κόσμου, πού τ' ὀνομά της εἶναι πατριδολατρεία. Ὁ Βαλαωρίτης ἀποκάλυψη, χαρά, καὶ μαζί διδασκαλία· προφήτης καὶ παιδαγωγός. Δὲν τὰ πολυνοστιμνέομαι γενικῶν κανόνων δογματικὰ ἀραδιάσματα μέσα στὴν ἀπάντεχὴ ποικιλία τῆς ζωῆς, καὶ πῶς πολὺ στὰ πλάσματα τῆς πολυτροπώτερης καὶ ἀπ' ὅλες τέχνης, πού εἶναι ἡ τέχνη τοῦ Λόγου. Μὰ ξέρω καὶ καὶ στοχαζομαι πὼς ἕνας ἀκέραιος, ἕνας μετὰ τὴν ποιητὴς, ὅσο καὶ ἂν εἶναι δραματικῶς ἀντίπαλος κάθε ιδέας, ὅσο καὶ ἂν τὸ βάλῃ, σωστά, κέντρο τοῦ κόσμου τὸ ἐγὼ του, ὅποιο, ὅσο καὶ ἂν εἶναι σκοπὸς ἡ τέχνη του, δὲν εἶναι μόνο μουσικὸς πού γοητεύει, μὰ συχνά πικρά, καὶ ἄς μὴν τὸ ὑποπεύεται καὶ ἄς μὴν τὸ θέλῃ, καὶ ῥήτορας εἶναι πού καταπιέθει, καὶ δάσκαλος πού φωτίζει καὶ ἐροκήρυκας πού κατηγεῖ μὲ τὴν τέχνην του καὶ μόνῃ. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς ὁ Βαλαωρίτης, καθὼς μοῦ συνεπῆρε τότε τὴ φαντα-

σία καὶ τὴν καρδίαν, φρόντισε μαζί καὶ γιὰ κάποιον ἀνατροφή μου πού δὲν τὴν εὗρισκα στὸ σχολεῖο, καὶ πού δύσκολα θὰ μ' εὗρισκε στὴν κοινωνίαν πού ζοῦσα. Ὁ Βαλαωρίτης μέσα σ' ἕνα του λόγου ἐκφωνημένο στὸ ἀνοιγμα τοῦ γυμνασίου τῆς ἐπαρχίας του, μὰς τὸ εἶπε: «Δύο εἶναι οἱ παντοδύναμοι μοῖροι πού σαλεύσαν τὰ θεμέλια τοῦ Ὀθωμανοῦ κατακτητῆ· τὸ καρνοφύλλι τοῦ Κλέφτη, καὶ τὸ βουβὸ μελανοδοχεῖο τοῦ Ἑλλήνος διδασκάλου». Βέβαια, δὲ λείψανε γράμματα, καλὴ προαίρεση, φιλοτιμία, δουλειά, φιλοπατρία ἀπὸ τὸν Ἑλληνα τὸ δάσκαλο· μὰ καὶ καὶ ἂν κατώρθωσε καὶ ἂν κρέτησε καὶ στὰ χρόνια τῆς οὐλαβιάς, πολλὰ τοῦ ξεφύγαν ἀπὸ τὰ χέρια καὶ τότε, καὶ περισσότερα ὅσοι στὰ χρόνια τὰ φωτεινότερα τοῦ ἔλειψε, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, τὸ νόημα τῆς ἱστορίας—ὄχι τὸ παθητικὸ καὶ τὸ σχολαστικὸ· τὸ ἐνεργητικὸ, τὸ φιλοσοφικὸ νόημα τῆς τὸ νόημα πού ξεχωρίζει τὰ σχετικὰ καὶ τὰ διαφορετικὰ τῶν καιρῶν· τοῦ ἔλειψε ἡ νοὴ πού δημιουργεῖ, ἡ ματιὰ πού βλέπει καὶ πού ἀγκαλιάζει τὰ πραγματικά. Ἐλπίζουμε πὼς καὶ αὐτὸ, γλήγορ' ἀργά, θὰ κατορθωθῇ, καθὼς ἄρχισεν νὰ θαυτοχαρακτῇ μιὰ προκοπὴ τρεγύρω μας, καὶ μ' ὅλη τὴν ἀντίσταση τοῦ λογιωτατισμοῦ· εἶναι τ' ὄνομα πού ὁ ἴδιος ὁ Βαλαωρίτης ἔδινε στὸ δυνάστη καὶ στὸν πολέμου καὶ τοῦ Βαλαωρίτη τότε καὶ τοῦ Ἑθνικοῦ ἀκόμα. Ὅμως, ὅσο νὰ γίνῃ ὁ δάσκαλος ποιητὴς, ὁ ποιητὴς δουλεῖ στὸν τόπο τοῦ δασκάλου. Χρόνια περνοῦσα στὸ σχολεῖο, στὸ δημοτικὸ, στὸ ἐλληνικὸ, στὸ γυμνάσιο καὶ τίποτε δὲν ὑποψιάζομαι ἀπὸ τῆς ζωῆς ὁλοκλήρως πού τὰ σημαντικά. Γλῶσσα, παρτίδα, ἱστορία, τὴν ἀπαιτεῖται

τους κανείς δὲ μοῦ τῇ δασκάλει. Ἔρχεται ὁ ποιητὴς καὶ μὲ μπάζει καὶ στὸν τριῶν τὸ νόημα. Μ' ἀγγίζει μὲ τὸ μαγικὸ του ραβδί καὶ μοῦ ψιθυρίζει: Ἀνθρώπος εἶσαι, καὶ μ' ἓνα τίτλο ἀρχοντιάς ξεχωριστό: ἑλληνικὸ αἷμα, καὶ κάτι θετικώτερο: ἑλληνικὴ συνείδηση.

* * *

Κάπου παρατηρήθηκε πὼς ἡ δόξα ἐνὸς ποιητῆ συχνὰ πυκνὰ περνᾷ τρία στάδια. Τὸ πρῶτο: παθητικὸς θαυμασμός, ἡ λατρεία. Τὸ δεύτερο: παραμέρισμα τοῦ ποιητῆ, κάτι σὰν καταφρόνηση. Τὸ τρίτο: Ἡ δικαιοσύνη. Ὁ ποιητὴς, ξαναγυρίζει θριαμβευτῆς. Ξαναθαυμάζεται. Μὰ ὁ θαυμασμός τότε μέσα στὸ ἐργαστήρι τῆς κριτικῆς μετρημένος, ἐνεργός. Ὅ,τι γενικὰ ὑποστηρίχτηκε, τὸ βρίσκω μέσα μου σὰν ἐξετάζω τοὺς σταθμοὺς ποὺ πέρασε ἡ γνωριμιά μου μὲ τὸ Βαλαωρίτη. Πέρασε καιρὸς ἀπὸ τὸ πρῶτο του φανέρωμα· μ' ἀφήσαν τὰ ἔφηβα χρόνια, στὰ νύκτα μπήκα μὲ τὸν ἴδιο ἐνθουσιασμό γιὰ τὸ τραγούδι του. Μὰ λίγο λίγο ἄρχισε ὁ νοῦς μου νὰ τραβιέται καὶ ἀπὸ δασκάλους ἄλλους, νὰ προσηλώνεται καὶ σ' ἄλλα φαινόμενα. Πάντα καὶ τοῦ στίχου κυνηγητῆς, ἔπλεκα νέες ἀγάπες, ποὺ μὲ φέρναν νὰ παραμερίσω τίς παλιότερες. Ἐξαφνα τὸ ξάνοιγμα νέου κόσμου, ποὺ τὸν εἶχα πλάι μου, μὰ ποὺ δὲν ὑπώπτευα γιὰ καιρὸ τὸ νόημα καὶ τὸ κάλλος του, μ' ἔκαμε γιὰ καιρὸ νὰ ἀντικρῶσω κάτου ἀπὸ τὸ γοητευτικὸ του φῶς γλωσσὸς καὶ σὰ νὰ περιτεύανε τοὺς θαυμασμούς μου τοὺς πρωτύτερους. Ὁ κόσμος ἐκεῖνος, ὁ Σολωμός. Κι

ἀπὸ τὴν ἐντύπωση τοῦ γόνι, ἀκόμα καὶ οἱ μαθητὲς του, καὶ μόνο γιὰ ἀντιφεγγίζαν κάτι ἀπὸ τὴ λάμψη του, μὲ σέβαν καὶ τοὺς ἄκουα σὰν ἐκτελεστὲς συμφωνιῶν αἰθερόφωνων· μπροστά τους ἡ ὀρχήστρα τοῦ Βαλαωρίτη σὰ νὰ θορυβοῦσε πολὺ καὶ σὰ νὰ τάραζε τ' αὐτιά μου πὺλ πολὺ παρ' ὅσο τὴν ἄγγιζε τὴν ψυχὴ μου. Ὅμως οἱ μέτριοι κιντυνεύουνε νὰ καταποντιστοῦνε μὴ γιὰ πάντα ἀπὸ τὸ κύμα τοῦ καιροῦ· καὶ κανείς—φτάνει μέσα του νὰ ἐνεργῇ ἡ δύναμη τοῦ νοῦ, ποὺ εἶναι κίνηση—δὲ στέκεται καρφωμένος γιὰ πάντα στὶς ἀγάπες του καὶ στὰ εἰδωλά του· μήτε ποὺ ἀγύριστα ξεφεύγει ἀπὸ κείνες. Ὅσο ποὺ ξαναγύρισεν ὁ ποιητὴς τοῦ Διάκου καὶ τοῦ Φωτεινοῦ καὶ ξαναστάθηκε μπροστά μου, δαμαστιῆς τῆς ἀρνησιᾶς, καὶ μ' ὅλο του τὸν ὄγκο· ξανάειξε στὴν ἀγάπῃ μου τὸ ἔργο του, μὰ στοχασιώτερο· ὅχι πιά μὲ τὴν ἄλυσίδα τοῦ ἀκριτοῦ θαυμασμοῦ· ἀλλὰ καὶ μὲ καινούριων χαρισμάτων ξεσκεπάσματα. Ἐπειτα γιὰ τὸ πλησίασμα μὲ τὸν καθένα ποιητῆ καὶ γιὰ τὴ μεταβολὴ τοῦ τραγουδιοῦ του χρεαίζονται νὰ βοηθήσουν κάποιοι ἰδιαιτέρως θεοσκοπτικὲς στιγμὲς· κάτι σὰ μυστήριο εἶναι στὸ βάθος ἀπὸ τὴ συγκίνηση ποὺ μᾶς χαρίζει ὁ ποιητῆς. Καὶ δὲ φτάνει. Δὲν μπορούμε νὰ τὸν πλησιάσουμε μὲ ὅποια διάθεση—δὲν μπορούμε καλὰ νὰ μπούμε στὸ νόημα του χωρὶς νὰ προηγηθῇ κάποια ἡθικὴ προετοιμασία, χωρὶς νὰ μᾶς σπρώξῃ μιὰ κατάσταση ἀρμονικὴ ποὺ γεννιέται εἴτε ψυχόρμητ' ἀπὸ μέσα μας ἀνεπαρκμένη, εἴτε φερμένη ἀπὸ ἄλλου, ἀπὸ τοὺς καιροὺς.

Στὰ 1897. Τὴν ὥρα ποὺ οἱ καρδιές, ἀπὸ τὴν ἀπόστα-
τοῦ καρτερεμένου πολέμου, ὅσο ἄνυχος καὶ ἂν ἐκτελέσει

ἀνάβαν εὐκολοχτύπητες ἀπὸ τοὺς ἔθνικοὺς ἐνθουσιασμοὺς, ξένοι, παγκόσμιος φήμης τραγουδιστές, ὁ Μιστραλ, ὁ Καρνούτης καὶ ὁ Σόμεμπον, μὲ χαιρετισμοὺς ἐγκαρδίωναν τὴν ὁρατωμένη πατρίδα. Θυμᾶμαι τότε πὺς διάβασα κάποιον βράδι σὲ φιλικὸ κύκλον κοιμᾶτια ἀπὸ τὸν «Ὅρχο» τοῦ Μαρκορά καὶ πὺς γιὰ πρώτη φορὰ ξάνοιγα μὲν ἐντονην ἀναλαμπὴν στὴ φλόγα τοῦ ἔργου, πού δὲν τὴν ἔβλεπ' ἄλλοτε. Τότε, καὶ τὸ τρίτον ᾄσμα τοῦ Διάκου, ἡ «Ἀποκάλυψη», ἡ ὁραματικὴ καὶ μεγαλόπρεπα ἐπικοδραματικὴ καθιέρωση τῆς ἔθνικῆς ἰδέας, ξετυλίχθηκε στὴ φαντασίᾳ μου μὲ ὅλο τῆς τὸ νόημα. Τότε καὶ τὸ πρῶτον ᾄσμα τοῦ «Φωτεινοῦ» βρόντηξε στὰ χεῖλῃ μου πρωτάκουστα, σάλλισμα τυρταϊκόν, καὶ πέρασε σὰν ἀπὸ χέρι Πολυγνώτου τοιχογράφημα τῆς ἔθνικῆς ψυχῆς. Καὶ τί νὰ ποῦμε ἀπὸ τὴν ἀφορμὴ τῶν πρόσφατων πρωτοδοκιμασιῶν περιστατικῶν; Τί νὰ ποῦμε γιὰ τὰ χρόνια τῆς δοκιμασίας, τῆς ἀγωνίας, τῆς θυσίας, τοῦ ἐνθουσιασμοῦ, τῶν αἱμάτων, τῶν τροπαίων, τῶν θανμάτων; Σὲ τέτοια χρόνια ὁ ποιητὴς πού ἔως τότε ἀκούγονταν σὰν ἓνας χτυπημένο· ὄνειροπλῆχτης καὶ ἰδεολόγος ἀουδατος, σὰν ἓνας ἀδέξιος μονάχα μεταχειριστὴς ἢ καὶ καταχραστὴς τῆς ὑποθεσίας, πὺς ἀποκαλύπτει; Ἐξάφνα προσηγητὴς καὶ δηγητὴς, καὶ μὲ τὰ λόγια του καὶ μὲ τοὺς στίχους του περισσότερο θετικὸς καὶ στὰ πράγματα σμότερα καὶ ἀπ' ὅλους τοὺς σοβαροὺς ἢ τοὺς περιγελαστικοὺς τραγῶν του διαλεχτοὺς καὶ στὴ σκέψῃ καὶ στὴν πράξῃ!

* * *

Στὰ 1908 σημαντικὸν στὴν ἱστορίαν τῶν νέων γραμμάτων γεγονὸς ἦρθε νὰ σφραγίσῃ τὸ θαυμασμόν μου πρὸς τὸν Βαλαωρίτη. Τὸ γεγονὸς τοῦτο, ὅσο καὶ ἂν δὲν ἐνοήθη καὶ σημασίαν του καθὼς ἔπρεπε, εἶναι τὸ σὲ τρεῖς τόμους ἐκδοθέν τοῦ «Βίου καὶ τῶν ἔργων» τοῦ ποιητῆ ἀπὸ τὸ ἄξιον τέκνον του, τὸν κύριον Ἰωάννη Βαλαωρίτη. Μὲ τὰ μακρὰ βιογραφικὰ καὶ διαφωτιστικὰ προλεγόμενα πού συντροφεύουν τὴν ἐκδοσὴν τοῦτην, μὲ τοὺς πολιτικοὺς καὶ τοὺς πανηγυρικοὺς λόγους τοὺς ἐκφωνημένους ἀπὸ τὸν πολιτευτὴν ποιητὴν, μὲ στίχους, μὲ τὰ πεζὰ, μὲ τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Βαλαωρίτη, μὲ τὰ κριτικὰ γιὰ τὸν Βαλαωρίτη ἄρθρα, κρατοῦμε, ἂν ὄχι ἀκέρεια καὶ οὐδὲν ὅλα τῆς τὰ καθέκαστα τῇ ζωῇ τοῦ ποιητῆ, μὲ τῆς ζωῆς αὐτῆς τὸ μεγαλύτερον, τὸ σπουδαιότερον καὶ τὸ χαρακτηριστικώτερον μέρος· ἀρκετὸ γιὰ νὰ αἰσθανθῶμεν βαθύτερα καὶ καθαρώτερα νὰ νοήσωμεν καὶ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον τὸν τραγουδιστὴν, καθὼς ἀπὸ τὸν τραγουδιστὴν στοχαζόμεσθε τὸν ἄνθρωπον καὶ τὰ διὰ δυσκολοξεχώριστα πάντα, μὰ στὴν περίστασιν τοῦτην, σφιχτοταυριασμένα καὶ ἀξεχώριστα. Τὰ προλεγόμενα τοῦ κ. Ἰω. Βαλαωρίτη θὰ μᾶς εἶναι γιὰ πολὺν καιρὸν ὁ Μπέντε-περ τῆς πολιτείας πού ὀνομάζεται Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης. Δυστυχῶς δὲν ὄρξω τώρα τὸν καιρὸν γιὰ νὰ σταματήσω στὴ γέννησιν, στοὺς γεννήτορας καὶ στοὺς προγόνους, στὰ πρῶτα χρόνια, στὰ πρῶτα νύκτα καὶ στὰ πρῶτα σιτουργήματα τοῦ ποιητῆ. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ

λαωρίτη δὲν μπορεί νὰ χωριστοῦν ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἱστορίαν καὶ τοῦ τόπου ποὺ τὰ γέννησε, καὶ τοῦ ἔθνους, γενικά. Ὁμιλία γιὰ τὸ Βαλαωρίτη θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι μαζὶ ὁμιλία γιὰ πενήντα χρόνον ἐνέργειες καὶ ἀγῶνες, μουνιάσματα καὶ ὕπνους, ξυπνήματα κ' ἐνθουσιασμούς, πανηγύρια καὶ βάσανα, γιὰ μιὰ κίνηση, γιὰ μιὰν ἑξαφη πατριωτικὴν, πολιτικὴν, διανοητικὴν γύρω στὴν Ἐπανάθη, στὴν σκλαβωμένη τὴν Ἥπειρον, στὸ λυτρωμένο βασίλειον. Θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι μαζὶ ὁμιλία γιὰ τὸ Βαλαωρίτη τὸν κοινοβουλευτικὸν ρήτορα, τὸν ἱστοριοδίφην, τὸ γλωσσολόγον, τὸ γλωσσολάστη, τὸν πατριώτη καὶ στὴν πράξη, τὸν ἄνθρωπον, τὸν πατέρα, τὸ Βαλαωρίτη στὴν ὑγείαν του καὶ στὴν ἀρρώστειαν του. Θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι μαζὶ ὁμιλία γιὰ τὴν πατριωτικὴν ποίησιν, γενικά, καὶ γιὰ τὸ φανερῶμά της, λεπτομερέστερα, καὶ σὲ μᾶς ἔδω, μὲ τὸ παραδομένο της, ἢ καὶ μὲ ὅποιον της, περπάτημα, κ' ἔξω ἀπὸ μᾶς ἐκεῖ ποὺ χύνονται καὶ ἀνταμώνονται, φρουσκύνουν καὶ θολώνουν τῶν πολιτισμένων τόπων τὰ μεγάλα ρέματα τὰ φιλολογικά. Θὰ ἔπρεπε νὰ μιλήσουμε, χωριστά, γιὰ τίς ἰδέας καὶ τίς γνώμες, τίς φιλολογικὰς καὶ τίς καλολογικὰς, τοῦ ποιητῆ, γιὰ τοὺς δασκάλους του, γιὰ ὅσους θαύμαζε, γιὰ ὅσους ἀντιπαθοῦσε. Θὰ ἔπρεπε νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν ἀξίαν τοῦ Βαλαωρίτη καὶ ἀπὸ μιὰν ἄλλην σπουδαίαν της ὄψιν, ἐξετάζοντας ὅχι πᾶν τὸ ἔργον του, ἀλλὰ τοὺς θαυμασιεὺς—δικοὺς μας καὶ ξένους—καὶ τοὺς κριτὰς καὶ τοὺς ἐπικριτὰς τοῦ ἔργου του, καὶ τοὺς σατιριστεὺς τοῦ ἀκόμα (γιατ' εἶχε τὴν τιμὴ καὶ νὰ κοροϊδεύτῃ τὸ ἔργον του), θὰ ἔπρεπε νὰ μιλήσουμε καὶ γιὰ τ' ἀποτελέσματα τοῦ ἔργου του, καὶ γιὰ

τὰ σημάδια τοῦ βαλαωριτισμοῦ ποὺ εἰμὶναι καὶ ποὺ τὰ βρίσκουμε καὶ στὸν ἔμμετρο καὶ στὸν πεζὸ μας λόγο, καὶ γιὰ τὸ ζήτημα μὲ τί τρόπο ὁ βαλαωριτισμὸς προσωρισμένος εἶναι νὰ καρποφορήσῃ καὶ σήμερον καὶ αὔριον, ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὰ στοιχεῖα του τὰ περασμένα, τὰ νεκρά, μὲ τὰ ζωογόνα του στοιχεῖα γιὰ κάποιο συνθετικώτερον ζετυλιγμένο φανέρωμα μιᾶς νέας ποιητικῆς ὁμορφίας. Τέτοιον πρόγραμμα θὰ τὸ πραγματοποιήσῃ ὁλόκληρον βιβλίον, ὅμως ὅχι καὶ οἱ ὁμιλίαι μὲν αὐτὲς, κεφάλαια μᾶς πολὺ πλατύτερης μελέτης, ὁμιλίαι ποὺ δὲν εἶναι ὁ σκοπὸς τοὺς παρὰ ἓνα γοργὸν μπροστὰ στὰ μάτια σας κίλεσιν καὶ πέρασιν τῆς φωτεινῆς σιλουέτας τοῦ μεγάλου μας ἑθνικοῦ ρωψωδοῦ ἀπάνουν στὰ χαρακτηριστικώτερα τοῦ ἔργου του· πάντα μὲ τὴν προϋπόθεσιν πὺς ὅσοι μ' ἀκοῦν θὰ ἔχουν κάποια γνωριμία μὲ τὸ ἔργον τοῦ ποιητῆ, ὅχι μὲ τ' ὄνομά του μόνον, ἢ πὺς θὰ τοὺς κινήσῃ ἢ περιέργεια νὰ γνωριστοῦν καλύτερα μὲ κείνον.

* * *

Μὰ γιὰ νὰ μᾶς ἔρθῃ, καθὼς μᾶς ἤρθε, ὁ ποιητής, δούλεψαν πολλοί. Μοῦ δείχνεται σὰ φαινόμενο προγονικοῦ ξαναγνισμοῦ—σημᾶδι τῆς δύναμης ποὺ βάζει σ' ἐνέργειαν τὸ νόμον τῆς κληρονομιάς, ρυθμιζόμενο καὶ ἀπὸ τὸν ἄλλο παντοδύναμον νόμον τῆς φυσικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀτμοσφαιράς· κλέφτες καὶ ἀρματολῶι, θαλασσοδρόμοι καὶ πεζοδρόμοι, πραγματευτὲς καὶ πολιτευτὲς, σκιάδες καὶ λαμαράδες πρόγονοι μᾶς τὸν ἐτοιμάσαν. Ὅμοι, πάντα

φαινόμενο ζωντανέμένο, πρώτα απ' όλα, από την άτομική δύναμη που ή πηγή της δυσκολοεύρετη. Σά να εΐταν καρνοφύλι και σπαθί, κράττες τὸ κοντύλι. "Ίδια ή ὁρμή, και ή ἐνέργεια σημαντικώτερη. Τήν ποίηση μέσα του δὲν τήν ζυγνοῦσε μιὰ καλαισθητική διάθεση, που εΐτανε σκοπὸς ή ἴδια' ή τέχνη του, υποταχτική μιᾶς ὁρσκαίας, τῆς πατριδολατρίας. Γιατί ὅχι; "Ενας ὑπέρροχος κριτικός ποιητής, ὁ Ρῶσος Μερσκόφσκις, μιλώντας γιὰ τοὺς περίφημους μυθιστοριογράφους τῆς πατρίδας του που εἶναι μαζί δημιουργοὶ μιᾶς τέχνης και μιᾶς ἰδέας ἀπόστολοι, σωστά παρατηρεῖ πὼς ή τέχνη θέλει νὰ τήν ὑπηρετοῦν' μὰ ὅμοια θέλει κάποτε και νὰ δουλεύη. Τοῦ Βαλαωρίτη ή Μούσα μαζί ἀρχόντισσα και σκλάβα. "Ο νέος Βαλαωρίτης ἐπαναστάτης, φιλελεύθερος, ριζοσπάστης, πατριώτης. Λίγο ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ συντηρητικοῦ του πατέρα, λίγο ὕστερ' ἀπὸ τὸ γάμο του μετὴν ἔξοχη κόρη τοῦ ἐξόχου "Ελληνα Λιμνίου Τυπάλδου Πρετεντέρη, ἀνατέλλει τὸ 1857, χρονιά ἐπίσημη. "Ο Βαλαωρίτης τότε τριάντα τριῶν χρόνων παλικαίρι, πρωτοεκλέγεται στὴ Λευκάδα βουλευτής. Δημοσιεύει τὰ «Μνημόσυνα» λίγους μῆνες ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Σολωμοῦ. Τὸν ἴδιο χρόνο ρήτορας ξεσπᾷ και θριαμβεύει στὴν Ἑπανησιακή Βουλὴ. Στους ἴδιους καιροὺς τῶν πατριωτικῶν, κοινοβουλευτικῶν, ἀνταρτικῶν, ἀπολυτρωτικῶν πυρετῶν στὰ Ἰόνια τ' ἀκρογυῖα και στὰ βουνὰ τὰ ἡπειρωτικά, σπέρνεται, γράφεται και βλέπει τὸ φῶς ή Κυρά Φροσύνη. Και οἱ δυὸ τόμοι ἀπὸ τὴν ἴδια πηγή κινημένοι, τὰ ἴδια θέματα ξετυλίγουν, τοῦ ἴδιου κόσμου εἰκόνας εἶναι. Τὰ Μνημόσυνα πῶ κομματιαστά, πῶ

συγκροτημένη ή «Κυρά Φροσύνη». Τῆς "Ηπειρος ή γῆ που συμμαζεύτηκε ή ψυχὴ τοῦ Γένους αἰῶνες μέσα στὴ ροὴ τῶν ὁλων γύρω τῆς και που ἔβαλε ὅλα τῆς τὰ δυνατά, μετὴ τῆ βροντῆ τοῦ τουφεκιοῦ τοῦ κλέφτη, μετὴ τὸν ἀγῶνα και μετὴ τὴν ἀντίσταση, μετὴ τὸ μαρτύριο και μετὴ τῆ θυσία, γιὰ νὰ κρατηθῇ και γιὰ νὰ νὰ κρατήσῃ' ή γῆ τῆς "Ηπειρος εἶναι και τῆς ψυχῆς τοῦ ποιητῆ πατρίδα. "Απὸ ἐκεῖ τὰ πλάσματά του πηγάζουν, ἐκεῖ ζητοῦνε κ' ἐνεργοῦν, πολεμοῦν και πεθαίνουν. Ξεχωριστὰ πάντα στοὺς στίχους του ζωγραφίζει και ξεχωριστὰ τὴν ἀναφέρει στὰ πεζὰ του τὴν "Ηπειρο. Στὰ «Μνημόσυνα» οἱ θάνατοι που μνημονεύονται και που ἀγιάζονται εἶναι θάνατοι ἐπικοί. Μᾶς ἔρχονται ἀπὸ τοῦ περασμένου τοὺς ἀστραποφώτιστους θυθούς. Εἶναι τὸ προανέκρουσμα τῆς ἥρωικῆς συμφωνίας τοῦ 21. Τὰ Γιάννενα, τὸ Σούλι, τὸ Κούφι, τὰ βουνὰ τῆς Κιόφρας. Κλέφτες και καλόγεροι. "Η φουστάνελα και τὸ ράσο, πορφύρες και ἱμάτια δόξας. "Ο "Αλῆσπας, ή μεγάλη, ἀποτρόπαια και σὺν προβληματικῇ μορφή' τύπος, ἀντιπρόσωπος μιᾶς φυλῆς' και μαζί ρομαντικὸς ἥρωας γιὰ τὴν Κόλαση τοῦ Ντάντε και γιὰ τὸ στίχο τοῦ Μπαίρον, και γιὰ νὰ μεταχειριστῶ τὸ στίχο τοῦ ἴδιου τοῦ Βαλαωρίτη, ἂν και εἰπωμένο γιὰ περίστασιν ἄλλην, ὁ ἴδιος «Χάρος χαλαστής και Χάρος πλάστης» τοῦ νέου ἑλληνικοῦ Γένους.

Ἀμέσως ἀπὸ τὰ «Μνημόσυνα» βλέπουμε τὸν ποιητὴ μαζί μετὴν ποίηση που δημιουργεῖ νὰ μᾶς ἐμπιστεύεται και τὴν ποιητικὴν του. Ποίηση μετὴ πρόγραμμα και πρῶτο σικὸ και ποιητικό. Δὲν παραστατίζει ἀπὸ τὸ πρόγραμμα

τοῦτο. Μόνο πὼς τὸ ἐφαρμόζει στὰ πρῶτα του ἔργα κί-
πως ἀναποφράσιστα, μὲ χέρι ποὺ τρέμει συχνά, μὲ τεχνικὴ
γνώση ποὺ δὲν εἶναι ἀνάλογη μὲ τῆς ποῆς τὴν ὁρμή, μὲ
ὄργανο ποὺ γιὰ νὰ κάμῃ σωστά τὴ δουλειά του χρειάζεται
νὰ τελειοποιηθῇ. Τὸ δημοτικὸ τραγούδι—γενικὰ νὰ ποῦμε
—συνεχίζεται καὶ συμπληρώνεται ἀπὸ τὸ νοῦ τὸ μορφω-
μένο ποὺ ἔχει συνείδηση τῆς τέχνης του. Μὰ ὅπου ἡ ἐξο-
κολούθησιν τούτῃ καὶ τὸ συμπλήρωμα δὲ γεννᾷν τὴν πρό-
τυπη καλλιτεχνικὴ σύνθεση ποὺ τὴν ἀποτελεῖ τὸ ἀχώρι-
στο, σὰν τοῦ ἀρχαίου ἀντρογόνου, σφριχτοταίριασμα τοῦ
ἀνώνυμου καὶ ἀπρόσωπου λαϊκοῦ τραγουδιοῦ καὶ τοῦ ποι-
ητῆ μὲ τ' ὄνομα καὶ μ' ὄλο του τὸ πρόσωπο, τότε γίνοντ'
ἔργα ποὺ μᾶς κάνουν νὰ θυμόμαστε καὶ νὰ ζηλεύουμε τὸ
δημοτικὸ τραγούδι, σὰν κάτι δύσκολο γιὰ νὰ ξεπεραστῇ
ἀπὸ τὸ τραγούδι τὸ τεχνικὸ. Προηγουῖν κάπως ὁ «Θάνα-
τος τοῦ Κλέφτη» καὶ ὁ «Κατοικονόμος», τὴ μελλόμενη
χάρη τοῦ «Διάκου», χωριστὰ ὁ τρομαχτικὸς «Θανάσιμος Βά-
γιας» τὸ γέφυρο τοῦ Διάκου καὶ τὴ μαστοριά τοῦ Βαλαω-
ρίτη στὸ ζωγράφημα τοῦ τρομεροῦ. Ἀλλὰ ὁ «Βλαχάβας»,
καὶ μ' ὅλην του τὴν παραστατικὴ ἔδω καὶ κεῖ ζωηράδα,
μᾶς θυμίζει τὸ ρομαντικὸ περισσὸ τεχνιστίδιον, καὶ πῶ
πολὺ τὴν ἀπειροτεχνία τῆς «Κυρὰ Φροσύνης». Καὶ πρέπει
νὰ πᾶμε στὴ «Φυγὴ» γιὰ νὰ προαισθανθοῦμε κάτι ἀπὸ
τὴν ἀριστοτεχνικὴ δύναμιν τοῦ «Ἀστρατόγιαννου».

Ὁ ποιητὴς καὶ μ' ὅλα του τὰ νιάτα καὶ μ' ὅλην του
τὴ νεανικότητα, ξεχωρίζει τόσο ἀπὸ τὴν παθητικὴ μίμηση
τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ μετουσίωση τοῦ
δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, περασμένου σὲ μιὰ σφαῖρα μετα-

φυσικῆς γαλήνης καὶ σεραφικῆς φαντασίας. Καὶ τί ἀντί-
θεση μὲ τὸν ὑποκειμενικὸ λυρισμὸ τοῦ ρεμβασμοῦ ποὺ ζῇ
μὲ τὸ σκάνημο τοῦ ἐγὼ του, καὶ μὲ τὰ κομματιαστὰ μέρα
μὲ τὴ μέρα καὶ κατὰ τὸν ἄνεμο ποὺ ἀνέει ξεμυσητρώματα,
ἡ ποίησιν ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς πατρικῆς ἱστο-
ρίας, καὶ ποὺ εἶναι σὰ μιὰ μεταμόρφωσιν τῆς πολεμικῆς
ἐνέργειας. Ἐνέργεια καὶ ταραχὴ, σύγκρουση καὶ πάλη
καὶ ἡ ζωὴ καὶ ὁ στίχος τοῦ πατριώτη ποιητῆ. Μὲ τὴν ὑ-
πομονὴ καὶ μὲ τὸ κοπιαστικὸ «εὐφύλλισμ' ἀρχαίων καὶ βι-
βλιοθηκῶν» δούλεψε τὴ Φροσύνη του μὲ προλεγόμενα καὶ
μ' ἐπιλόγους, μὲ σημειώματα καὶ μὲ ὑπομνήματα τὴ συν-
τρόφεψιν. Πόσο ὑπερήφανος καὶ πόσο ἐνθουσιασμένος ἀπὸ
τὸ κατόρθωμά του! Γιὰ νὰ λιγοστῇ ἡ περηφάνια του
καὶ γιὰ νὰ σβῇ ὁ ἐνθουσιασμὸς χρειάστηκε νὰ κεντρήσῃ
τὴ φαντασία του τὸ μέγα ὄραμα τοῦ «Διάκου».

Ἡ Φροσύνη σὰν ὅλους τοὺς ἥρωικούς τύπους τοῦ Βα-
λαωρίτη, συμβολίζει καὶ αὐτὴ, τὴν ἴδια, τὴν νέα τὴν ἑλλη-
νική, τὴ ρωμαϊκὴ ψυχὴ. Καθὼς ἡ ἐθνικὴ ψυχὴ, ξεπεσμέ-
νη, ἀμαρτωλὴ, δὲν ἀρχίζει νὰ παίρνῃ καθαρὴ συνείδησιν
τῆς ὑψηλῆς μοίρας τῆς, παρὰ ἀμέσως ἔπειτ' ἀπὸ τὴν
ἄλωση, μέσα στὸν ἑπεσμὸ καὶ στὸν ἐξευτελισμὸ τῆς, μὲ
τὴ σκλαβιά τῆς καὶ μὲ τὸ μαρτύριο, ὅμοια καὶ ἡ ὥρα
παραστρατιωμένη Γιαννιώτισσα, ἐκεῖ ποὺ πολεμᾷ νὰ λυ-
τρωθῇ ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ μιαιοῦ πασά, σὰ νὰ φωτίζεται
ἀπὸ θεῖα χάρις, ἀλλάζει ἔξαφνα ἡ ρομαντικὴ ἑρωτοχτυπη-
μένη καὶ ἀνυψώνεται καὶ γίνεται ἡρώτις μουσικοπάθη.
«Εἶν' ἱερὸ μυστήριον, Φροσύνη, τὸ μαρτύριον». —
θεωρημένη ἀπὸ τὴν περιωπὴ τῆς τέχνης ἡ Φροσύνη

ἀντέχει στοὺς προσεχτικὸν ζήτησιν. Ἡ Φροσύνη πάντα εἶν' ἓνας ἴσκιος μελοδραματικὸς περισσόλογος καὶ κἀπὼς ἀδέξια παραστατικὸς. Ὅσο κι ἂν δὲν τὸ πολυκαταλαβαίνει ὁ ποιητής, ἡ Φροσύνη του δὲν ἔχει μήτε τῶν ἀρχαίων εἰκότων τὴν πλαστικότητα, μήτε τὴ μουσικὴ γοητεία τῶν ἡρωϊδων τῆς τέχνης μὲ τὰ ἀιθερολάμνα φτερά. Μὲ τὸ μυστηριακὸ πάθος γιὰ τὸ μαρτύριο, ποὺ κι αὐτὸ κἀπὼς ἀπροετοίμαστα τὴν κυριεύει, δὲν ἀνταποκρίνεται ἀνάλογο καλλιτεχνικὸ ζωογόνημα. Καὶ στὴ σύλληψη καὶ στὴν πραγματοποίησίν της ἡ ἡρωίδα τοῦ Βαλαωρίτη ὑστερεῖ. Χαλαρὸς ὁ στίχος τῆς «Φροσύνης», παραγοιμίσματα, κακὴ σύνθεση, ἡ δημοτικὴ γλῶσσα μεταχειρισμένη κἀπὼς διαστακτικὰ καὶ ἀσπούδαχτα. Ἐξ ἐναντίας ὁ Ἀλῆπασας εἶναι τὸ πρόσωπο ποὺ ζῇ ἐκεῖ μέσα μ' ὅλην του τὴ ζωὴ, ὅσο κι' ἂν προσπαθῆσαν νὰ τοῦ ἀρνηθοῦν τὸ γνῶρισμα τοῦτο οἱ ἐπικριτὲς του. Ὁ ἀχαρκτηριστὸς αὐτὸς τύραννος ζωγραφίζεται μὲ τὰ λογῆς ἐγὼ του ποὺ συναλλάσσονται καὶ συγκυματίζουν, ἀπὸ τὸ μυστικὸταθρο τρόμου καὶ τὴν ταπείνωση, ἴσα μὲ τῆς ἀδιάντροπης λαγνείας τὸ φρενητικὸν ζήτησιν. Τὸ πάθος τοῦ Ἀλῆ, ἀπὸ λατρεία καὶ ἀπὸ ἀκολασία, ἡ βαθεῖα συνειδησιὴ τῶν κακουρηγιμῶν του καὶ ἡ πῶς βαθεῖα ἀσυνειδησία του, ἡ θεοβλάβεια καὶ ἡ ἀθεία του, ἡ θηριωδία καὶ ἡ ὑποκρισία του, ὁ καλλιστοιμὸς του καὶ ὁ βυρρωνισμὸς του, τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκροτοῦνται ἀναμεταξύ τους καὶ ἀντιστέκονται, ποὺ μ' αὐτὰ μὲς τὸν παρασταίνει ἡ ἱστορικὴ παράδοση, μᾶς τὰ ξαναδίνει ὁ ποιητὴς παραστατικώτερα, καὶ μ' ὅλα τὰ πολλὰ ἐλαττώματα τοῦ τεχνικοῦ του ὀργάνου, ποὺ δὲν τοῦ εἶναι ἀκόμα κύριος. Τὰ καλὰ

μέσα στοῦ ποίημα τῆς Κυρὰ Φροσύνης πρέπει νὰ τὰ ζητήσουμε σὲ κομμάτια μόνο τοῦ ἔργου, μάλιστα σὲ μερικὰ μέρη, ποὺ προημῶν τὸν «Θανάσιον Διάκο» καὶ θυμίζουν τὰ καλύτερα Μνημόσυνα, καθὼς εἶν' ἐκεῖνα ποὺ μνημονεύονται ἀπὸ τὸν ἀράδα καὶ περὶ αὐτοῦ, πρόσωπα, τόποι, γεγονότα, πράγματα, ἡ ἐπικύρησις τῆς ἀρματολικῆς λεβεντιάς σὲ σῆμα τόσο ταιριαστὸ στὴν ποίησιν τοῦτη, ποὺ ἄλλο δὲν κάνει παρὰ νὰ «ρίχνῃ μνημόσυνα», κατὰ τὴν ἴδιαν τὴν ἔκφρασιν τοῦ ποιητῆ.

Ἀστράφτει ἀκόμα φλογερὸ ἀνδρᾶς ἀπὸ τάλλα
τοῦ Χρίστου τὸ περὶ φαν, τὸ φοβερὸ μιλόν,
τοῦ Μπουκουβάλα τὸ σπαθὶ ποὺ ἀκόμα λαχταρίζει,
τὸ καροτσάκι τοῦ Σταθά, τοῦ Ζιζρου τὸ χαντζερί,
τοῦ Ζιζρου τὸ γέλιο λαίφκῃ ποὺ δίπλα μὲς σὲ θήκη
κοιμᾶται καὶ ἐνιπνέεται κρυφὰ τὴν Ἑλαιοσάνη !
Εἴκοσι χρόνια θὰ σταθεῖν ἀκόμα κρημαμένα
καὶ θὰ ἐμπνέουν ὑστερα, θανασηθόμενα πάλι
καὶ ποῖο θὰ πᾶρῃ σύντροφος τὸ Μάρκο καὶ τὸ Διάκο,
καὶ ποῖο μὲ τὰ Γριβοπούλα καὶ μὲ τὸν Καρατάσο
θὰ στήσῃ τὸ λιμερὶ τοῦ φηλά στοῦ Μονατήρι.
Κι ὅταν ἀρχίσῃ ὁ σκοτωμὸς καὶ ὁ πόλεμος ἀνέφη
καὶ πιάσῃ πάλι τὰ ρυμὰ τοῦ Λούρου τὸ ποτάμι
καὶ ξεφύσῃ σὲν ὕπνο τῆς ἑρμῆς Βαλαώρα
τότε καὶ τ' Ἀσπροπόταμο τὸ κῆμα τοῦ θνητοῦ,
καὶ θὰ φωνάξῃ στὰ θουνά, στὸ Παργανί, στὴν Ἀδμία,
νὰ γιορτάσουν τὴν ὥρην, τὴν ἡμέραν,
ποὺ ἀνέλπισα ἐξωνεμένησαν τὰ κόκαλα τοῦ Βάλτου.

Στὸ Βαλαωρίτη ὅλα ζωντανεύουν μὲ ζῶν ἀντανα-
νή, ἀπὸ τὰ πουλιὰ καὶ τὰ λουλούδια, ἴσα μὲ τὰ

καὶ τὰ βόλτα. Παρμένος ἀπὸ τὸ δημοτικὸ τραγούδι, ἔγαν ἀνθρωπομορφισμὸς τὴν ἐμφυζῶναι τὴν ποίησιν τούτῃ. Μὰ τὸ πολὺ καὶ τὸ κύριο πού τῃ χαρακτηρίζει θὰ ἔπρεπε ἀκριβέστερα νὰ σημειωθῇ. Οἱ ἐκφραστικὲς πηγὲς τῶν ποιητῶν· ἡ καρδιά· καίεται καὶ ζεσταίνει· ἡ σκέψη· ἐκθέτει καὶ συνθέτει· ἡ φαντασία· βλέπει καὶ πλάθει· τὸ μέτρο· ρυθμίζει καὶ ἰδανικεύει. Ὁ ποιητὴς ζωγραφίζει· ὁ ποιητὴς ρητορεύει. Γλώσσα καὶ ὕφος, ὑδρίδες καὶ κύπελλα πού μᾶς τὰ κουβαλοῦν καὶ μᾶς τὰ προσφέρουν ἀπὸ τὶς διαφόρους αὐτὲς πηγὰς τὰ ποιητικὰ νάματα. Ἀλλὰ συχνὰ τὰ λαγῆνια τοῦτα καὶ τὰ ποτήρια καταντᾷ νὰ ἔχουν ὁμορφιά καὶ νὰ παίρνουν γοητεία δική τους, ἀνεξάρτητ' ἀπὸ τὴν οὐσία πού τὰ γιομίζει· γίνονται καὶ αὐτὰ πηγὲς. Τὸ πῶς πολὺ καὶ τὸ κύριο πού καταντᾷ νὰ χαρακτηρίζῃ τὸ στίχον τοῦ Βαλαωρίτη, σὰ νὰ εἶναι, ἔξωρα, ἡ λέξις πού ἐξοχύνεται καὶ πλημμυρίζει καὶ σέρνει ὀνόματα κάθε εἰδους, κύρια, ἐπιθέτα, προσρηγορικά, οὐσιαστικά, συχνὰ πυκνὰ συνώνυμα, ὀνόματα τόπων, πραγμάτων, ὑποκειμένων, ἀρμάτων, κατορθωμάτων. Καὶ πρέπει κανεὶς γιὰ νὰ ταιριάξῃ καὶ μὲ τὴν εὐαισθησίαν τοῦ Βαλαωρίτη, καὶ μὲ τὴν ποίησίν του, νὰ εἶναι—πῶς νὰ τὸ πῶ!—ὄχι μόνον καθάριος δημοτικιστής, ἀλλὰ καὶ γλωσσικὸς φετιχιστής, νὰ τὸν τραβᾷ εἰδωλολατρικὴ ἢ ἰδεατὴ ὁμορφία τῆς λέξης, σκαδὸν ἀνεξάρτητ' ἀπὸ τὸ νόημα πού ἡ λέξις μᾶς υποβάλλει. Στὴν ποίησιν τοῦ Βαλαωρίτη βλέπουμε φανερά τὴν ἀλήθειαν τοῦ περιφημοῦ οὐγκαικοῦ στίχου:

ἡ λέξις—νὰ τὸ ἔπαρε—εἶναι ψυχὴ καὶ ζῆ.

Ἀντίθετα μὲ ἄλλων ποιητῶν τὰ ἔργα καὶ μὲ τ' ἀριστουργήματα πού εἶναι σὰν ἀπὸ ἰδέα, καὶ πού σ' αὐτὴ ἡ λέξις, ὄργανο πάντα, μολὶς ὑπάρχει, στὸ Βαλαωρίτη, εἶναι ἡ λέξις πού λὲς πῶς ὑπάρχει αὐτόνομη, καὶ πού κυριαρχεῖ, στοργικῇ, ὀγκωμένῃ, ροδοκόκκινῃ, ἀπαύσθη, πρωτόπλαστη, πρωτόδεσπῃ, πρωτόγαφῃ, περισσῇ.

* * *

Ἀλλὰ στὰ ἔργα τῶν ποιητῶν πρὸ παντός, πού τοὺς χαρακτηρίζει ὁ γλωσσικὸς ἔλιμος, ἐκεῖ πρὸ παντός τὴν τέχνην τὴν ἀποτελοῦν λέξις καὶ ποίησις, ἀξεχώριστα· καὶ ἡ τέχνη τούτῃ τονώνεται καὶ δείχνει καλὰ τὴ δύναμίν της δέκα χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὸν ἐρχομὸ τῶν «Μνημοσύνων» καὶ τῆς «Κυρά Φροσύνης», στὰ 1867, μὲ τὸ «Θανάσιον Διάκο» καὶ μὲ τὸν «Ἀστράργιαννον». Σ' αὐτὸ τὸ ἀναμεταξὺ ὁ ποιητὴς δοκίμασε πολλὰ καὶ κρίσιμα. Τὸ σύνθημά του: «ποιητικὸν ἀσθῆμα καὶ πολιτικὴ ἰδέα» ἀχώριστα. Τὰ πεζὰ τῶν πολιτικῶν πολέμων τὴν φτέρωσεν μὲ τὴν ἔσταν τῶν νεανικῶν του χρόνων, μὲ τὴν ὁμῆν τῶν ποιητικῶν του κατορθωμάτων, μὲ τὸ ἐνερθέτιστο τοῦ πατροπαράδοτου ἀρματοωλισμοῦ του. Πολιτεῖται μὲ ὅλην τὴν ἔξασιν τῆς φαντασίας του, μὲ ὅλην τὴν ἔντασιν τῆς φωνῆς του, μὲ ὅλο τὸ βάρος τῆς γροθιάς του. Εἶναι ὁ ἴδιος πού μέσα στὴ Βουλὴ τῶν Ἰονίων σύνταξε τὴν προκήρυξιν γιὰ τὴν Ἑνωσιν, ὁ ἴδιος πού διαλαλεῖ καὶ ἀπὸ τὸ Βῆμα τῆς Βουλῆς καὶ ἀπὸ τὴν κορφή τοῦ Παρνασσοῦ τὴ μεγάλη 1867, ὁ ἴδιος πού ξυλοκόπησεν τὸν Ἰταλὸ ἀστυνόμεον στὴ Νάξον.

ὁ ἴδιος ποῦ ἔστειλε στὸν ἀδῆ με μιά μαχαίρα τὸν ἀπᾶχη τοῦ δάσους τῆς Βουλῆς ποῦ τοῦ εἶχεν ἐπιτεθῆ. Ὁ ἴδιος ποῦ ἀναποδογύρισε μ' ἕνα κατακέφαλο μέσα στὴν αἰθουσα τῆς Βουλῆς τὸν ἀντίπαλο, καὶ ποῦ ἔφυγε τότε ἀπὸ τὴ Βουλὴ γιὰ νὰ μὴν ξαναγορίσῃ. Καὶ πρὶν νὰ φύγῃ, «ἀχθοφορικῶς» ἀποκαλοῦσε τὸ ἔργο τοῦ βουλευτῆ με τὴν ὑποχρέωση ποῦ βάζει στὸ βουλευτὴ νὰ λυγίξῃ τὴ ράχη του ταπεινωτικὰ γιὰ τὰ ρουσφέτια καὶ γιὰ τὰ μικροσυμφέροντα. Τὸν ξαναδέχτηκε ὀριστικὰ ἡ Μαδουρῆ, τὸ χλωρὸ γαλινὸ νησάκι του, τὸ βασίλειό του. Ὅμως καὶ μέσα σὲ ὅλα τοῦτα ὁ πολυτάραχος βουλευτὴς ποιητῆς ἦρε καιρὸ νὰ δουλέψῃ, νὰ ἐτοιμάσῃ, καὶ νὰ παραδώσῃ στὸ δημόσιο, τὸ ποίημα τοῦ Διάκου. Ἐγραφε στὴν γυναῖκα του: «Τὸ θέμα τοῦτο μοῦ στέκεται στὴν καρδιά ἀπὸ χρόνια. Ἐβαλα εἰς τὸν νοῦν μου νὰ προσδώσω εἰς τὴν δημοτικὴν γλώσσαν ὅλην αὐτῆς τὴν rustica καὶ τὴν ἀρχαϊκὴν ὠραϊότητα». Καὶ ἔτι ἐβαλε στὸ νοῦ του τὸ πραγματοποιῆσαι. Ὁ χαρᾶχτηρισμὸς τῆς γλώσσας τοῦ Διάκου ἐξαίρετα ἐπιγραμματικός, ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποιητῆ: ἡ ἀρχαϊκὴ ὁμορφιά. Γιατὶ συνγνώτατα οἱ ποιητῆς, ἀντίθετα με τὸ κοινὸ γιὰ κείνους φρόνημα, εἶναι καὶ κριτικοὶ τοῦ ἔργου τους πρὸς πολλοὺ στοχαστικοί. Ὁ ποιητὴς περπατήσας με τρανὰ βήματ' ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς «Φροσύνης». Τοῦ λέει ζωορὰ ἡ συνειδησὴ του πόσο πρὸς πολλὴ ἀξίζει δ' «Διάκος» του. Κι ἀδιόταχτα γράφει πρὸς τὴν γυναῖκα του: «Ἀρχισα νὰ τυπῶν τὸ Διάκο. Θὰ εἶναι τὸ εὐαγγέλιον τῆς ἔθνικης πίστεως». Καὶ εἶναι. Οἱ ἀρετὲς τοῦ βαλαωφρίτικου τραγουδιοῦ δύνουν τὰ χέρια μέσα στὸ ποίημα τοῦτο καὶ χορεύουν χορὸ μιάς ἀ-

σύγκριτης λεβεντιάς. Ὁ γνωρισμένος με τὴ φύση ποιητῆς μέσ' ἀπὸ τὴ χλωρίδα τὴν ἑλληνικὴ διαλέγει καὶ πλέκει στεφάνια γιὰ νὰ γαρνίρῃ μ' αὐτὰ τοὺς ἥρωές του καὶ νὰ τὸ δείξῃ πρὸς ἕκαστον κλεισμένο στὶς κορνίζες τοῦτες τὸ ἥρωϊκὸ μεγαλεῖο τους.

Ἀλλοὺν οἱ πέρδικες γλυκὰ καὶ ὁ ἥλιος στὴ χαρὰ του ἀπλάνει μὴν ἀχτίδα του καὶ ψηλαφίξῃ ὁ κλέφτης τὰ περδάλια τὰ στήθια τους, καὶ αὐτὰς ἀναγαλλιάζουν. Κατὰκορφα στὸν σφῆρανὸ πατιέται καὶ ὁ πετρίτης, ταῖς τοῦ πρωτοπαλίκαρου, νὰ βῇ τὰς τεταρτοῦν μὲς στὸν ἀθήρα τῆς αὔγης πρὶν ἔδωγῃ στὴν παγάνα. Πλένουν τὰ φύλλα στὴ βροσίᾳ χαρούμενα τὰ ρεῖθρα καὶ στὸ ἄλαφρὸ τὸ φῶσμα τοῦ ἀγέρα ποῦ διαβλίνει, συναπνιεύουσιν φιλικὰ μὲ τὸν ἀντασπρὸ τοῦ τοῦ θρόνου τὴν ἀλιφακιά, τὸ σφαλεχτὸ ἢ μορτοόλα. Δακρῶνουν ταπάρθενα τὰ χιόνια στὸ λιοπῶρι, ἀκούοντ' οἱ νεροσυρμάς ἀπὸ ἔγκρημὸ σὲ βράχο νὰ παραδέρνουν γοργὰ καὶ λᾶς μὲ τὴν γαργάρα πανάκραζαν τὴν κλεφτοσυρμά καὶ τὴν ἀποξήτροσκιν. Ἐκουμπίζαν τὰ σπαρτά, χαρὰ τοῦ ζευγολάτη, καὶ κάπου κάπου ἀνάμεσα ξεπερόδιν' ἕνα σάχα κ' ἔγερν' ἔδω κ' ἔγερν' ἔκει τὸ τραπερὸ παρὰ ὡσὲν νὰ παρήμενος νὰ ἔβῃ καὶ αὐτὸ τὸ Διάκο.

... Ἀστερόφρουν, λαμποβολοῦν τριγύρω στὴ δαμάσκα ἄλλοι στρωμένοι κατὰ γῆς, ἄλλοι τὸ διπλοπῶρι... Ἐπάνωθι τους κάτασπρο τὸ φλέμπορο τοῦ Διάκου ἀνέμιζε τρομακτικὰ, καὶ στὸ ἐδιδόλωμα του λεβεντὴς ἀστερόμορφος ἐπερόδινε ὁ ἄγ. Γιώργης μὲ τὰ γυρὶ του τάλογο κρατῶντας καρφωμένον τὰσπλαγχο τὸ κοντάρι του στὸ διάπλωτο λαρόγγι τοῦ φεβροῦ τοῦ βράχοντα, ποῦ δῆρνεταί ἀπὸ χῶμα.

Ποιὲς ἐσυντόχαινε κρυφὰ μὲ τοῦ σπαθιοῦ τὴν κόψη
κ' ἐπάνω τῆς ἐξέσπερνε γοργὰ τὸ δάχτυλό του,
ποιὲς ἐπαλέκαε τεχνικὰ τὴ σκουρκαρόπετρά του
στό λόκο τοῦ καροφυλλιοῦ, ποιὲς τρίβει τὰ παφίλια
συγνεφεσμέν' ἀπὸ νοτιά, καὶ ποιὲς γὰ νὰ ἐξέλθῃ
ἐθέλωνε μὲ τὸν ἀχνὸ τοῦ μαχαριοῦ τὴ λάμψη.

Ὁ Διάκος, ἕνας Λεωνίδας—καὶ στὸν ἴδιο τόπο· καὶ
μονάχα στό φεγγόβολο τοῦ μετώπου του κάποιος ἴσκιος
πέφτει σὰν ἀπὸ τὸ Σταυρὸ τοῦ Γολγοθῆ. Μιά προσπά-
θεια νὰ μένῃ ἀντικειμενικὸς ὁ ποιητὴς, προσπάθεια ποὺ
θυμίζει τὴν εὐγενικὴ ἀμεροληψία τοῦ Ὁμήρου καὶ στῶν
τρωαδιδῶν τὴν πορδίαση, γιομίζει τοὺς στίχους τοῦ
«Διάκου». Ὁ προαιώνιος ἐχθρὸς δὲ σατυρίζεται ἢ δὲν πα-
ρουσιάζεται ρητορικὰ καὶ μόνο, καθὼς συμβαίνει συχνὰ
στὰ πατριωτικὰ ποιήματα· ζωγραφίζεται αὐτός. Εἶναι
ἡ ἀρβαντιὰ μὲ τὸν Ὁμέρ Βριόνη, εἶναι ὁ Κιοσὲ Μεχμέτ,
ὁ ἀνατολίτης Τοῦρκος. Ἀπὸ μιὰν ὄψη δραματικὸ πλὺ
πολὺ ἀπὸ ἐπικὸ θὰ ἔπρεπε νὰ χαρακτηριστῇ τὸ ποίημα
τοῦ «Διάκου». Γιατὶ ὁ ποιητὴς δὲν ἱστορεῖ παρασταίνει.
Δὲν εἶναι τὸ πλατὺ ξετύλιγμα τοῦ ἐπικοῦ ὕφους, οὔτε ἡ
κάποια γαλήνη τῶν ὁμηριδῶν ἀφηγητῶν, ποὺ σὰ νὰ στέ-
κονται κάπως ψηλότερ' ἀπὸ τὰ πρόσωπα καὶ ἀπὸ τὰ κα-
τορθώματα ποὺ μᾶς δείχνουν, καὶ σὰ νὰ παίζουν κάποτε
μὲ κεῖνα. Στὸ «Διάκο» τὴ δραματικὴ ἀγωνία πολὺ καὶ ἀ-
διάκοπα τὴν αἰσθανόμαστε. Ὁ ποιητὴς δὲ ραψοδεῖ τὴ
μάχη· τὴν πολεμᾷ—θὰ ἔλεγα—τὴ μάχη. Ὁ ποιητὴς δὲ
φαίνεται διόλου· καὶ ἀνίσως φαίνεται, εἶναι καὶ αὐτὸς κλέ-
φτης, ἀρματολός. Ὁ Βαλαωρίτης εἶναι τὸ πρωτοπαλικάρο

τοῦ Διακού, ὃχι ὁ Μήτρος. Ἀπάνω του παίρνει τὴ συμ-
πλοκὴ μὲ τὴ συγκίνησή της ὅλη, καλὰ κρυμμένη μέσα στὶ
πρόσωπα ποὺ μᾶς φέρονε στὴ σκηνή. Χτυπᾷ, χτυπιέται,
τρέχει, ἀφρίζει, λυσσᾷ, ματώνεται, πέφτει. Τοῦ πνίγεται ἡ
φωνή· τραυλίζει· τοῦ κόβονται τὰ λόγια· βουβαίνεται. Κι
αὐτὸς ὁ στίχος ἀσθματικὴ λυγίζεται· μὰ δὲν τὸ χίνει τὸ
βῆμα του, καθὼς δὲ χίνει ἡ γλώσσα του τὴ rustica ἀρ-
χαϊκὴ τῆς ὥραιότητά. Ὁ φόβος καὶ ἡ ἀντιπάθεια πρὸς
τὰ λεγόμενα ρομαντικὰ στολίσματα, φόβος καὶ ἀντιπά-
θεια ποὺ τοῦ εἶναι πλὺ πολὺ ἀπὸ διανοητικὴν ὑποβολή,
ποὺ δὲν ταιριάζουνε στὸ φυσικὸ του, ὁ φόβος καὶ ἡ ἀντι-
πάθεια πρὸς ὅ,τι ὀνομάζει «ρομαντικὴ πλοκή», τὸν κάνει
νὰ κρατήσῃ ἀδειανὸ τὸ ποίημά του ἀπὸ τὸ κύριο στοιχεῖο
τοῦ ἀπαλοῦ καὶ τοῦ παθητικοῦ, ἀπὸ τοῦ θηλυκοῦ τὴ
γοητεία.

Στὸ δρᾶμα τοῦ Διακού δὲν ὑπάρχει καμιὰ γυναῖκα.
Καὶ τὸν ἀνόθευτο—ἄς τὸν ποῖμε—ιστορισμὸ τοῦ ἔργου
ποὺ εἶναι ὁ ἔπαινος τοῦ ποιητῆ, μάλιστα τὸν παραμερίζει ἡ
χρησιμοποίησις τοῦ στοιχείου τοῦ θαυμαστοῦ· τὸ ὑπερφυ-
σικὸ ποὺ βρίσκεται στὸ τρίτο ἄσμα στὴν «Ἀποκάλυψη»
καὶ ποὺ εἶναι τῆς μεγάλῃς ἐθνικῆς ιδέας τὸ ἐπικὸ ξεσκέτα-
σμα, καὶ στὸ τέλειναῖο ἄσμα, στὸ «Δαχτυλίδι», ποὺ εἶναι
ἡ μεγάλῃς ἐθνικῆς ιδέας ἀποθεωμένη. Στίχοι ποὺ μᾶς κά-
νουν πλὺ πολὺ νὰ θυμηθοῦμε πὼς ὁ «Διάκος», καὶ μ' ὅλα
του τὰ πλαστικά, τὰ ζωγραφικά, καὶ τὰ ἡθογραφικά χαρί-
σματα, εἶναι ποίημα· δηλαδὴ ἔργο ποὺ ζῇ μὲ τὸν ἄερα
κάποιου μυστηρίου· καὶ πὼς ἡ φαντασία, ἡ πρῶτη δύναμις
τῶν ποιητῶν, εἶναι δύναμις δραματικῆς. Μὲ τὴν αἰσθη-

καὶ στὴν «Ἀποκάλυψη» καὶ στὸ «Δαχτυλίδι» τὸ θάμα φανερώνεται λιτά, μὲ κάποιον ἑλληνικόν, θὰ τὸν ἔλεγα, συγκρατημὸν τὸ ὑπερφυσικὸ στὸ Βαλαωρίτη ἔχει ἀρχετὴ φυσικότητα.

Καὶ μ' ὅλο του τὸ χάρισμα καὶ μ' ὅλη του τὴ δύναμη ὁ «Θανάσης Διάκος» δὲ μᾶς γλιτώνει ἀπὸ μιὰ βαρεῖα καὶ στενόχωρη, ἄς τὸ ποῦμ', ἐντύπωση. Ἀφορμὴ τῆς ἡ ἀποκλειστικά, φανατικά, σκληρῆ καὶ ἀλύγιστη κυριαρχία τοῦ ἀρρενωποῦ καὶ τοῦ πολεμάρχου. Περισὴ μ' ἐπαρμένη μανρὶζει τὴν ἀτμοσφαῖρα. Τὸ κρὰ τῶν κοράκων καὶ τῶν καρυσφυλλίων τὸ βρόντο τίποτε δὲν κόβει σὺν κελίηδισμα. Κανένα, γὰρ νὰ ξανασάνης, καθρέφτισμα στὰ μάτια μιᾶς γυναικας. Οὔτε γλῦκας χαμόγελο, οὔτε τρυφεράδας ἀναστέναγμα· λείπει ὁλότελα ἡ κοντυλιά πού συμβουλεύει ὁ Σολωμὸς τὸν ποιητὴ νὰ μὴ τὴ λησμονή; «εἰκόνα τοῦ μικροῦ χλωροῦ βάτου εἰς τοὺς ἀσπρους ἄμους τῆς Ἀφρικῆς». Λείπει ὁλότελα; Ὅχι. Ὁ Ἀστραπόγιαννος συντροφεύει στὸν ἴδιο τόμο τὸ ποίημα τοῦ Διάκου. Κι ἂν δὲν εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ μικροῦ χλωροῦ βάτου, εἶναι ἡ ζωγραφιὰ τῆς μεγάλης ἀπίστευτης ἀγάπης πού ὅλα τὰ χλωραίνει γύρω τῆς. Ἡ μεγάλη ἀγάπη ὅχι πιά πρὸς μιὰ κοινὴν ἀγία προσκυνημένην ἰδέαν, μὰ ἡ ἀγάπη ἐνὸς ἀνθρώπου πρὸς ἕνα ἄλλον ἄνθρωπο, πού δὲν ἀνταμώνει πιά, πού ξεχωρίζει· ἡ φιλία, πού εἶναι πάθος καὶ τὸ χρέος πού γίνεται θυσία· ὁ ἔρωτας, πού σὰ νὰ μᾶς ἔρχεται ἀπὸ τὰ βάθη δὲν ἔρω ποιὸν πλατωνικοῦ Φαίδρου, μιὰν ἀπέραντη πνοὴ στοργῆς γύρω ἀπὸ τὴν πιδ ἄγρια περιπέτεια τῆς κλέφτικης τραγωδίας. Ὁ Λαμπέτης, ὁ ψυχολόγος τοῦ Ἀ-

στραπόγιαννου, φεύγοντας, λαχταρώντας, τρώγοντας, πολεμώντας, καὶ πέφτοντας, μὲ τὸ κεφάλι ἐνὸς νεκροῦ, τοῦ ψυχοπατέρα του. Νὰ ὁ ρομαντισμὸς τοῦ μικροκόσμου του μπροστὰ στὸ «Διάκο» τραγουδιοῦ τοῦ «Ἀστραπόγιαννου», μὰ ταιριασμένους ἁρμονικὰ μὲ τὸ χαχαγῆρα τοῦ κλέφτη, μὲ τὰ παραδομένα τῆς κλέφτικης ζωῆς. Ὁ ρομαντικός ποιητὴς πού εἶναι ἡ καρδιά τοῦ Βαλαωρίτη, καὶ ὁ ἱστορικὸς ποιητὴς πού εἶναι ἡ φαντασία του, συμβιβάζοντ' ἑδῶ καὶ συνεργάζονται.

«Λαμπέτη, ἐσθῆσυχκα! Ὡρα τὴν ὥρα
φύγει ἀνοδόμονη, πατὰ τὴ ψυχῇ.
Στὰ κρῶα τὰ χαλὴν μου στέκεται τέρα,
σκέψε καὶ πῶς τὴν μ' ἔνα φίλ.

«Λαμπέτη, χέρτασε τὴ δύναμή μου,
μέσκα στὰ στήθα σου θέλω νὰ βρῶ
στερνὸ λιμέρι μου, θέλω ἡ πνοή μου
νὰ βρῇ στὰ σπλάγχνα σου τὸν οὐρανόν.

Μόχτα καὶ πλάκωσκα σὺν ἔγρισι σκύλοι,
γὰρ τὸ κεφάλι μου . . . τί καρτερεῖς;
Φορτώσου τάρμακα, τὸ καρσοφάλλι,
κόψε με γλῆγορα, μὴ μ' ἀρνηθῆς».

Ὁλόρθο ἐπάταξε τάξιο λαπίδι,
ταγέρι ἐξέκυσε, παίρνει φτερό.
Ἀστραφε, σφῆριξε γοργὸ σὰ φίλι,
τὸ θέντρο ἐλύγισε στὴ γῆ νεκρό.

Βαρὶα σπαράζει φοδερὴ στὸ χέρι τοῦ Λαμπέτη
ἡ κάρτα Ἀστραπόγιαννου. Τὸ μᾶτι ἀνταριασμένον

τοῦ σκοτεινοῦ τραῖς φορές ἀνδοκατεβάνει
καὶ βασιλεὺς σκοταίν. Στὸ μέτωπό του ἡ νύχτα
ἐκπλώθηκε ἀγήμερω. Δὲν ἄφηκε ἡ ψυχὴ του
ἄλλο σημάδι ὅπως τῆς· παρὰ στάχνῃ τὸ στόμα,
ὡς μὴν ἀχτεῖται φεγγαριοῦ στὸ μέτωπο τοῦ αἵματος,
ἕνα χαρόγελο βουδῶ, νεκρὸ, σκεπτικτικόν
στοῦ γένους τὰ κάρματωλοῦ τὰ κάταπρα τὰ γένεια

Ἡ καλύτερη κριτικὴ γιὰ τὸ ποίημα θὰ εἶταν ν' ἀπαγ-
γελθῇ ὁλόκληρο. Γραμμένον μονομιᾷ, σὺν ἀπὸ ἔμπνευσ-
ται καὶ μόνο, ἀπρομελέτητα, στὴν ἐξοχὴ τῆς Μαδουρῆς, κάτου
ἀπὸ τὸν ἴσκιό μινς μεγάλης ἐλιάς, ὅχι πὰ μὲ τὸν πατρο-
παράδοτο δεκαπεντασύλλαβο, ἀλλὰ μὲ μέτρα γοργότερα,
σφιγτότερα, πὺν ζωηρότερα μῆς παρασταίνουσι τὸ δρόμο,
τὸν ἄγωνα, τὸ δαρμό, τὸν χαλασμό, τὸν ἔρωτα, τὸ θάνατο,
εἶναι ποίημα ἐξαιρετικῆς πνοῆς μέσα στὴν τέχνη τοῦ
Βαλαωρίτη.

* * *

Μὲ τὸ «Φωτεινὸ» γυρίζουμε στὸ κανονικὸ ζετύλιγμα
τοῦ Βαλαωρίτη. Ὁ ποιητὴς δὲν εἶναι νέος πιά. Μὰ νιάτα
καὶ γερόματα, λόγια χωρὶς νόημα γιὰ τὸ ἔργο, γενικά, τοῦ
καλλιτέχνη καί, χωριστά, τοῦ Βαλαωρίτη. Ἡ Μοῦσα του
μὲ τὸ κύλημα τοῦ χρόνου, καθὼς συχνὰ συμβαίνει, πῆρε
ὅλο τῆς τὸ ἄνθισμα, μῆκε μέσα οὐδὲ ὅλο τῆς τὸ νόημα,
εἶναι δέσποινά τῆς τέχνης τῆς. Ὁ Βαλαωρίτης, ἀηδιασμέ-
νος ἀπὸ τὴ μικροπολιτικὴ, παραιτημένος ἀπὸ τὰ πολιτικὰ
ὀφίκια, στὴν ἐξοχὴ τοῦ ἀποσυρμένου. Δοσμένος στὴν οἰ-

κογένειά του. Κάποια τοῦ γράμματα πὺν μιλῇ γιὰ τὸν
Ἀντρέα του, τὸ ὑπερότοκο παιδί του, εἶναι σὺν τρα-
γούδια καὶ αὐτὰ στοργῆς. Βασανισμένοι καὶ ἀπὸ τὴν ἀρρό-
στια τοῦ ὑπερευαίσθητος· δηλαδὴ σὲ κατάστασι πὺν ὑπὴ-
ρετεῖ τὴν ποίησι κα' εὐκολύνει τὴ γέννα τῆς. Γιατὶ καὶ ἡ
ποίησι καὶ ἀρρόστια εἶναι, καθὼς εἶναι καὶ ὑγεία, Ὁ
Βαλαωρίτης γνωρισμένος πὺν στενὰ μὲ τὴ Λευκάδα του,
ἀδερφωμένος μὲ τοὺς ταπεινοὺς τοῦ λαοῦ, ἕνας μὲ κείνους
καὶ στὴ σκέψη καὶ στὴν ἔκφρασι, εἶναι ὁ ἴδιος Φωτεινός,
καθὼς σωστὰ μᾶς τὸ ὑποβάλλει ὁ στοργικὸς βιογράφος
του· Τριγύρω του

συντρίμματα καὶ χαλασμοί. Γαῖρα πνιτοῦ καὶ λύσσα.

Κανένα γλαυκογράμα, νύχτα, σκοτάδι, πόσσα.

Ἀρνήθηκε τὴν κλεψτουριά, τὰ φλογερὰ ἐνερὰ τῆς,
κα' ἔγινε ξευρολάτῃ.

Μέσα στὸ ποίημα τοῦ «Φωτεινοῦ» ἔβαλε τὴν καρδιά
του ὁ ποιητὴς πὺν πολὺ. Καὶ καθὼς ὁ Λευκαδίτης καπε-
τάνιος, σπρωγμένος ἀπὸ τὴ δύναμι τῶν πραγμάτων, καὶ
στὴ μοναξιά του μέσα, ξαναγύρισε στ' ἄρματά του καὶ μ'
ὅλα του τὰ γερατειά, γιὰ νὰ ξαναστύλωσι τὴν ξεπεσμένη
πατρίδα του, γιὰ νὰ διώξῃ τὸν ξένο, ἔτσι καὶ ὁ Φωτεινὸς
ποιητὴς, σπρωγμένος ἀπὸ τὴ δύναμι πὺν τὸν κυβερνοῦσε
μέσα του, καὶ στὴ μοναξιά του μέσα, ξαναγύρισε στ' ἄρ-
ματά του· στὴν τέχνη του. Ὁ στίχος, μέσα στ' ἄρματο-
λικά του χέρια, σὰ λεπίδι ξανίστραψε, ξαναβρόντηξε σὺν
καρνοφύλλι. Μὰ τὰ χέρια δὲν τρέμουν, καὶ ὁ στίχος φέ-
θευτα χτυπᾷ. Καὶ τὴ δάρνη πὺν θὰ τὴν ὀνειρεύεται.

νέος, τὴν ἔδρευεν ὁ μισόκοπος. Γιὰ κακὴ μοῖρα ὁ «Φωτεινός» ἀπόμεινε ἀτέλειωτος. Ὁ θάνατος ἔδρευε καὶ αὐτὸς τὸν ποιητὴ πενήντα πέντε χρόνων. Λεῖπει ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦτο τὸ τελευταῖο χτένισμα. Μὰ δὲν τοῦ λείπει τίποτε σχεδὸν ἀπ' ὅσα ξεχωρίζουν τὴ δύναμη, τὴ χάρι, τὴ μαστορεὶ τοῦ βαλαωριτισμοῦ. Δὲν ἔχοιμε στὰ χέρια μας τὸν καιρὸ πὺν χρειάζεται γιὰ νὰ γίνῃ σωστὴ ἀνάλυση τοῦ ἔργου. Μᾶς φέρνει πίσω, πρὸς τὸ μεσαιῶνα, στὰ 1357, στὴν ἐπανάσταση πὺν ἀνάψαν οἱ Λευκαδίτες· γιὰ νὰ τινάξουν ἀπὸ πάνω τους τὸ ζυγὸ τοῦ Βενετσάνου. Τὸ ποίημα δὲν τὸ διακρίνει ἡ ὁμηρικὴ, καθὼς παρατηρήσαμε, ἡμεροληψία τοῦ «Διάκου». Εἶναι γιομὶτο καὶ νευρικὰ τρέμει ἔδω καὶ κεῖ ἀπὸ τὸ μῖσος ἐναντίον τοῦ κατακτητῆ· δὲν εἶναι ὁ Τοῦρκος πύ· εἶναι ὁ Φράγκος· εἶναι, ἀκριβέστερα, ὁ ξένος. Στὸν καιρὸ πὺν γράφεται τὸ ποίημα ἡ ἀτμοσφαῖρα τῶν πατριωτῶν θολωμένη ἀπὸ τὴ γενικὴ δυσαρέσκεια κατὰ τῶν δυνατῶν τῆς Εὐρώπης. Τὸ αἰσθημα τοῦτο τοῦ παρίκονου, τῆς πίκρας, τοῦ θυμοῦ κατὰ τοῦ εὐρωπαϊοῦ δυνατοῦ, ἀρκετὸ γιὰ τὰ ξυπνήσῃ μέσα στὴν ἱστορικὴ φαντασία τοῦ ποιητῆ ὅλες τῆς ἀνάμει· ἀπὸ τοὺς αἰῶνες εἰκόνες τοῦ Ἑλληνισμοῦ, κατατρεμμένου ἀπὸ τὸν ξένο, εἴτε τὸν Τοῦρκο, εἴτε τὸ Φράγκο, τοῦτον ἐπιζιανδυνότερο ἀπὸ κεῖνον· τὸ αἶσθημ' αὐτὸ ἐρμηνεύει ὁ Φωτεινός. Τὸ ποίημα, συνθεμένο μὲ τὴν ὀρμὴ καὶ μὲ τὴ γνώση πὺν μᾶς ξεδιπλώνονται στὸ Διάκο, μὲ ὅλο τὸ γλωσσικὸ πλοῦτο πὺν τὸν ἐκμεταλλεύεται, καθὼς ἐκεῖνος ξέρει, μὴ ταῦτα εἶναι καὶ κάτι ἄλλο. Ταξιθεύουμε στ' ἀνοιχτά, ἀρμενίζουμε πρὸς φανταχερότερους ὀρίζοντες, εἴμαστε στὰ χρόνια τὰ

βυζαντινὰ· ἀπάνω σὲ νεόφερτο ὕλικὸ δοκιμάζει τώρα τὴν πλάστρα δυνάμει τῆς ἡ ἀρματολικῆς Μοῦσας:

Τὸ Νικηφόρο τὸ σπαθὶ μπορεῖ νὰ μᾶς σκεπάζῃ·
εἶναι παιδὶ παλικαρᾶς, κ' ἡ μάνα πόχει πλάσι·
ταντρεμπμένο τοῦ κορμὶ, ἡ Παλαιολογίνα,
τὸν κέντρωσ' αἶμα βασιλεῖα . . .

Ἔτσι ὁ ποιητὴς πλαταίνει τὰ σύνορα τοῦ βασιλείου του, καὶ μαζί γίνεται ὁ πρόδρομος τοῦ σημαντικοῦ ξετυλιγμοῦ πὺν βλέπουμε γύρω μας, ὅσοι θέλομε καὶ ὅσοι μποροῦμε νὰ τὸν προσέξουμε· τοῦ ξετυλιγμοῦ πὺν ἔμπασε στὴν παραδοσὴ τῆς νέας ἑλληνικῆς πατριδολάτρεισας τέχνης νεα στοιχεῖα καὶ θέματα, τὸ Βούλγαρο ἀγνάντια στὸν Τοῦρκο, τὴ Μακεδονίαν ἀγνάντια στὴν Ἡπειρο, μὲ νέους ἥρωες· καὶ νέους μελετητές, τὸ ξετύλιγμα πὺν φωτίζει καὶ πὺν πλουτίζει τὸ ἱδανικὸ τῆς σύγχρονης ποιητικῆς δημιουργίας, καὶ ἄς δουλεύῃ κομμένα, λιγοστά, ἀργά, μισά—καὶ στὸν περὶ καὶ στὸν ἑμμετρο λόγῳ, μὲ τὴ ζωὴ, μὲ τὰ πρόσωπα, μὲ τὸ νόημα τοῦ βυζαντινοῦ προγονικοῦ κόσμου. Ἀλλὰ μ' ὅλο τὸ μῖσος καὶ μ' ὅλη τὴν ὀργὴ κατὰ τοῦ ξένου, τὸ σκληρὸ καὶ τὸ ἀλύγιστο καὶ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ στίχου μέσα στὸ ποίημα τοῦ «Θανάση Διάκου», σὰ νὰ λυγίζεται καὶ σὰ νὰ τρυφεραίνει ἔδω πέρα. Πάντα μέσα στὴν ταραχὴ, στὸν ἀγῶνα, στὸ μαρτύριο· μὰ τώρα σὰ νὰ εἴμαστε πύδ κοντὰ μαρτοστά σὲ κάποιο πρόσωπο πὺν μελαγχολικὰ μῶς χαμογελά ἡ πὺν μᾶς θυμίζει κίττι ἀπὸ τὸ ἐπικὸ γαλήνεμα. Μέσα στὸ μούγκρισμα τῶν ὀπλῶν

ἐτοιμάζονται νὰ γίνουν τ' ἀστροπελέκια, μιὰ κεληδίστρα
φωνὴ ξεχωρίζει :

Σὲ παρήμερο λαγκάδι
κατεβαίνει μιὰν αὐγὴ
διφασμένο ἔνα κοπάδι
καὶ ξανοίγει μιὰ πηγὴ.

Λένε δε' εἴταν στοιχειωμένη
κ' εἶχε φίλο ἔνα στοιχειό
πὺ τὴν ἤθελε κλεισμένη
νὰ μὴ βλέπῃ οὗτ' οὐρανό.

Στρέφει ἀνήσυχο τὸ μάτι
τὴ βρουσούλα του νὰ ἰδῇ
ἂν κοιμᾶται σὸ κρεβάτι,
ἂν στενάξῃ, ἂν ἀγρυπνῇ.

Κι ἀντιβλέπει σὸν καθρέφτη
τοῦ νεροῦ κρυὰ κρυὰ
τὸ βουκό τὸν ψυχολέφτη
πὺ τῆς ἔριχνε φιλιὰ.

— Ἐχω κόρη ἀπὸ τὴν τὴ βρόση
π' ἀγαπᾷς τόσο καιρό.
Ἔλα, πιά νὰ σὲ θροσίω
τὸ παρθένο τῆς νερό.

Τότε ἀπλώνει μὲς σὰ βῆθη
τὸ καλὸ δουλο στοιχειό,
τὸν ἀφρό τῆς παίρνει, πλάθει,
δίνει σάρκα σὸν νερό,

κ' ἡ παιδοῦλα του προβαίνει
θροσοσταλκτῆ, ξανθὴ,
φέγγει ἡ χώρα φωτισμένη
ἀπὸ τέτοια ἀναλαμπή.

Ἡ κεληδίστρα φωνὴ τῆς Θωδοῦλας εἶναι, τῆς ἀκρι-
βοθυγατέρας τοῦ Φωτεινοῦ :

Δὲν εἶχε κλεισίει δεκαφτά, κι ἄμεστο μοσκοδόλα
ταῖ λόγγου ταγριολούλουδο. Ποτὲ παρήμερο μάτι
τὴ δόση δὲν ἐφώτισε πατέρα ἐξομνηνέστη,
οὔτε ταγέρι τοῦ Μαγιοῦ τόσο θροσιὰ καὶ γλύκα
χώνει ποτὲ σὲ σωθικὰ μυριοφαρμακκημένα
δση σκορποῦσε ἐλόγγου μὲ τὸν ἀνακομὸ τῆς . . .
Μὰ τὸ τραγοῦδι κάθεται σὸν ἀργαλειό κ' ὑφαίνει,
μὲ τὸ τραγοῦδι διδάσκει, μὲ τὸ τραγοῦδι φέρνει
τὴ σάμνα σὸ κεφάλι τῆς . . . Σὸ βότανο, σὸ θέρο,
παντοῦ σὸ στεριολόγγημα, σὸν τρώγ, σὸ κοπάδι,
ἔθε παρήμερο, τῆς χαρὰς τὰ σὺννεφ' ἀποδιώχνει
καὶ βασιλεύει ὅπου σταθὴ παργγορία καὶ γέλιο.
Δροσοσταλὶδα τῆς ἀγῆς; χαρά, χαρὰ σὰ χεῖλη
πὺ θὰ τὴν ποῖον μ' ἔνα φίλ . . .

Ὁ θησαυρὸς τῆς καρδιᾶς τοῦ πατέρα πὺ μοιρολόησε
τοὺς χαμοῦς τῆς Μαρίας καὶ τῆς Ναθαλουῖλας του καὶ πὺ
κρυφονειρεῖται τοὺς περαστικούς ἀγγέλους του, ὁ θησαυ-
ρὸς αὐτὸς ξεδεύεται γιὰ νὰ στολιστῇ τοῦ Φωτεινοῦ ἡ
κόρη. Καὶ κατὶ ἀκόμα ἔδω σὰ νὰ μᾶς ψιθυρίξῃ πὺς ὁ
ποιητὴς σύνθετε τοὺς στίχους τοῦ Φωτεινοῦ, ὅχι τόσο μὲ
τὴ φλόγα τῆς πολεμικῆς μανίας, ὅσο μὲ αἰτία τῆς
ἀποχαιρετισμοῦ σὰ μᾶτια του. Τὸ τραγοῦδι τοῦ Φωτεινοῦ

Σὰ νὰ ξάνοιγε καὶ σὰ νὰ μάντευε μέσα στὴ σκιὰ τὸ χέρι
τοῦ θανάτου ποὺ ἀπλώνονταν κ' ἔφαγνε γιὰ νὰ τὸν συλ-
λάβῃ. Ὁ ποιητὴς πάντ' ἀριατωλὸς, ἀκλόνητος, μὲ τὸ
μέγα ἐθνικὸ του ὄνειρο· μὰ στὸν ἴδιο καιρὸ καίτι σὰν ὁ-
νειρο ἄλλο, ἡ νοσταλγία τῆς ζωῆς ποὺ θὰ τὴν ἄφηνε, τὸν
κάνει, κάποιον κάποιον γαλήνιοτερόν νὰ στοχάζεται, μὰ καὶ
παθητικὰ νὰ τρέμει τώρα. Μᾶς τὸ λέει ὁ ἴδιος ὁ στίχος
του ποὺ συναλλάσσεται, τώρα δεκαπεντασύλλαβος ὁμοιοκα-
τάλητος, τώρα δεκαπεντασύλλαβος χωρὶς ῥίμα, τὸ γύρι-
σμα τῆς ὁμοιοκαταληξίας, ποὺ δίνει στὴν ποίηση λυρικό-
τερον ἄερα καὶ ὑποκειμενικώτερο. Ἐπειτα ὁ ποιητὴς, ἀπὸ
τὴν ἀφιλοπόρρωτη ἀγάπῃ πρὸς τὸ χωριότη γύρω του, ἀπὸ
τὴ συγκρατητὴ συναναστροφὴ μὲ τοὺς ἀγρότες τῆς Ἁγιά
Μαύρας καὶ μὲ τοὺς Ἀκαρνανεὺς ἀντίκρου του, ρουμειλιῶτες
ἀγνοῦς, ἀγάλια ἀγάλια καὶ ἀποκλειστικώτερα γίνεται καὶ
αὐτὸς λαὸς ὅλος. Τῆς λαϊκῆς ψυχῆς, χυμένης ὅχι μὲ τὴ
ρητορικὴ ζέση—ὁ Βαλαωρίτης δὲν εἶναι καλὰ καλὰ ρη-
τορικὸς ποιητὴς—ὅχι μὲ τὸ λυρικό τὸν οἶστρο—ὁ Βαλαω-
ρίτης δὲν εἶναι λυρικός ποιητὴς—ἀλλὰ κυριώτατα μὲ τὴν
ἀναπαράσταση τοῦ τρόπου τοῦ αἰσθαντικοῦ καὶ τοῦ τρό-
που τοῦ ἐκφραστικοῦ ἐνὸς λαοῦ, ὁ Φωτεινὸς θὰ μὲνῃ
ὠραῖο δεῖγμα.

— «Ἐγὼ, σκυλὴν ἀγνώριστον» κράζει πρὸς τὸ γέ-
ροντα πολέμαρχο φαντασμένους ὁ Ἱταλὸς δυνάστης,

ἐγὼ, σκυλὴν ἀγνώριστον, ὁ Τζόρτζης ὁ Γρατσιάνος,
ἀπέντη σου παντοτινός, τῶραχνος, ἄρχοντάς σου.
Αὐτὸ τὸ χῶμα ποὺ πατώ, οἱ πέτρες, τὰ νερά σου,
ἡμερὸν ἀγριο κλαρί, ταγέρι σου, ἡ ψυχὴ σου,

τὰ ζωντανά σου, τὰ παιδιὰ, τὸ αἷμα σου, ἡ τιμὴ σου,
ὅλα δικὰ μου, μάθε το . . .

Καὶ καθὼς ὁ Φωτεινὸς ρίχνει κατὰ πρόσωπον τοῦ ξένου
τὴ λέξη λαός:—Ποὺς εἶναι αὐτοὺς ὁ λαός; χλευαστικὰ
ρωτᾷ κ' ἐπιμένει στὸ ρῶτημα ὁ ἀριστοκράτης Βενετός:
«Λεῖξε μου αὐτὸ τὸ λείψανο ποὺ θὰ βροκολακιάσῃ». Κι ὁ
Φωτεινός, μέσα σ' ἓνα θαυμασιό ἐξέσπασμα τῆς λαϊκῆς μαρ-
τυρεμένης ψυχῆς, ταῦ ἀποκρίνεται:

Ἐγὼ, ὁ φτωχός ὁ Φωτεινός, ὁ γέρος ὁ ξεκλιάρης,
ποὺ ρίχνω ἐδῶ τὸ σπέρμα μου γιὰ νὰ μοῦ τὸν πάρῃς,
ἐγὼ ποὺ μὲ τὸν ἴδρωτα τὰ χῶματὰ ζορμένων,
γιὰ νὰ τρώῃ ἄλλος τὸ φῶρι, ποὺ τρέχω, καὶ καντρώνω
τὴν ἀγριότητα τοῦ βουνοῦ, καὶ ποὺ δὲν ἔχω λάβει
ν' ἀνάψω τὸ καντήλι μου, καὶ ζῶ μέσα στὸν ἄδη·
ἐγὼ ποὺ μὲ τὰ νόκια μου ἀναποδογορρίζω
τὸ λόγγο καὶ τὰ ριζιμιά γιὰ νὰ σᾶς; τὰ στολίζω
μὲ κλημάτια ποὺ δὲν τρυγῶ καὶ ποὺ ποτὶ δὲν ἔχω
λίγο νερό· κεφαλαιακὸ τὴ γλῶσσά μου νὰ βρέχω·
ἐγὼ ὁ φτωχός ὁ μολωνάς, ποὺ ζῶ σ' αἰώνια ζάλη
καὶ παίρνω κέρσο, πληρωμὴ, προστάγι τὴν πασπαλή,
ποὺ δὲν ὀρίζω τὸ παιδί, ποὺ πάντα ζῶ μὲ τρόπον,
καὶ ποὺ δὲ βρίζω ἐδῶ σὶν γῆ γιὰ νὰ μὲ κρίνῃ νόμο,
αὐτός, αὐτός; εἰν' ὁ Λαός; . . .

Ὁ περίφημος Μπέμπελ, ἔνας ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς τοῦ
γερμανικοῦ κοινωνισμοῦ, σὲ κάποιο του λόγου στὰ 1893,
μνημονεύοντας ἓνα ποιῆμα τοῦ Ἀῖνε—ὁ Ἀῖνε ποιητὴς ὁ
παναστάτης, βέβαια, ὅμως ὅχι καὶ σοσιαλιστής—τὸ ποιῆ-
μα τοῦ Μπέμπελ «στὴν ἐντέλειαν ἐκφράσεως τῆς

στικής ιδέας». Ἀνάλογα οἱ στίχοι πού τῶρ ἀκούσατε, θά μπορούσανε γκαρδιακῶς ν' ἀντιληφθοῦν ἀπό τοὺς προλετάριους καὶ τῆς ἐξοχῆς καὶ τῆς χώρας, καθὼς εἰκονικὰ ξεσκεπάζονται τὰ παθήματα, εὐγλωττα σὰ νὰ διαλαλοῦν καὶ τὰ δικαίωματα τοῦ βασανισμένου λαοῦ :

Αὐτὸ τὸ βῆμα τὸ μανὸ π' ὅσο βαθιὰ ρουχίζει,
τόσο εὐκολὰ μυγιάζεται καὶ ἀνεμοστροβιλίζει.

Ἔτσι τὸ τραγοῦδι τοῦ ποιητῆ ξεπερνᾷ συχνὰ τὸ ἡμιοῦ πού σκοπεύει ἔτσι ἕνας πατριδολάτρης αἰοδὸς σαλεύει τὰ σπλάχνα μας καὶ ἀπὸ συγκίνηση καθαρώτερ' ἀνθρώπινη, πού παίει παραπέρα καὶ ἀπὸ τὰ σύνορα τῶν πατρίδων.

* * *

Ἡ γνωριμὰ τοῦ Βαλαωρίτη μὲ τὸν ἑλληνικὸ λαὸ προικίζει τὸ στίχο τοῦ Φωτεινοῦ καὶ μὲ μιὰν ἄλλην χάρι' μὲ τὴν Ἰ λ α ρ ὀ τ η τ α, κάτι σὰν εἰρωνεία ὁμηρικῆ· κάτι σὰ χιοῦμορ' κέφι θά ἔπρεπε νὰ τὸ ποῦμε. Μὰ κάτι πού διαφέρει ἀπὸ τὸ σατιρικὸ κέντημα, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸ παιγνιδιάρικο τὸ ὕψος. Κάτι πού ἀνετα πρέπει νὰ γλιστρᾷ ἀπὸ τὸ ὑψηλὸ καὶ κατανυχτικὸ στὴν οἰακὴν ὁμιλία πού χωρατεύει· κάτι ὅχι εὐκόλο νὰ κεντηθῇ μέσα στὸ λεπτό-τύπο ὕψασμα πού λέγεται στίχος, καὶ πού ἕνα ἀπρόσεχτο κίνημα, παραπανιστό, μπορεῖ νὰ τὸ ξεσχίσῃ. Κάτι πού θέλει εὐλυγισία καὶ στῆς σκέψης τὸ περπάτημα καὶ στῆς γλιόσας τὸ μεταχείρισμα. Τέτοιο κέφι συχνὰ τὸ ἀπαντοῦμε

στὰ ἔργα κορυφαίων τῆς ποιητικῆς τέχνης πού καθρεφτίζονται ἀέρια τῇ ζωῇ. Ἀπὸ τὸν Ὅμηρο στὸ Σεπτήρο, ἀπὸ τὸ Σεπτήρο στὸ Γκαίτε, ἀπὸ τὸ Γκαίτε στὸ Μιστρᾶλ, ἀντίθετα μὲ τὴν ποίηση πού παρουσιάζεται σχεδὸν πάντα μὲ λειτουργικὴ κατάνυξη καὶ ἱερατικὴν ἐπισημότητα καὶ σὰν ἐκστατική. Καὶ δῶ ξεχωριστὸς ὁ Βαλαωρίτης, μὲ τῆς λαϊκῆς ψυχῆς τὴ ματιά καὶ τὴν ὄρεξη, μᾶς δίνει κάποια δέγματα τέτοιας χάρις, ἐκτός ἀπὸ τὴν ἄγρια εἰρωνεία τῆς Χάμκως στὴ Φροσύνη, ἀπὸ τὰ μετωρίσματα τοῦ Μήτρου στὸ Διάκο, καὶ ἀπὸ μερικoὺς στίχους τοῦ Καλόγιανου, κυριώτερα, σχεδὸν σὲ ὅλο τὸ τρίτο ἄσμα τοῦ Φωτεινοῦ, πού τὸ γομφεῖ ἡ κουβέντα τῶν δυὸ γέρων ὁλαρχηγῶν. Οἱ γέροι τὸ κουτσοπίνουν, καὶ ρουφώντας τὸ ἡδονικὸ κεροπάτι πῶχει πατερα πατρινὸ καὶ μ' ἄνα μαυρο-δάφι' η', βρίσκουν τρόπο νὰ μᾶς παραστήσουν μὲ τὴ λαμπερά, καὶ σοφὰ εἰκονικὴ τους πλοῦσιμα γλώσσα, τὴν κατάσταση τῆς ἐθνικῆς ψυχῆς στὴν παραμονὴ ἐνὸς σηκωμοῦ· καὶ ἡ ἀκόνα ὅλη σὰ μαλακὰ νοτισμένη ἀπὸ κρασοκατάνυξη. Τὸ σφιχτὸ δυσκολοξεδιάλυτο ἀδέρφωμα τῆς τέχνης τοῦ ποιητῆ μὲ τὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ, καὶ στὸ νόημα καὶ στὴν ἐκφράση, πού κάνει τὴν ποίηση νὰ σταματᾷ πρὸ πολλοῦ στὶς λεπτομέρειες, ἀπὸ κοντιά, τῶν πραγμάτων, παρὰ στὸ σύνολο καὶ ἀπὸ κάποιαν ἀπόσταση, καὶ ἀπὸ καὶ νὰ παίρνῃ τὸ πέταμά της, ἐξαίρετα ὁ Βαλαωρίτης τὸ βάζει σ' ἐνέργεια μὲ τὸ στίχ'· καὶ ἔτσι ἡ ποίηση τοῦ Βαλαωρίτη εἶναι καλὴ καὶ γέφυρα πού μᾶς περνᾷ ἀπὸ τὸ στίχο, στὸν πρῶτο τὸν καλλιτεχνικὸ, ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ ποίημα στὸ ἔτατο ποίημα· καὶ πού μᾶς κάνει νὰ στοχαστοῦμε πὼς ὑπάρχει καὶ

στής νέας μας δημιουργικῆς φιλολογίας τὸ περπατήμα ἑνας ρυθμός, μιὰ παράδοση, κάτι σὰν ἐξέλιξη, καὶ σὰ μεταμόρφωση· πὼς μὲ ὅλα του τὰ ἐμπόδια ὁ δρόμος αὐτὸς εἶναι ὑποκείμενο τῆς μελέτης τοῦ ἱστορικοῦ.

* * *

Ἐδῶ σταματοῦμε σήμερα. Στὴν ἄλλην ὁμιλία, θὰ περματίσουμε τὸν περίπατό μας μέσα στοὺς κύκλους τοῦ «Φωτεινοῦ», θὰ ρίξουμε ὑστερα μιὰ πλατειὰ ματιά στὸ σύνολο τοῦ ἐπικοῦ ἔργου τοῦ ποιητῆ, καὶ ἀλλάζοντας δρόμο, θὰ σταματήσουμε σὲ κάποιες γωνιὲς καὶ θὰ σκίψουμε σὲ κάποιες λεπτομέρειες τοῦ ἔργου. Θὰ κοιτάζουμε πὼς ὁ ποιητὴς φέρνεται ἀγνάντια καὶ στὰ μεγάλα αἰώνια θέματα τοῦ λυρισμοῦ, στὸν ἔρωτα, στὸ θάνατο, στὴ φύση, στὸ κοσμικὸ πρόβλημα, καὶ ἂν καὶ πὼς ἐκφράζει κάτι καὶ ἀπὸ κεῖνα. Καὶ θὰ τελειώσουμε μὲ τὴν ἀνέγνωση καὶ μὲ τὴν ἀνάλυση τοῦ «Ξεριζωμέναν Δέντρον». Εἶναι τὸ ποίημα ποὺ βρίσκουμε τὸ Βαλαωρίτη μέσα σὲ ὅλους τοὺς τόπους του καὶ μὲ ὅλους του τοὺς τρόπους.

Ο ΒΑΛΑΩΡΙΤΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

ΔΥΟ ΟΜΙΛΙΕΣ

Η ΔΕΥΤΕΡΗ (¹)

Στὴν πρώτη μου ὁμιλία στὴν αἴθουσα τοῦ «Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου» ποὺ μοῦ ἔκαμε τὴν τιμὴ νὰ μὲ βάλῃ στὸ πρόγραμμα τῶν ρητόρων του, παράστησα πρῶτα τὴν ἐντύπωση ποὺ προξένησε στὴν παιδική μου φαντασία ἡ ἀποκάλυψη τῶν ποιημάτων τοῦ Βαλαωρίτη. Ἐξέτασα ὕστερα, πάντα μέσα στὰ στενὰ σύνορα μιᾶς ὁμιλίας, τὴν ποίηση τοῦτη, οὐδὲ ὅτι μᾶς δείχνει χαρακτηριστικὸ, καὶ στὴν οὐσία καὶ στὴ μορφὴ της· μὲ τὸ φῶς τοῦ κριτικοῦ λόγου καὶ μὲ τὴ θερμὴ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν ἄνθρωπο καὶ πρὸς τὸν ποιητὴ προσπαθῆσα νὰ δείξω ζωγραφιστὰ τῆς Μούσας τοῦ Βαλαωρίτη καὶ στὴν ἀνοή της καὶ στὴν τέχνη της καὶ στὴ γλῶσσα της, τὸ νόημα καὶ τὴν ὁμορφιά. Καὶ γρ-

(¹) Στις 18 τοῦ Γενάρη τοῦ 1914. Στὸ Λύκειο τῶν Ἐλληνικῶν.

νικώτερα, και κυρίως, απάνου στ' μακρόστιχα ιστορικά τραγούδια του, στην «Κυρά Φροσύνη», στο άριστούργημα του «Θανάση Διάκου», στο θαυμαστό «'Αστρατόγιαννο», και στο «Φωνενό», τὸ πλατύ και πλούσιο, τὸ κύκνειον ἄσμα τοῦ ποιητῆ. Μέσα σ' αὐτὸ ἡ ποίηση τοῦ Βαλαωρίτη σφοδρῇ και ἄγρια ἀπὸ τὸ μῖσος ἐναντίον τοῦ ξένου, ὅμως ἀπαλαίνεται ἀπὸ ἕνα γλυκύτατο φῶσμα στοργῆς, ἐμψυχωμένο πῶς πολὺ στην παρθενικὴ Θωδοῦλα, στην ἡρωίδα του, καί σὲν ἀποχαιρετισμὸς πρὸς τὴ ζωὴ πού θὰ τὴν ἄφηνε πρόωγ* ἀκόμα ὁ ἐθνοπλάστης ραψωδός. Σήμερα στην αἰθούσα τοῦ Λυκείου τῶν Ἑλληνίδων πού εὐγενικά μᾶς φιλοξενεῖ, και πρὶν περάσω και σταθῶ σὲ ἄλλα μονοπάτια τοῦ ποιητικοῦ του δάσους, θὰ τεματίσω πρῶτα τὸν περίπατό μου στοὺς γλοερούς κύκλους τοῦ «Φωτεινοῦ».

* * *

Καθὼς παρατήρησα στην προηγούμενη ὁμιλία, ἡ Μοῦσα πού ἐμπνέει ὅλο σχεδὸν τὸ ἔργο τοῦ Βαλαωρίτη και πού τὴν ἐνσαρκώνει τὴν ἐθνικὴν ιδέα, εἶναι ἡ Ἥπειρος. Τοῦ ποιητῆ πάντοτε ἡ φαντασία μὲ αὐτὴν ἀγκαλιασμένη,

καθὼς ριζώνει ἡ ἀγριολὴ και σφίγγεται σὸ βράχο,
ἀγκυλιωμένη πάντοτε σὲν πέτρα πού τὴν ἔχει.

Και κράζει σ' ἕνα του λόγου πρὸς τοὺς συμπολίτες του:
«Ἐνῶσα ὅτι κυκλοφοροῦσε μέσα μου τὸ αἷμα τῆς Ἥπει-

ρου». Ὁ λόγος αὐτὸς ἐκφωνημένος ἀπὸ πενήντα χρόνων ἀκριβῶς, ἀμέσως ὕστερ* ἀπὸ τὴν ἔνωση τῶν Ἑφτά Ἰν-
σιῶν, ἐν' ἀπὸ τὰ σπάνια δείγματα πού μᾶς ἔφησε ὁ Βα-
λαωρίτης πεζοῦ λόγου στὴ δημοτικὴ γλῶσσα, μᾶς δείχνει
τὸν ποιητῆ, μὲ μόνη τὴν ἔνταση και τὴ δύναμη τοῦ πα-
τριωτικοῦ του πνεύματος ἀνεβασμένο σὲν ἀπάνω σὲ βῆθο
ἐνὸς προφήτη. Καί πῶς ταυρίζουν τὰ σὲν προφητικά
τοῦτα λόγια μὲ τὴν ποιητικὴ μας γλῶσσα, πού εἶναι και
κείνη σὲν ἀπὸ ὕψος προφητικό. «Βλέπω, κράζει, ἔναν
ἀντρέϊο λαὸ νὰ μουνγκρίζη ὀλόγυρά μου και μὲς στὴ ματιά
του ξανοίγω ὅτι σὲν ἔρθη ἡ ὥρα, δὲ θὰ φοβηθῇ νὰ χύσῃ
τὸ αἷμα του πολεμώντας τοὺς ἐχθρούς του... Βλέπω ἀν-
τικρὺ μου τὰ βουνά τῆς Ἥπειρου μελαγχολικά, μαυροφο-
ρεμένα, κ' ἔχω τώρα τὴν πεποίθηση ὅτι γλήγορα θὰ τ' ἀ-
νεβούμε νικηταί και τροπαίουχοι». Καί πῶς μοῦ ἔρχονται
στὸ νοῦ τὰ λόγια πού τώρα τελευταία σημείωνα ἀπὸ τὴν
ἀφορμὴ ἐνὸς μνημοσύνου στὸ χρόνισμα* ἀπάνου τοῦ ἡρωϊ-
κοῦ θανάτου στην κορφὴ τοῦ ἡπειρωτικοῦ Δρίσκου ἐνὸς
ἄλλου πόσο διαφορετικοῦ ποιητῆ, τοῦ λεπτότεχνου σμι-
λευτῆ τοῦ στίχου, πού θρηνοῦμε (!). Ἐγραφα: «Τὸ ὅπλ*
μας ἀπὲξ ἀπὸ τὰ Γιάννενα και μέσα στην Ἥπειρο, σὰ
νὰ συνεχίζουν και σὰ νὰ πραγματοποιοῦν τὴν ποίηση τοῦ
Βαλαωρίτη». Ὅμως ἡ ποίηση τούτῃ ἔρχεται στιγμὴ κ' ἡ
ματιά της, σὰ νὰ μεγάλωσε ξαφνικά ἡ ἀχτίνα της, και σὰ
νὰ βλέπῃ μαίκερος ἀσυνήθιστο τὸ κοίταμά της, ἔρχεται

(!) Τοῦ Μιχάλη.

στιγμή κι ἀγκαλιᾶζει ὄχι πιά ὀρισμένους ἀγιασμένους ἀπὸ τὴν ἱστορία μας τόπους, ἀλλὰ τὴν ἴδια τὴν μεγάλη τὴν ὅλη τὴν ἰδεατὴ μὴτέρα, τὴν Ἑλλάδα, στὸ πέρασμά της μέσ' ἀπὸ τοὺς αἰῶνες· «le miracle grec», καθὼς θὰ ἔλεγε ὁ Ρενάν, τὸ ἑλληνικὸ θαῦμα. Ἡ ματιά τούτη οἰχνεῖται στὸ δεύτερο ἄσμα τοῦ Φωτεινοῦ. Ἐκεῖ πού ὁ σοφὸς ἀπὸ τὴν Πόλιν καλόγερος, δάσκαλος τοῦ Φωτεινοῦ, μπαίξει τὸ μαθητὴ τοῦ στὸ νόημα τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας.

Τούτοις τὸ πῶς ἀνάμεσα σὰ τρέβολα κι ἀγκάθια
μιά μέρα θέλησε ὁ Θεὸς νὰ σπαίρνῃ ἓνα λουλούδι
ἐποθεῖ χίλιες ὁμορφιές καὶ χίλιες εὐωδίες
κι ἐπὶ ὅταν ἐμεγάλωσε καὶ πρόβαλε θροσάτο,
δευτέρως ἤλιος ἔλαμψε, καὶ τὴν ψυχὴ τοῦ κόσμου,
π' οὔτε δὲν εἶχε ἀνάκαρα κρυὰ ν' ἀναστενάζει,
τὴ ζέστανε, τὴ στέλνει μ' ἀκούραστα φτερόττα,
τὴν ἐμαθε πῶς νὰ πετᾷ. Καὶ τὸ λουλούδι ἐκείνο
πόρρεψε νάναι ἀμάρναντο, τὸ βάφτισαν Ἑλλάδα.

Ὁ ποιητὴς τοῦ «Διάκου» ἀντιπαθοῦσε τὸ ταίριασμα τῶν ἀρχαίων κλειῶν ὀνομάτων μὲ τὰ νέα δοξασμένα ὀνόματα. Στὸ ποίημα τοῦ «Διάκου» δὲ μνημονεύεται οὕτ' ἓνα ὄνομα οὕτ' ἓνα κλέος ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους κλασικοὺς καιροὺς. Ὁ ποιητὴς τοῦ «Φωτεινοῦ» πιστὸς δὲ μοροῦσε νὰ μείνῃ σὲ τέτοια ἀρχή· βλέπει πλατύτερο, ἀρμονικώτερα στοχαίζεται. Ἀρχίζει νὰ ἐννοῇ πῶς δὲν εἶναι ἀταίριαστα μέσα στὸ περιβάλλον του συμπλεγμένα μὲ τίς πρασινώδες καὶ σκεπασμένα μὲ τὰ φυλλώματα μάγισμα χρυσομέν' ἀπὸ τὴν πολυκαιρία, συντρίμματα ὠραιότερα κι ἀπὸ τὰ ἀκέρια, πού τὰ καθιερώνει ἡ Κλειὸ καὶ ἡ τέχνη τὴ ξανα-

ζῇ. Ἀρχίζει καὶ ρυθμίζει μέσα στὸ τραγούδι τοῦ ἀρχαίου ἐνθύμησος, ἀρχαία ὀνόματα· καὶ πλουτίζει τὸ στίχο του μὲ τὸ ἀνάκρασμα τῆς δόξας τῶν κλασικῶν αἰῶνων, πού μπαίνει μέσα στὴν ἀματωλικὴ ζωγραφίδα τῆς γλώσσας τοῦ μιὰ σσημὴ χάρη. Νὰ πῶς δειχνονται, πῶς ὑπαινίσσονται —καλύτερα νὰ ποῦμε— τὰ σαλαμίνεια τρόπια:

Τούτοις ἐκεῖνη ἡ θάλασσα ἡ φραγκοπατημένη
εἶχε ρουφήξει λαίμαργα τανθρώπινα νοσάδια
πού μ' ἔνακ Σέρφη βασιλιά ἐχούθηκιν νὰ γᾶνε
τάταλωτο τὸ λουλούδι . . . τ' ἀκολουθεῖτο νύχτα,
ἄνιος, νεκρὸν, σίθερα, καὶ γλῆτωση τὸν κόσμο . . .

Καὶ νὰ ἡ ὥραία καὶ μὲ ὅλα τὰ τολμηρὰ μιᾶς νεολογικῆς ἔκφρασης—μὴ πόσο ἄνετη—ἀναπαράσταση τῆς ναυμαχίας τοῦ Ἀκτίου μὲ τὸν Ὀκτώβιο νικητὴ καὶ μὲ τὸν Ἀντώνιο, θῦμα τῆς ἀπαίσιος γυναίκας:

Τούτοις' ἐκεῖ παρήμερ τὴ Σάλτην, τὸν Κόρφο,
καὶ τούτοις πῶς ἐρμύκενα καὶ πῶς κριαρωθήκαν
μέσα σ' αὐτὸ τὸ στένωμα γιὰ τὴ σκληριὰ τοῦ κόσμου
δὺὸ πολέμαρχοι φοβεροί, καὶ πῶς ὁ νικημένος,
ἀπὸ δὺὸ λάμψες πόδλεπς νάστραψτον ἐμπροστά του,
τῆς Κλεοπάτρας τὴ μακτιά κι' ἓνα μαγάλιο θρόνο,
ἐδιέλεξε τὴν ὁμορφιά καὶ σῆστηκε μαζί της . . .

Καὶ νὰ τοῦ Κράτους τοῦ Βυζαντινοῦ τὸ ζωγράφιμα:

Τούτοις πῶς ἔνακ βασιλιάς, ὁ Μέγας Κωνσταντίνος,
τὴν πρώτη μέρα πάθρασε στὰ χέρια τὴν κορόνα
ἐξάνοιξε ὅτι ἐπάνω της πηχτὴ πηχτὴ σὰν αἶμα

τὴν ἐσπερίδαζε ἡ σκουριά καὶ θὰ τὴν ἐτρῶγε ὅλη
 ἂν δὲν τῆς ἔδινε βάρη καὶ βάπτισμα καὶ χρίσμα
 τῇ λάμπῃ τῆς Ἀνατολῆς, τὸ φῶς τοῦ Σταυρωμένου
 καὶ τοῦ Βασιλέως τὰ νερά. Καὶ πάρεχτα φυτρῶναι
 στὸ πρόσταγμα τοῦ γίγαντα μέσ' ἀπ' τὰ κήματά μας
 τὸ Κράτος τὸ Βυζαντινόν, πόλῃς χίλια χρόνια
 χωρὶς ἓνα ξανάσπασμα, ξεσπῶνόμενον πάντα,
 γιὰ νὰ κρατῇ τὴν ἀδυσσο, ποῦ μούκρῃζε νὰ πνίξῃ
 τὴ δόση τὴν ἀχάριστη . . .

Καὶ νὰ ἔνα πλατύτερο ἀπ' ὅλα καὶ σὰ χαλκοχυμένο πα-
 ρουσίασμα τῶν ἱστορικῶν καιρῶν, ἀπὸ τὸ ποίημα στὴν
 γκεμισμένη «Στήλη τοῦ Ὀλυμπίεiou» :

Σὰ νάσουν ραχονόκκο προκτακλυσματιο
 ὁ χρόνος σὲ ξεκλιθῶσε, καὶ κάθε σου σποντάλι
 σίπεται τόφρα κατὰ γῆς καὶ τὸ πατοῦν οἱ σκόλοι . . .
 Ἄμρετες εἰδες γενεὰς νὰ λάμψουν, νὰ γεράσουν,
 νὰ λίσσουν σὺν τὸ κερί . . . Βαρδάρους νὰ περάσουν
 σὰ σίρουνες κατὰμακρος . . . Ἄκουσε τὸ σφῆρι τὸς
 γὰ σοῦ συντρίβῃ τὸ κορμί . . . Ἐνωσε τὴν πνοὴ τοῦς
 ἀπάνωθε σου νὰ διαθῇ καὶ νὰ σὲ κτερινίσῃ
 σὰ φύλλο π' ἀσπλαχνος βοριάς περνώντας ἔχει φέσει.
 Ἰστορε . . . νάχτα φοδερή, κροφὴ χτικιό, νεφρίλα,
 γεράματ', ἀποκάτωμα, καὶ φράγκικη σκαπλά.

Ἡ ποιητικὴ ἐρμηνεία, τὸ ἐπικὸ ἀντικαθρέφτισμα τῆς
 ἐθνικῆς ψυχῆς ἀνάμεσ' ἀπὸ τοὺς αἰῶνες· ὁ Ἐξέξης, ὁ Ἀν-
 τώνιος καὶ ἡ Κλεοπάτρα, ὁ Κωνσταντίνος, τὸ Κράτος τὸ
 Βυζαντινόν, ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ Φράγκου, τὸ πέρασμα τοῦ
 βαρβάρου, θέματα γιὰ νὰ μᾶς δώσουν νὰ καταλάβουμε
 πῶς κοίταξε ν' ἀνοίξῃ τὸ δημιουργικὸ σκεπάζον τοῦ Βα-

λαωρίτη πλατύτερος δρόμος γιὰ ἔργα γενναιώτερα· τὸ
 ρητορικὸ μαζὶ καὶ ζωγραφικὸ λογάρισμα τῶν ἀρχαϊκῶν
 περασμένων μὲ τὴν ὀλοζώντανη γλώσσα προσδίδουνε μιὰ
 κίνηση ἐπιβλητικώτερη στὸ ἀνυπόταχτο φτερωτὸ βῆμα τοῦ
 ἀρματωλισμοῦ.

* * *

Καὶ ὅμως ἡ πῦρ ξεχωριστὴ ἀρετὴ, καὶ ὅμως ἡ σημα-
 ντικώτερη προκοπὴ τῆς τέχνης τοῦ Βαλαωρίτη στοῦ «Φω-
 τεινοῦ» τὸ ποίημα, βρίσκεται ἄλλου· δὲν εἶναι ἡ ματιὰ
 ποὺ μακριάθε ὁ ποιητὴς οἴχνει στὸ θαυματουργὸ ξετύλιμα
 τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς. Εἶναι τὸ στήριγμα ποὺ βρίσκει στὴ
 γωνιά ποὺ γεννήθηκε γιὰ νὰ τραγουδήσῃ μὲ ὅλη του τὴ
 δύναμη καὶ μὲ ὅλη του τὴ χάρη. Δὲν εἶναι τὸ σύννεφο
 ποὺ θέλει νὰ σιμώσῃ ὁ αἰτός. Εἶναι τοῦ ἀηδονιοῦ τὸ χα-
 μηλὸ κλαδί. Εἶναι ὁ τοπικισμὸς τοῦ ἔργου. Εἶναι τὸ
 νησί του, εἶναι ἡ Λευκίδα του. Πατεῖ στερεά, γιὰτι πα-
 τεῖ σὲ γνώριμα χώματα. Θὰ ταῖριας' ἐδῶ νὰ θυμηθοῦμε
 τὰ λόγια τοῦ ἥρωα τοῦ Ἰψεν, στὸ δραματικὸ του ἀρι-
 στούργημα, στὸ «Brand» : «Καθὼς τὸ δέντρο βυθίζει τίς
 ρίζες του στὴ γῆ, ὁ ἄνθρωπος ἀνάγκη νὰ στηριχθῇ στὸν
 τόπο ποὺ γεννήθηκε. Ἀνίσως καὶ δὲ βρίσκει αὐτοῦ τροφὴ
 γιὰ τὴ δράση του, ἄγονος καὶ καταραμένος εἶναι σὲ ὅ τι
 λείει καὶ σὲ ὅ τι πρᾶττει». Τὴν ἴδια ἰδέα, ὅχι μὲ τὴ βι-
 βλικὴ τὴν ἱερατικότητα τοῦ σκανδιναβοῦ ἐδναποστάτου, μὲ
 μὲ τὴ ρητορικὴ ζωηράδα τοῦ νεαροῦ Ἑλλήνα πατριώτη.

Βαλαωρίτης σὰ νὰ μᾶς τῇ θυμίζει στὰ λόγια τοῦτα βγαλ-
 μέν* ἀπὸ πολιτικὴ δημηγορία τοῦ στὰ 1857: «Πολλάκις ἡ
 ἰδέα τοῦ πατριωτισμοῦ σμικρύνεται τοσοῦτον, ὥστε ἀπο-
 ρεῖ τις ἐκ πρώτης ἀφετηρίας πῶς δύναται νὰ θέσῃ τὴν
 ἔδραν τῆς ἐπὶ ἐνὸς βράχου, ἐπὶ ἐνὸς σκοπέλου, ἐπὶ μιᾶς
 γωνίας. Καὶ μόνον τοῦτο, Κύριοι, τὸ πρᾶγμα ἔχει οὕτω».
 Ἐνας βράχος ἔφτασε τῆς Μούσας τοῦ Βαλαωρίτη γιὰ νὰ
 τὸν κάμῃ Θαβώρ. Ἡ Ἑλλάδα, μὲ ὅλο τῆς τὸ φωτοστέ-
 φανο, σὰν ἀφηρημένο νόημα. Ἡ Ἡπειρο, μὲ ὅλη τὴ λα-
 τρεία τοῦ ποιητῆ πρὸς ἐκείνη, σὰν παράμερη ὀπτασία. Μὰ
 ἡ Λευκάδα; Τῇ σμικτοκρατεῖ τὴν ξέρει τὴ ζῇ καὶ τότε
 ζῇ. Σπινθαμὴ πρὸς σπινθαμὴ τοὺς ἔψαξε τοὺς τόπους τῆς.
 Δούλεψε μὲ τίς πέτρες τῆς, καὶ μὲ τοὺς ἀνθρώπους τῆς
 ἀνακατεύτηκε, ἔσπειρε στὰ χώματά τῆς, χάρηκε τίς ὁμορ-
 φίες τῆς, μὲ τὰ μάτια του, μὲ τὰ χέρια του, μὲ τὴ ζωὴ
 του, μὲ τὴν ψυχὴν του, μὲ τὰ συμφέροντά του, μὲ τὸ βίός
 του, μὲ τὸ εἶναι του. «Ἀπὸ τῇ μεγάλῃ γνώσει τῶν πραγ-
 μάτων, ἡ μεγάλη ἀγάπη» μᾶς εἶπε ὁ μεγαλοφυὴς Ἰταλός,
 ὁ διανοητικώτατος Λεονάρδος Νταβίντσι. Καὶ θὰ πρόσ-
 θετα: Ἀπὸ τῇ μεγάλῃ ἀγάπῃ, τὸ μεγάλο τραγούδι. Καὶ
 γιὰ τὴν ἀγάπην του ἔνας ποιητὴς—γενικὸς εἶναι ὁ κανόνας
 —ὅσο κι ἂν ἀπλόγη τὰ φτερά του θεοφάτα στὴν ἔκταση,
 ἔνταση τοῦ χρειάζεται, ἡ ἔνταση τοῦ φτάνει. Καὶ σὲ
 κλουβὶ μέσα βρίσκει τρόπο νὰ ἐκφράσῃ καὶ τ' ἀπέραντα.
 Καὶ τὸ κλουβὶ γίνεται κόσμος.

Ἐνός ζυγὸς δὲν ἔπαιζε τοῦ Φωτεινοῦ τὴν πλάτη.
 Γι' αὐτόν, γιὰ τοὺς συντρόφους του, τὰ Σταυρωτά κ' ἡ Ἑλλάς

ἦταν λιμέρια ἀπότημα, κ' ἐκείνη ροβολοῦσαν
 καὶ καθ' ἑστέρν ποῦ φέτρωνε τὴ νόχτα πελεκουσαν.
 Τὸ ρέμα τοῦ Σαρακηνοῦ, τᾶχι τοῦ Δημοσέβι,
 χίλιες φορές τὸ χόρτασε μὲ φράγκικο κουτσερί
 κ' ἦταν σωρὸς τὰ κόκαλα ποῦ στέψαν Κουρὴ Λαγκάδα
 καὶ στὴ Νεράϊδα ἀσπρίζανε γυμνά στῆν πρασιναῖα.
 Μόνος ἀκόρ* ἀπόμεινε. Τὸ Γήτωρο, τὸν Πάλα,
 τὸ Λιγνὴ, τὸ Ρουπακιά, τοὺς ἔφαγε ἡ κρεμάλια
 καὶ ἄλλους ἐσόντρεψε ὁ τροχὸς . . .

Τὸ ποίημα τοῦ «Φωτεινοῦ» καὶ μ' ὅλο του τὸ ἐδῶ καὶ
 κεῖ μισοτέλειωτο, εἶναι μεστό ἀπὸ εἰκονικὴ ποίηση, γιὰτὶ
 γιομάτο εἶναι ἀπὸ τὸ νησί τοῦ ποιητῆ. Καὶ οἱ τοποθε-
 σίες οἱ λευκαδίτικες, καὶ οἱ Λευκαδίτες πολεμιστὲς ποῦ ἡ
 φήμη τους δὲ βγαίνει ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τῶν τοπικῶν
 παραδομένων, ζωγραφισμένα, τραγουδημένα, καὶ ἀπλῶς ἀ-
 ραδιασμένα ἀπὸ τὸν ποιητὴ, τὰ Σταυρωτά καὶ ἡ Ἑλλάς,
 τὸ ρέμα τοῦ Σαρακηνοῦ, ἡ Νεράϊδα, ἡ Κουρὴ Λαγκάδα,
 ὁ Πάλας, ὁ Ρουπακιάς, ὁ Θεοχάρης, ὁ Ζάλογος, παίρ-
 νουν ἀφάνταστη ἐπισημότητα, καὶ μελωδικὰ ἤχουν, σὰν
 ἀναγνωρισμένα πιά ἀπὸ τὴν ἱστορίαν καὶ καθιερωμέν* ἀπὸ
 τὴν ἐθνικὴ συνείδηση. Νομίζουμε πῶς δὲν τ' ἀκούμε πρῶτη
 φορά. Πνοή, ποῦ μᾶς θυμίζει κάτι ἀπὸ τὸ χαρακτηριστὶκόν
 τοῦ Φρειδερίκου Μιστρᾶλ, τοῦ ἀθανάτου ὁμη-
 ρίδου τῆς Προβηγκίας, ποῦ σὰν κόσμον ὁλόκληρο μὲς ξε-
 σκεπάζει τὴ στενὴ πατρίδα του, πνέει καὶ ἀνάμεσα ἀπὸ τοὺς
 στίχους τοῦ «Φωτεινοῦ».

* * *

Σὲ μιὰν οὐλίαν μου, ἔδω και λίγα χρόνια, ἀπὸ τὴν ἀφορμὴ τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Βαλαωρίτη μὲ τὸ Λασκαράτο, μνημόνευα τὰ κάτω πικρά σὰν ὅλα του λόγια τοῦτα τοῦ περιήγητου σατυρικοῦ τῆς Κεφαλλονιάς. «Ἐνα μεγάλο ἐπικὸ ποίημα ἤθελε ἀθανατίσει τὸ Βαλαωρίτη. Μὰ ἡ ἐποχή μας εἶναι ὅλη πολιτική. Καὶ προτιμᾶμε νὰ βρεθοῦμε γιὰ κάμποσες ἡμέρες ἀνάμεσα σὲ κάμποσους γλυδῆδες ἀντιπροσώπους, παρ' ἂν δουλέψουμε γι' ἂν δώσουμε τοῦ πνευματοῦς μας ἀναλογίης μεγάλης σὲ κείνον τὸν κλάδον ποῦ εἶν' ὁ ἰδικός μας και ποῦ ἤθελε κάμει ἀθάνατη τὴν ἐνθύμησὴν μας». Τὰ λόγια τοῦτα, μολονότι γραμμένα πρὶν ἀκόμα νὰ δώσῃ ὁ Βαλαωρίτης τὸ ἔργον του ὁλόκερο, ἴσως βαρύνουν ἀπὸ ἀρκετὴ ἀλήθεια. Μὰ ὅχι τόσο ἡ πολιτική, ὅσο εἰδικώτερα, ὁ περισπασμός ἀπὸ τίς βουλευτικὰς φροντίδας θὰ στάθηνεν ἐμπόδιο στὸ κανονικὸ καὶ στὸ ἀκέραιον ἐπιτέλεμα τοῦ ποιητῆ. Καὶ ὅμως κι' ἀνέμεσ' αὐτ' ὅλα τὰ ἐμπόδια τοῦτα, καὶ μὲ λογίης ἀνυψήματα ὁ δρόμος ἔγινε. Τὸ μεγάλο ἐπικὸ ποίημα ἴσως δὲν τὸ ἀνακάλυψεν ὁ κάτω βιαστικὸς ἐξεταστὴς τῆς παραγωγῆς τοῦ Βαλαωρίτη. Σὺν κομμάτια, θέμελα καὶ τοῦτα τοῦ ἐπικοῦ χτῖριον, ποῦ δὲν οἰκοδομήθηκε, θὰ τοῦ φανοῦν τὰ ποιήματα ποῦ μᾶς ἄφησε. Ἐπειτα ὁ Βαλαωρίτης ἔχασε σ' ἓνα του ταξίδι τὸν «Τυφλὸ Χορμόβιτη», ποίημα ποῦ ἱστοροῦσε τὴν καταστροφὴν τοῦ Χόρμωβου ἀπὸ τὸν Ἀλφάσσα. Μέσα σὲ ἄλλο του πλατιὰ σχεδιασμένο, καθὼς φαίνεται, ἡρωικὸ ἔπος, τὸ «Γῶγον», θὰ

ὕμνουσε «ὅλα τὰ αἵματ' ἡρᾶ ἐπισόδια τοῦ ἐθνικοῦ βίου ἀπὸ τὰ 1812 ὡς τὸ χαμὸ τοῦ Μισολογιοῦ. Ἀλλὰ μόνον τὸ ὠραῖον προῖομόν ἔχουμε ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦτο. Καὶ μ' αὐτὸ ποῦ δὲν ἔγραψε, καὶ μὲ κείνον ποῦ ἔχασε, καὶ μὲ ὅσα μᾶς ἄφησε γραφᾶς ἓνας ἐπικὸς κύκλος τῆς ἐθνικῆς ζωῆς. Ὁ Βαλαωρίτης θὰ μπορούσε νὰ ξαναπῇ τὸ λόγο ἐνὸς ξένου ποιητῆ βαθυστόχαστον : «Ἐνα βιβλίον, δὲν τὸ φτάνει. Γίνεται μόνον του. Ὁρμᾶζει καὶ μεγαλύνει στὸ νοῦ μου σὰν καρπός⁽¹⁾». Τὰ «Μνημόσυνα», ὁ «Θανάσιος Διάκος», ὁ «Φωτεινός», τὰ κομμάτια αὐτὰ κάνουν ὅλα μαζί τὸ μετρίον ἐπικὸ ποίημα ποῦ ὀρέγοταν ὁ Λασκαράτος. Τὸ ποίημα τοῦτο δὲν εἶναι μὲ μιὰ πνοὴ καὶ μὲ μιὰ τέχνη χυμένο δὲν εἶναι ἀδιὰπτων. Μὰ γιὰ τοῦτο ἴσως καὶ ἡ ἀλήθεια του χτυπητότερη, καὶ περισσότερο νὰ ἀγαπηθῇ ἀξίζει. Μάλιστα ἐκείνους ποῦ τὸ ἐννοοῦν τὸ ἔργον ἐνὸς ποιητῆ ὅχι τόσο ἀπὸ τῆ σοφῆς του σύνθεσης, ὅσο ἀπὸ τὸ ψυχρόρητον καὶ σὰν ἀπρομελέτητον ἐξεδίλωμά του, τὸ ἐγὼ αὐτὸ ἐπικὸ ποίημα ὅσο κι' ἂν ὁ ποιητὴς του εἶχε χαρίζεαι ἀπὸ πρὶν τὴν γραμμὴν ποῦ θ' ἀκολουθοῦσε ὁ δρόμος του, τὸ ποίημα τοῦτο ἔτσι ὀρμμένο ἀγάλια ἀγάλια, σὲ χρονικά διαστήματα, κομμένο ἔδω και κει, καὶ σὰν ἀπὸ τὴ δύναμιν τῶν πραγμάτων φερόμενον, τοὺς φτάνει γιὰ νὰ τοὺς συγκινήσῃ ὅσο δὲ θὰ τοὺς συγκινοῦσε μιὰ μακροστιχίη σύμμετρα ὀργανωμένη ἐποποιΐα. Συχνὰ πυκνὰ ἓνας ποιητὴς καὶ μέσα στὸ εἶδος τῆς τέχνης ποῦ θέλει νὰ συνεχίσῃ, γίνεται

(1) Ὁ Alfred de Vigny.

δημιουργός, ὅχι τόσο γιατί ἀκολουθεῖ τοὺς κανόνες τοῦ εἰδους, ὅσο γιατί μᾶς δίνει μαζί μὲ τὸ ἔργο του καὶ νέους κανόνες τοῦ εἰδους. Τὸ πνεῦμα τὸ ἀνήσυχον τοῦ σατιρικοῦ τῆς Κεφαλлонιάς ἄς ἡσυχάσῃ. Ἡ ἐνθύμηση τοῦ Βαλαωρίτη θὰ μένῃ ἀθάνατη.

* * *

Ὁ Βαλαωρίτης δὲν εἶναι λυρικός. Δὲ βρίσκεται στοὺς στίχους του σχεδὸν καμιά προσωπικὴ ἐξομολόγηση, κατένεα σημάδι ἀτομικῆς ξεχωριστῆς ζωῆς, τίποτε, ποῦ—καὶ χωρὶς καμιά ἐξομολόγηση—νὰ μᾶς δόσῃ νὰ καταλάβουμε πὼς πέρασε βαθιὰ κρίσιμες στιγμὲς ἀπὸ μελαγχολία, πλήξη, χαρά, πόνο, ἔκσταση. Τὸ τραγοῦδι του δὲ μοιᾶζει μῆτε μὲ μονόλογον ἀνθρώπου ποῦ δὲ φροντίζει ἂν τὸν ἀκούῃ ἢ ἂν μόνος του βρίσκεται, οὔτε μὲ παραλήρημα μουσικῶ. Δὲ γέρνει γιὰ νὰ μετρήσῃ τοὺς χτύπους τῆς καρδιάς του· δὲν ὑψώνει μάτια πρὸς τὰ αἰώνια κοσμικὰ προβλήματα. Δὲν ἔχει ἀπὸ τὴν λυρικὴ τὴν ὁμορφίαν μῆτε τὸ ψιθυριστὰ καὶ μυστικὰ εἰπωμένο γοργὸ ξεσκέπασμα τῆς ψυχῆς ἐνὸς ἀνθρώπου, μῆτε τὸ διθυραμβικὸ μεθύσι ποῦ χορεύει ἀκράτητα καὶ ἀλαλάζει καὶ πετᾷ μὲ τὰ φτερά τοῦ ὕμνου καὶ στὰ πάντα χύνεται. Καὶ πολὺ περισσότερο δὲν κατακυλιὰ στὸ μηδενισμὸ τοῦ λυρικοῦ ποιητῆ ποῦ βυθίζεται μέσα στὸ ὑποκείμενο, ὅσο ποῦ χάνεται μέσα του. Τὸ ἀντικείμενο, καὶ ὠρισμένο, ὅχι τὸ ὑποκείμενο εἶναι ὁ κόσμος τοῦ Βαλαωρίτη. Ὁ Βαλαωρίτης μάλιστα—καθὸς ὁ ἴδιος μᾶς παρασταίνει σ' ἓνα τον γράμμα πρὸς τὸ Ροῖδη

τὸ μεγάλο του φίλον—δὲν ξεχωρίζει ὑποκείμενο καὶ ἀντικείμενα. Ὅποσὸδήποτε οἱ ὥρες ποῦ μᾶς παρουσιάζεται μὲ κάποια λυρικὴ, πινδαρική ἢ σαπφική διάθεση, δὲν εἶναι οἱ χαρακτηριστικὲς ὥρες του· δὲν εἶναι τότε ὁ καλύτερος Βαλαωρίτης. Ἡ ὁδὸν στὸν ἀνδριάντα τοῦ Πατριάρχου καὶ στὴν ἔνωση τῆς Ἑπτανήσους, ἢ «Δάφνη καὶ τ' ἀηδόνι», ἢ «Εἰκοσὴ πέμπτη Μαρτίου», ἢ «Πρωτομαρτιά ἢ τὸ Χελιδόνι», ὁ «Κανάρης», τὰ ποιήματ' αὐτά, ὅσο κι ἂν παίρνουνε τὸ κύλημά τους ἀπὸ τὴν μονόκριβή του πηγὴ τῆς πατριδολατρίας, ἔργα εἶναι ποῦ βέβαια κρατᾷν πάντα τὴ σφραγίδα τοῦ ἐργαστηριοῦ ποῦ τὰ ἔβγαλε· ἀλλὰ μᾶς δείχνουνε σὰν ἐνυλοκοῦρασιον τὸν ποιητὴ τους· κι ἂν παραβληθῶν μὲ ἀνάλογα ἔργα στὴν ξένη καὶ στὴ δική μας ποίηση, δὲ θὰ βγοῦνε κερδισμέν' ἀπὸ τὴ σύγκριση· ἐπειδὴ χρειάζεται σὲ τέτοιον εἶδους ἔργα τὸ κέντημα κάποιου οἱστρου ποῦ ὁ Βαλαωρίτης δὲν τὸ ἔχει.

Ὁ Βαλαωρίτης σχεδὸν ποτὲ δὲ μᾶς λέει ἐγώ. Σὰν ποιητῆς κοινωνικός, πολιτειακός, πατριδολάτρης, πάντα σχεδὸν μιλά μὲ τὸ ἐμεῖς. Στοχάζομαι πὼς μὲ χαρὰ μπορούσε νὰ τοὺς ἐπαναλάβῃ τοὺς στίχους τοῦ Οὐίτμαν, τοῦ μεγαλώτατον ψάλτη τῆς ἀμερικανικῆς δημοκρατίας: «Δὲν περιορίζομαι στὸ τραγοῦδι τοῦ ἐγώ. Προφέρω τὸ λόγο τοῦ νέου κόσμου, τὸ λόγο ποῦ λέει: "Ὁλοι μαζί!"»

Γιὰ τοῦτο καὶ ἡ ἀγάπη, ἐννοῶ τὴν ὁρμὴ ποῦ σέρνει πρὸς τὴ γυναῖκα, καὶ ποῦ γιομίζει, ἐκείνη σχεδὸν μόνη, τὰ ποτήρια τοῦ λυρικοῦ συμποσίου, ἢ ἀγάπη, τὸ ἀνεξάντλητον θέμα, καὶ τὸ πῶς ἐπιδεχτικὸ νὰ δείξῃ τοὺς λογικὺς προσωπισμούς μίᾶς ψυχῆς, δὲ λείπει βέβαια ὁλότεια ἀπὸ τῆς ποι-

ηση τοῦ Βαλαωρίτη· ἀλλὰ μᾶς παρουσιάζεται βιαστική, περαστική, σὰν κάτι παραπλανιστό, γιὰ νὰ γοργοσβήση, πολὺ σπάνια, σὲ μετρημένα στὰ πέντε μας δάχτυλα τραγουδία τῆς ὀρμώτερης ἡλικίας τοῦ ποιητῆ:

Μ' ἀρέσει μὲ; σὴν ἄδωσο τοῦ μαύρου τοῦ ματιοῦ σου
νὰ βλέπω τὸ κυμάτισμα, κυρὰ, τοῦ λογιμοῦ σου
καὶ νὰ ξανοίγω, Ὀδρανὸν μου, μὲς στὸ βαθὺ σκοτάδι
ποὺ πλημμυρεῖ τὴν κόρη σου, τὸ φλογερὸ τὸν ἄδην
πόκαψε ἀμέτρητες καρδιές . . .

Μὴ μὲ σπαράξεις, ἀσπλαχνή,
μὲ τὰ περσπονὰ σου,
μὴ μὲ ποτίσεις ἄλογ'
μὴν κλαῖς, μὴ μου πικραίνεσαι·
γιατὶ κάθε ματιά σου
πάντα τὸ δάκρυ νὰ τὴ σβῇ ;

Πᾶς μου, τί θέλεις, ἀσπλαχνή ;
Γιατὶ χολῇ, φαρμάκι
θὰ εἶν' ἡ ἀγάπη σου γιὰ μὲ ;
Γιατὶ κ' ἐγώ, ψυχούλα μου,
νὰ μὴ χαρῶ λιγάκι
μὴν ὅρα ἔξωτερη μ' εἶς ;

Κι ἐσὺ μικρὰ μὲ κοίταξες,
ἀχνὴ σὺν παθαιμένη
καὶ σὺν τὸ μάρμαρο βουβῇ·
ἀγάπη, ὅσων νὰ μὲλεγε,
ἀγάπη ποιημένη
μὲ τέτοιο δάκρυ, πάντα ζῇ.

Στροφὲς τέτοιες ποὺ ὅσο κι ἂν εἶναι ἐρωτικά διαχυτικές, μὲ τῆς λέξης τὴ στρογγυλάδα, μὲ τὸ χρώμα καὶ μὲ τὸν τόνο τους καὶ μόνο, πάντα σφραγισμένες εἶναι ἀπὸ τὴ λεβεντιά τοῦ βαλαωριτισμοῦ, δὲν ὑπάρχουν σχεδὸν ἄλλες μέσα στὸ περιβόλι του γι' ἀνθολόγημα, ὁμοία καὶ ἀπερίφραστα παθητικές. Βλέπει κανεὶς πὺς ὁ ποιητὴς δὲν εἶναι ξένος πρὸς τὴν ἐρωτικὴ συγκίνηση, μὴ πὺς τὸν ἔρωτα πάντα ὁ Βαλαωρίτης θὰ προτίμησε νὰ τὸν ζήσει ἀπὸ πολὺ παρὰ νὰ τὸν τραγουδᾷ. Εἶναι κάποια διαφορὰ. Τὸ ἔργο του ὅλο κίνηση μέσα στὸ σεισμό μιᾶς τρικυμισμένης ἐνεργείας μᾶς λέει πὺς ὁ ποιητὴς δὲν ἔχει καιρὸ νὰ χάνη σὲ παράπονα ποὺ λυγίζουν καὶ σὲ χαϊδία ποὺ λιγώνουν.— Ὅμως ἂν ἡ λυρική ἀγάπη εἶναι ξένη ἀπὸ τὴν ποίηση τούτη, ἂν δὲν εἶναι σκοπὸς ἀνεξάρτητος, φανερόνεται μολταυτὰ ὑποτακτικὴ τῆς τέχνης τοῦ Βαλαωρίτη· πάντα κι αὐτὴ μέσο γιὰ νὰ ἐξαρθῇ ὁ ἐπικὸς χαρακτήρας τῆς τέχνης αὐτῆς. Ὁ Βαλαωρίτης, ποιητὴς ἐπικός, εἶναι τόσο ρουφηγμένος ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ παράσταση τῆς ἰδέας του, ὥστε κι αὐτὰ τὰ σύντομα τραγουδία του, ποὺ μετροῦνται στὰ δάχτυλα, εἶναι κι αὐτὰ μικρὰ ἐπικά κομμάτια· δὲν εἶναι ἐξομολόγησες· εἶναι ἱστορίες· δὲν εἶναι ἔμνοι· εἶναι παραμύθια· δὲν εἶναι μονόλογοι· εἶναι διάλογοι· ὁ «Βράχος καὶ τὸ Κῦμα», τὸ «Σήμεριον», ἡ «Κυρὰ Φανερωμένη», τὸ «Παράμερο λαγκάδι» μέσα στὸ Φωτεινὸ, τὸ «Ξερνῶμένο Δέντρο», ἡ «Ἀγραμπελη», τὸ «Ρόδο καὶ ἡ Δροσούλα».

Εἶπε ἡ Δροσούλα ἐλὸςκαρῇ

στό ρόδο πού διφύσσε
καί μέ τά φύλλα του άνοιχτά
σά χεῖλη πούθελαν φυλά,
ψηλά τάστέρια κοίταξε
καί τήν άκαρτεροῦσε,
εἶπε ἡ θροσύλα ὁλόχαρη :
—Περήφανο λουλούδι,
ποιό; σοῦ εἶπα ἀπόψε πῶς θαρῶ
στόν κόρφο σου νά κοιμηθῶ ;
Μήπω; νεροῦ γαργάρισμα,
μήν ἀηδονιοῦ τραγοῦδι ;—

—Οὕτε νεροῦ γαργάρισμα,
οὔτ' ἀηδονιοῦ τραγοῦδι·
ἀγνωστὴ μ' ἔκαψε φωτιά,
δυναμωσέ μου τήν καρδιά
πρίν πέσουνε τά φύλλα μου,
τῆς νιότης μου τό χνοῦδι.—
Χρυσό στεφανοσκέπασμα
ἐκπλάνει τό φεγγάρι
πάνου σέ κεινά τά φτωχά.
Μιά νύχτα ἔζησαν μοναχά,
μιὰ νύχτα καί ξεψύχησαν.
Ποιός νάχε τέτοια χάρη!

Τῇ ζωγραφίᾳ τοῦ ἐρωτικοῦ πάθους πρέπει νά τήν ἀνα-
ζητήσουμε πλατύτερα καί ἀνευότερα ζετυλιγμένη στήν
Κυρά Φροσύνη καί στό Φωτεινό. Στό πρῶτο ποίημα, ρο-
μαντικά, βυρωνικά, καί κάπως ἀσυγύριστα καί ἄτεχνα,
ὅμως ὁμορφα ἀπό τῆς νιότης τῇ θροσίᾳ καί τῇ φλόγα,
οὕτῃ σατανικῇ ὀρμῇ τοῦ Ἑλλάσματος:

Καθὼς ἀνθίζει ἡ μυγαλιὰ μέ τά πολλὰ τά χιόνια,

ἀνθίζει μέ; στή Γαίνιννα καί ἡ Κυρά Φροσύνη.
Μιά μέρα τήν ἀπάντησα· ἐδιάθηκα σιμά μου
καί θάμπωσαν τά μάτια μου· κρυφῇ ἀνκτριχίλα
μ' ἔσκαψε μέ; στή κόκαλα . . .
Ἐπέρασε πολύ; καρῶς καί πάντα στόναιρό μου
τήν ἐδύλαπα· τῆς ἀπλώνει τά χέρια νά τήν πιάσω
καί μέφευγε σάν τόν ἀφρὸ στή δάχτυλα τοῦ καίτη,
πού κιντοναίει νά πνιγῇ πιστεῖδοντας· πῶς σφίγγει
τήν ἀσπρη πέτρα τοῦ γυαλοῦ πού θά τόνα ἡλιεῖωση . . .
Δέν εἶμαι Ἄλγῃ; Τεπελενλῆς; Δέν εἶμαι γιός τῆς Σάμκας;
ἀνίσως στό κρεῖμαί μου δέν τήν ἱθὺ νά πάω.

Ὅπως διόλου ἀντίθετα, μέ ὅ τῃ κρύβει μέσα στή βα-
θὺν μιάς κόρης παρθενικό καί εἰδυλλιακό, σέ στίχους ὅμως
καί γλωσσικά καί τεχνικά πολὺ προχωρημένους, ζωγραφί-
ζεται ἡ ἀγάπη στό «Φωτεινό», ἡ ἀγία τῆς Θεοδούλας,
ὅμως χωρίς καμιά περιπέτεια, ὥς ἐκεῖ πού φτάνει τὸ ποι-
ημα, χωρίς δραματικὴ σύγκρουση:

. . . Μέσα σ' ἐκείνη τήν καρδιά π' ὥς τότε σφραγισμένη
δέν ἔνιωθε τό κέντημα τοῦ πόνου καί τήν πίκρα,
μιὰ μελισσοῦλα παρδαλὴ πού τήνε λέν Ἀγάπη,
καὶ ἀντὶ τῆς δανερολίδωνος νά βόσκη καί τὰ ρόδα
βυζαίνει ἀνθρώπινες ψυχές· κ' ἐκείθε πίνει ἡ κλέφτρα
ὅση ἀν' ἐδρῇ ροσκοβολιά, ὅση ἀν' ἐδρῇ γλυκάδα.
εἶχε φωλιάσει μουσικά κ' εἶχε ζυγνήσει τάρα.
Κι ἐνῶ τῇ; ἐκατάδραχε τὰ σπλάγχνα μέ τό μέλι,
π' ἀκούραστα ἐδιέταλε μέσα σέ τέτοιο κῆπο,
χωρὶς νά θέλῃ κάποτε, στήν τρέλα, στό θυρό τῆς;
τῇ μαζοῇ τήν ἐλόχευε σκληρά μέ τόν ὁσπρὸ τῆς.

* * *

Ὁ θάνατος κινεῖ καὶ συγκινεῖ τὸ βαλσφορικὸ τραγούδι περισσότερο ἀπὸ τὸν ἔρωτα. Μπορεῖ κανεὶς νὰ πῇ πῶς μέσα στὸν κόσμον ποὺ μᾶς φέρνει ὁ Βαλαωρίτης δὲ δουλεύουν «Ἔρως καὶ Χάρος» πάντοτε καθὼς τὸ θέλει ἄλλος ποιητής, ἀλλὰ ὁ Χάρος, μονοκράτορας. Τοὺς ἥρωες καὶ τοὺς μάρτυρες τοῦ Γένους ὁ θάνατος τοὺς ἀγιάζει καὶ τοὺς ἀθανατίζει· ἀπὸ τὰ κόκαλα τῶν μνημάτων χτίζεται ἀγάλια ἀγάλια τὸ ἐθνικὸ οἰκοδόμημα. Τὰ ποιήματα τοῦ Βαλαωρίτη ὅλα εἶναι *μνημόσυνα*. Ὁ εὐλαβητικὸς ποιητὴς δὲ ρίχνει τρισάγια καὶ δὲ μνημονεύει λειτουργικὰ τοὺς κλέφτες μόνο καὶ τοὺς ἀρματολούς, μὰ καὶ πόσα πλάσματα κοιμισμένα πρόωρ' ἀπὸ τὸν ἀξυπνητὸν ὕπνον, ποὺ τὰ λάτρευσε καὶ τὰ πόνησε, πατέρας, συγγενῆς, φίλος, συμπολίτης! Πάντα ὁ ποιητὴς, κοινωνικὸς· δὲν ξερεῖ τὴν ἀπομόνωση· θέλει ν' ἀνταμωθῇ, νὰ συνεργαστῇ, νὰ συντροφευτῇ, νὰ συγκλίνῃ. Εἶναι ὁ ποιητὴς πολιτευτής. «Ὅλοι μαζί». Στὸν τόμον τῶν «Μνημοσύνων» τὰ μοιρολόγια του ἐμπνέονται ἀπὸ περιστατικὰ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς· στέλνονται, συλλυπητήρια, παρηγοριῆς, πρὸς γινώριμους, πρὸς φίλους. Καὶ ὅμως μέσα σὲ αὐτὰ ὅλα, στίς εὐτυχισμένους του στιγμῆς ὁ ποιητὴς ἄξια φανερῶνεται. Ὁ θάνατος τὸν κάνει νὰ βρῇ κληϊκὸν πλαστικώτερον καὶ σοβαρώτερον, ἐδῶ καὶ κεῖ, καὶ ἀπ' ὅσους τοῦ προσφέρει ὁ πόθος. Γίγεται αἰσθητότερος κάποιος λυρισμός, μὰ πάντα ἡ προσπάθεια πρὸς τὴ μυθοπλαστικὴ ἔκφραση. Τὸ μοιρο-

λόγι πάει νὰ γίνῃ διήγησις. Ὁ μαῦρος θάνατος σχεδὸν πάντα ὁ ἀνθρωπόμορφος, σκιαῖγεια ὅλος, Χάρος:

... κάποιος εἶπε πῶς ἔφεζ τὸ βράδυ βράδυ
εἶθε κάποιον νὰ φεύγῃ σὺν καπνῷ· μὲ τὸν ἀγέρα'
τάλογο τοῦ ἦσαν μαῦρο σὺν τῇ· νόχται· τὸ σκοτάδι
κ' ἄλαφρὸ σὺν τὸν αἰθέρα.

Κι ἄλλου:

Στὸν πολυτάραχο γιαιὸ τοῦ κόσμου μίαν ἡμέρα
διαβάτης ἀνυπόμονος· περνᾷ σὺν τὸν ἀγέρα'
τὸ πάτημά του φάνηκε στὴν ἄμμο μίαν αἰτή·
ἄγριο τὸ κύμα πέρασε τῇ νόχται καὶ τὸ σέβει.

ἢ ὁ στίχος:

ἐθῆγκα Χάρος· θεοσιτῇ· κρυφὰ νάνυθολογήση...

Καὶ οἱ πλαστικοὶ στίχοι ποὺ τοὺς θαύμαζε ὁ Ἑμμανουὴλ Ροῦθης:

Ὁργωνε ὁ Χάρος, ὠργωνε τῇ γῇ πὸς τόνε τρέμει,
ταῦλάκι του εἶναι μνήμακα, ὁ σπόρος του φαριμάκι...
Ὁργωνε ὁ Χάρος, ὠργωνε. Τὰ μαῦρα του τὰ βόδια
σοσομαῖαν στὸ κέντημα τῆς ἀσπλαχνῆς βουκάντρας.
Ὅθε παρᾶση τὸ γενεὶ ξαναχρῶρῖζει δέντρα.
ἐθεμελιώνει· ριζιμιά καὶ συνεπαίρνει· κόσμους.

Ὁ θάνατος, μὲ τὸ κοσμικὸ μυστήριον ποὺ τόνε ζώνει, εἶναι τὸ θέμα ποῦ, εὐλογώτερα, πλησιάζει τὸν ποιητὴ πρὸς τὴ θεωρίαν τῶν ὄλων. Ὁ Βαλαωρίτης· καὶ παρὰ φιλόσοφος ποιητής. Ὅμως κάποτε, καὶ ἄς εἴναι

νια, τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου μετὰ φιλοσοφικὴ διάθεσις τοῦ ξανοίγει· καὶ τότε ἡ ἀντίθεση μεταξὺ τῆς βουνίσιας, ἀπλῆς, εὐφροσῆς ἀρματολικῆς μορφῆς τοῦ λόγου καὶ τῆς στοχαστικῆς οὐσίας τοῦ λόγου αὐτοῦ, προσθέτει καὶ αὐτὴ στὸ τραγούδι καὶ μᾶς θυμίζει πὼς τὰ σύνορα τῆς καρδιάς καὶ μνήμης εἶναι χαλασμένα πλατύτερα παρ' ὅσο τὰ ὑποθέτομε.

Ὁ μονόλογος τοῦ Ἑλῆ στὴν «Κυρὰ Φροσύνη» θὰ ἔπρεπε νὰ σημειωθῇ ἐδῶ, καὶ μὲ ὅλο τὸ ἄπαστο τοῦ στίχου του, γιὰ ζωηρὸ δεῖγμα ρομαντικοῦ πάθους ποὺ θέλει νὰ φιλοσοφήσῃ. Προτιμῶ νὰ σταθῶ σὲ συντομότερα, τεχνικότερα ἐκφραστικὰ κομμάτια :

Μ' αὐτὸ τὸ παντοδύναμο τὸ χέρι μου ἂν σπαραγίσω,
ἂν κλεισθὲν τὴ θύρα τῆς ζωῆς, μὲ τᾶλλο μου ξεσπῶ
τὰ σύγγραφα, τὴν καταχνιά, τοῦ κόσμου τὸ σκοτάδι,
καὶ ἀνοίγω ἐλάνθοντο οὐρανὸν κατὰ πλοῦρα στὸν Ἑλῆ.
Ἄν εἴμαι Χάρος· χαλαστές, εἴμαι καὶ Χάρος· πλάστης ! . .

Αὐτὸς ὁ ἄφαντος τροχός, λέγει γιὰ τοῦ κόσμου κύκλον τὰ αἰώνια γυρίσματα, ποὺ ἀνεβοκατεβαίνουν,

αὐτὸς ὁ ἄφαντος· τροχός, τὸ ἀκόλητος ἀναρῖθι,
εἶναι βαθὺ μυστήριον ἢ τυχερὸ παίγνιον ;

Καὶ στὴν «Κυρὰ Φανερωμένη» :

Μέσα στὸν κόσμον τῇ γλυκαῖά τὴν ἄφρατῃ ἀρμονίᾳ,
ποιὰ θέληση καὶ ποιὰ καρδιά, ποιὰ παντοδυναμία
ἀσάμπλεξε, ἐξαναγάρωσε τὸ σφύριγμα τᾶς τριτῆς,

τοῦ καταρράχου τῇ βοῇ, τοῦ λόκου, τοῦ πατρίτη
καὶ ταῦτος τὸ ρυάσιον, μὲ τὸ γλυκὸ τραγούδι
ποῦ χύνει ἀπὸ τὰ στήθια του τὸ μαῦρο στεφανόδι ;
Καὶ ποῖός, καὶ ποῖός· ἐπρόσταξε μέλας σ' αὐτὴ τὴν πλάση
νὰ συναντίσται ἀδερφικά, χωρὶς νὰ τὴ χαλάσῃ,
τὸ περιστέρι καὶ ὁ σκορπίος, ὁ χαμελιός καὶ ὁ κρῖνος,
φιλεῖ καὶ φοβητικέχμη, χαμόγελο καὶ θρήνος ;

Καὶ ἡ ἐντονώτερη ἀπὸ φιλοσοφικὴ πνοὴ κινήμενη κρηνή, σ' ἓνα πατέρα ποὺ ἔχασε τὸ παιδί του :

. . . Νόμος τοῦ κόσμου εἶν' ἡ Φθορά, καὶ δὲ θὰ νὰ χορτάσῃ
ἡ φοδερὴ ὀρακόντισσα πρὶν καταπιεῖ τὴν πλάση.
Ταχιδόνι, ταχυρολόουδο, τὸ δέντρο, τὸ κοτρῶνι,
τᾶγγελοκόμματο κορμὶ τᾶγγελοκαπνὸς οὐο Ἄντωνι,
ὅλα ἓνα χέρι τὰ κρατεῖ, μὲ δύναμιν ταχῆναι
ἀκλόνητῃ σὲ δάκρυ μας, χωρὶς ἐλεημοσύνη.
Χαλὰ τὸν κόσμον πόσλαβε, τὸν ἐξαπαλάβης ἀκόμα,
ἀκοῦραστο, ἀγαλίνωτο τὸ διαπλεκτό τη· στόμα
δαγκιά, συντρίβει ἀδικόκηπ· ὅτι εἶρη ἐδῶ στὴ σφαῖρα . .

Ἄλλὰ μελετητικοὶ τόνοι σὰν αὐτούς, σπάνια ξεφεύγουν ἀπὸ τὴν ἐπικὴ μουσικὴ τοῦ ποιητῆ· στὴ σκάλα τῆς ἐπάνω ἀνεβοκατεβαίνουν, τρέχουν πέρα ὡς πέρα ἱστορία ἔθνικῃ καὶ ἑλληνικῇ φύσει. Ἡ γῆ μας μὲ τὰ φυσικά της γνωρίσματα, ἀπρίληδες καὶ βαρυχειμωνιές, τὸν ἀνθρώπων τῆς ἡ ζωῇ μὲ τὰ ἥθη τους καὶ μὲ τὰ ἔθιμά τους, καθρεφτίζονται ἀπὸ τὸ Βαλαωρίτη, καθαρὰ, φωτεινὰ, καὶ ἀπὸ κοντὰ, στὰ καθέκαστα. Ὁ Βαλαωρίτης εἶναι καρδιὰ καὶ ζωγραφιά. Καὶ τὴν καρδιὰ τούτῃ καὶ τὴ ζωγραφίαν αὐτὴν καὶ

ἔχει συμπαθητικώτερο τὴ βρίσκομε μέσα στὸ θῆλο ποῦ τοῦ ἐμπνέει ὁ χαμός τῆς κορούλας του :

Τώρα π' ἀνθίς ἡ κυκαλιὰ καὶ κάθε σπόρο πάχει
κρυφὸ κρεβάτι μὲς στὴ γῆ, ξυπνὰ τὸ πρωτοβόρει,
ποῦ πρὶν ἀρχίζουν οἱ χιονιές, ἡ πᾶχνη, ταγριοκαίρι,
ζεγυλασμένα τὰ ποσιὰ μὲ τὴ στερεὴ γλυκάδα
π' ὀλόγυρὰ τοῦ ψέγονται· σκορπὰ τὸ καλοκαίρι,
στολίζονται μὲ μυρσουλές, μ' ἀνθός, μὲ πρασιναῖα,
τόρα, παιδί μου, ζήλεφες τὸ σταίρο τὸ σκοταδι,
τοῦ τάφου τὰ στολισματὰ, τὴν ἄρημιὰ, τὸν Ἄδη·
Μοσκοβολὰ ἡ ἀλιφακιά, μικρὴ μου Ναθαλοῦλα,
τὰ ρεῖκη, οἱ δάφνες, οἱ μυρτιάς ποτίζονται δροσουλὰ
καὶ τὸν ἀγέρα πλημμυροῦν μὲ τὴν ἀναπνοή τους.
Στὸν ἥλιο τοῦ φθινόπωρου σὰ ζωντανὰ λουλούδια
οἱ καλογιάννοι χαίρονται . . . Μὲ τὴ γλυκεῖα φωνή τους
στὸ βάτο π' ἀκουρμάνεσαι λαλοῦν τὰ στεφανοῦδικα
τὰ βάρκα τῆς ξενιτιάς . . . Κ' ἐπὶ στὸ γέροντά σου
στέλνεις, παιδί μου, ἀνέλιπτα τὰ νεκρολίδνα σου :

* * *

Ὁ Βαλαωρίτης, ἄνθρωπος ποῦ ζῇ στὸν ἀνοιχτὸν ἀέρα,
ποῦ βλέπει καὶ ποῦ ξέρει, φυσιογνώστης φυσιολόγος,
ποιητὴς. Δυσκόλῃ θὰ βροῦμε στὴ νέα μας φιλολογία ποι-
ητὴ ποῦ νὰ μπορῇ νὰ τοῦ συγκριθῇ μὲ τὴ γνώση τῶν ὀ-
ραίων φυσικῶν λεπτομερειῶν καὶ μὲ τὴν ἀκριβόλογη πε-
ριγραφὴ τους. Πρέπει νὰ ταξιθεψοῦμε μακριὰ στοὺς
ἀρχαίους, ἀπὸ τοὺς Ὁμήρους καὶ τοὺς Ἡοΐδους ἴσα μὲ
τοὺς Θεοκρίτους καὶ τοὺς Βιργίλιους, ποῦ πάντα βρίσκον-

ται πολὺ πιὸ κοντὰ στὴ φύση ἀπὸ τοὺς νεώτερους καὶ
ποῦ εἶναι πρῶτ' ἀπ' ὅλα παρατηρητές, γι' ἡ βροῦμε
συγκριτικὰ παραδείγματα. Ἡ περιγραφὴ στὸ Βαλαωρίτη,
γενικώτερη, προχειρότερη, στὰ παλαιότερα, βαθμηδὸν καὶ
ὅσο πιὸ πολὺ δυναμώνει καὶ πιὸ πολὺ πρὸς τὴν ἐντέλεια
πλησιάζει ἡ τεχνικὴ του, ἡ περιγραφὴ γίνεται ἀκριβέ-
στερη, καθαρώτερη, πιὸ πολὺ ἀκουμπὰ στὴ λεπτομέρεια·
λ. χ. στὴν «Κυρὶ Φροσύνη» τοῦ φτάνουν γιὰ τὴν εἰκόνα
τοῦ οἱ στίχοι τοῦτοι :

Φυσὰ, λουλούδια ἐλάχρα, κορμὸν τὰ παραθήρια,
καὶ ρίχνουν χλιαρὰ μυρσουλὰ καὶ χαίρονται στὸν ἥλιο.

ἢ οἱ στίχοι τοῦτοι :

Ὀλόγυρὰ τῆς ἔστιαν σὰν ἀνθή, σὰν ἀστέρια,
σὰν τίς ρανίδες τῆς δροσιάς στῆς κυτριάς· τὸ φύλλο,
κόρες πολλὰς . . . Ἐπαίζανε καὶ μαζωναν λουλούδια . . .

Μὰ πὼς ἀλλάζει, καὶ μὲ τί πλούσιες χρωματιές ἡ πε-
ριγραφὴ στὸ «Διάκο» μεσιτώνεται :

Μοσκοβολαί· τριγύρω τοῦ καὶ τὸν σφιχταγκαλιάζει
στὸν κόρφο τῆς ἡ ἀνοιχτὴ, σὰ νὰ ἤτανε παιδί τῆς.
Χαρούμενα τὰ λουλούδια φιλοῦν τὸ μέτωπό του.
Χάνει μὲ μιάς τὴν ἀσχημιὰ καὶ τὴν ταπεινότην
ὁ ἔρμος ὁ ἄξιος, ἡ ποταπὴ ἡ λαφάνια,
γλυκαίνει τὸ χαμῆδρου, στοῦ χαμῆδρου τὴ ρίζα
ἀποκοιμείται ὁ θάνατος, καὶ τὸ περιπλοκάδι
ποῦ πάντα κρύβεται διελὸ, καὶ τὰ πλάκα κορμὶ τοῦ
ἀλλοῦ στυλάνει τὸ φτωχὸ, θυκαμμένο τώρα
τρελὸ περηφανεύεται, καὶ θέλει νὰ κλαρώσῃ

στ' ἀντραυμένο μέτωπο γιὰ νὰ φανῇ πῶς ἦταν
σὴν φοδερὴ παρμονὴ μιὰ τρίχ' ἀπ' τὰ μαλλιά του.

Πρέπει νὰ πᾶμε στὸ «Φωτεινὸ» γιὰ νὰ χαροῦμε ἀπὸ
τὸ μάστορα στὸ εἶδος τὸν ποιητὴ ἀντικαθρεφτίσματα τοῦ
φυσικοῦ κόσμου τέτοια :

Ἐκατακάθισε ὁ βοριάς· καὶ τ' ὄριμο τὸ χιόνι
μὲ τὴ νοτιά πὸ πιάστηκε γοργὰ γοργὰ ἀναλιώνει
καὶ κάθε μιὰ νεροσυρμὴ, κάθε φτωχὸ λαγκάδι,
μὲ τὰ νερά πὸ πλημμυροῦν μουγκρίζει στὸ σκοτάδι.
Ἔγιναν βάλτοι τὰ βουνά, οἱ ράχες ἀποντιάσαν,
παλῶσαν οἱ χωράφιές, παντοῦ πηγές ἀσκήσαν . .

Καὶ τὸ ἄλλο :

—Θωδούλα, όταν σπριάζονται τὰ γνέφη στὴν Ἑλλάτι
κι ἀνέικο ἀστράφτη ὁ Ζαλόγγος· κι ἐρῇ τὸ χρυσοπούλι
καὶ τὰ σπουργίτια ἀνταρπιστοῦν στὴν κόρνια τους τὸ βράδυ
καὶ βιαστικῶς οἱ μέλισσες ἀφήσουν τὴ βουκὴ τους,
μακριὰ δὲν εἶναι ἡ χερμονιά . .

Τέτοια δυνατὰ ἀπὸ τὴν παρατήρηση δείγματα δὲ μᾶς
τὰ δίνει ὁ Βαλαωρίτης μονάχα στὴν ἀναπαράσταση τοῦ
φυσικοῦ ἢ τοῦ μετεωρολογικοῦ κόσμου. Ἀνάλογα καὶ ζωο-
γνώστης καὶ ἀνθρωπογνώστης μᾶς δείχνεται ὁ ποιητὴς
καὶ ζωγράφος καὶ ἡθοιογράφος τόσο ἔντονος καὶ τόσο ἐξου-
σιαστὴς τῶν θεμάτων του ὅσο πῶς πολὺ τὸνώνει καὶ πῶς
πολὺ στὸν ἴδιο τὸν καιρὸ δείχνεται πῶς ἐξουσιάζει γλῶσσα
καὶ στίχο. Μᾶς λείπει ὁ καιρὸς γιὰ νὰ ἰδοῦμε πῶς μᾶς
παρουσιάζεται ὁ σκύλος, ἔξαφνα, στὴν ποίηση τούτη, ἀπὸ
τὸ σκύλο τοῦ Βλαχάβα, ἴσα μὲ τὴ Λάμια τὴν Περαιτιανή,

τὴ σκύλα τῆς Θωδούλας μέσα στὸ Φωτεινὸ· γιὰ νὰ ἀντι-
κρίσουμε τίς θαυμαστὲς εἰκονογραφίες τοῦ ἀλόγου παρο-
μένες μέσα στοὺς στίχους τοῦ Βαλαωρίτη ἀπὸ τὸ ἔτι τῆς
«Φυγῆς» στὰ «Μνημόσυνα» ἴσα μὲ τὴν Ἀστέρω, τὴ σιδε-
ρικὴ φοράδα τοῦ Θανάσιου Διάκου. Στὸ τρίτο ὄμμα ὁ θά-
νατος τοῦ ἀλόγου τοῦ δερβίση ποὺ τὸ παίρνει τὸ βόλι τοῦ
Διάκου ἀξίζει χωριστὰ νὰ παρουσιαστῇ :

Τοῦ χάρᾶς τὸ λάρυγγα, τοῦ θέριος τὸ σῆματι,
τοῦ ροδῆξε τὴ λεβεντιά, τοῦ σβῆε τὴν περηφάνεια . . .
Καὶ μεθορμένο ἀπὸ χαρὰ λυσομανιάει καὶ φεύγει . . .
Τὸ ἔτι ἀνκατωλάθηκε, στερνὴ παλικάριά του,
τὰ λάγανά του αἰμάτωσαν, λυγῶνε οἱ κλεβισαὶς του,
καὶ ροβόλᾳ νεκρὸ στὴ γῆ. Ψυχραχνάει, κι ἀκέρᾳ
κρατεῖ τ' αἰτιά του τεντενιά . .

Καὶ ὕστερα ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, ποῦ εἶναι ἀπὸ
σῶμα καὶ ἀπὸ ψυχὴ μαζί, γλῶσσα, ἦθη, ἄρματα, τὸ φό-
ρεμα, τὸ χωρατό, ἡ βλαστήμια, τὸ μαρτύριο, ὅλα ζοῦνε
στὸ Βαλαωρίτη, φυσιογνωστικά, μ' ἕναν ὄρατο ποιητικὸν
ὄλισμό ποῦ συχνὰ πικρὰ τοῦ ἀρέσει νὰ μᾶς ὑποβάλλῃ λε-
πτόλογα φρίκης καὶ ἀποτροπιασμοῦ· σκηνὲς σὺν ἐκείνης τοῦ
Θανάσιου Βάβια, τῆς αἰλῆς τοῦ Ἀλήπασα, σὺν τὴν ἀσύ-
κριτην εἰκόνα τοῦ γύφτου τοῦ Διάκου καὶ τοῦ μαρτυρίου
του. Ἀλλὰ ὁ Βαλαωρίτης δὲν εἶναι τοπογράφος, καὶ ζω-
γράφος δὲν εἶναι μόνον ἀπὸ τὸν ἔρωτα πρὸς τὴν τοπογρα-
φία καὶ ἀπὸ κλίση πρὸς τὴ μὲ δαντικὴ σφοδρότητα, ἀν-
δρὶ τέχνη, ἀναπαράσταση τῶν κολασμένων τοῦ κόσμου
τούτου. Ὅλως του οἱ εἰκόνες δὲν εἶναι παρὰ κορνίζες πρὸς

στολίζουν και πού έντονότερα δείχνουν τόν ένα του το μεγάλο πίνακα: τόν άνθρωπο τόν ήρωα, πού πολεμά, πού μαρτυρεί και πού πεθαίνει καθώς έζησε. Τόν ήρωα πού συμβολίζει τó ελληνικό έθνος, πού όσο κι άν σκλαβώθηκε, τήν έλευθεριά έρωτεύεται, και όσο και νά πεθαίνη άθάνατο είναι.

Μέσα στους λογής τρόπους πού ένας μεγάλος ποιητής μεταχειρίζεται γιά νά ξανανιώση τά γερασμένα της τέχνης γύρω του, δύο είναι κυριώτατοι. "Όταν ή ποίηση ξεπέφτη σέ μιάν άψυχη στιχουργημένη περιγραφή τών καθέκαστα γύρω της, μέ μικρόχαρα άραδιάσματα λεπτομερειών και άντικειμένων, χωρίς αίσθημα, χωρίς φιλοσοφία, χωρίς φαντασία, έρχεται ó ποιητής και μάς θυμίζει πώς ή ποίηση δέν είναι περιγραφή, δέν είναι ζωγραφιά, πώς είναι κάτι άλλο, άπλούστερο και βαθύτερο μαζί, συνθετικότερο, ύπονοητικότερο. "Ερχεται λ. χ. ó Σολωμός και μάς λέει: «Κοντά είναι τó χρυσόφτερο». Και μέ τó επίθετο τούτου ρέπει νά νιώσουμε πώς γιά κάποιο πουλί θέλει νά μάς πη ό ποιητής: 'και αυτό φτάνει' και είναι προτιμότερο από χίλιον λογίων περιγραφές όλων τών πουλιών του κόσμου. "Η μάς λέει: «Λουλούδα μύρια, άσπρα, γαλάζια, κόκκινα, και κρύβουνε τή γλόη». Κι αυτό μάς φτάνει, γιά νά στρωθούν αντίκρυ μας μοσκοβόλα όλα του κόσμου τά περιβόλια. "Αλλά ύστερα στών μέτριων και στών άδελίων τά χέρια και ή μουσική ποίηση ξεπέφτει σέ μιá γλωσσική φτωχή ρουτίνα εύκολης, άτεχνης, χαλαρής, νεοουλισμένης άοριστολογίας, παραγομιστής από φεγγάρια, άστέρια, πουλιά, λουλούδια, πού μόνο σέ κάποιων ντυλετάντηδων

σαλόνια έχει πέραση, και ή γερά θρημμένη καλαισθησία, δέν μπορεί παρά νά τή σκαίναται. Τότε έρχεται ó Βαλαωρίτης. Και φτάνει.

* * *

Κάθε φορά πού ξεφυλλίζω τούς τόμους του Βαλαωρίτη, σταματώ μέ ξεχωριστή προσοχή στό ποίημα πού επιγράφεται «Τό Ξεριζωμένο Δέντρο». Είναι συνθετικό ποίημα: μέσα του δείχνονται σχεδόν όλοι οι τόποι πού διατρίβει και όλοι οι τρόποι πού μεταχειρίζεται ó ποιητής στά τραγούδια του. Δέν ξέριουμε τó ποίημα μόνο: ξέριουμε και τήν ιστορία του. Καθώς τά συνταιριάζει μέσα στην πατριδολάτρισσα ψυχή του ποιητική και πολιτική, έτσι ό ιστοριοδίφης και λεξιθήρας ποιητής εξηγεί σέ σημειώματα και σέ λεξιλόγια, συμπληρώνει, και ύπομνηματίζει τó στίχο μέ τόν πεζό λόγο. Κ' έτσι μάς έμπιστεύεται μαζί μέ τó έργο, και τó όργανο πού τó μαστόρεψε και τήν άφορηή του έργου, μάς παραδίνει και τó μηχανισμό της εργασίας του. Τó σύστημα τούτου μπορεί νά σβήνη μέρα μέρος από τήν όνειρεμένη μυστική γοητεία ενός τραγουδιού. "Αλλά ό Βαλαωρίτης δέ φροντίζει πώς νά μάς ταξιδέψη στή χώρα του όνείρου, πώς νά μάς άνυνψόση στόν ούρανό του έκστατικού: κοιτάζει περισσότερο πώς νά ξυπνήση τήν ένέργεια, πώς νά μάς σπρώξη μπροστά μέ τόν ένθουσιασμό του πατριδολάτη. Και σά νά πιστεύη πώς αισθάνεται ζωηρότερα ό τι και καλύτερα καταλαβαίνει. Τό «Ξεριζωμένο Δέντρο» σφικτανισμένο

τὸ ὑποκείμενο τοῦ ποιητῆ καὶ τ' ἀντικείμενα πού τότε συγκοινοῦν, ἀράδ' ἀράδα. Εἶναι μαζί ζωγραφιά, παράδοση, ρεμβασμός, αὐτοβιογραφία, θρόλος καὶ θρήνος. Ἀπὸ τὸ ἐξοχικό του ἐξηγητήριο τῆς Μαδουρῆς ξαγναντεύει τὸ κατέβασμα ἐνὸς χειμάρρου πού ἔσπερνε στὰ τριχημισμένα του νερά ἓνα θεόρατο δέντρο. Κατὰ τὸν τρόπο του, τὸ θέαμα τοῦ γίνετ' ἔμπνευση, ποίημα ἢ ἔμπνευση, τὸ ποίημα διήγηση καὶ ἡ διήγηση ξετυλίγεται δραματικά. Ὁ διάλογος κ' ἐδῶ. Πάντα ἐπικός.

— Δέντρο, πῶς κοιτάσαι νεκρὸ στὸν ἄμμο τοῦ γιालοῦ μου;
Ποῖο χέρι σὲ ξερίζωσε, ποιά δύναμη σὲ πήρε
ἀπὸ τῆ ράχη τοῦ βουνοῦ καὶ σ' ἔριξε στὸ πῦμα;
Ἐσένα τὰ γερμάματα δὲ σ' εἶχαν σπρῆκώσει,
στ' ἀτάρacha κλωνάρια σου ἑκατοστάδες χρόνοι,
χωρὶς νὰ τὰ λυγίσουνε ἐστῆκαν ριχαισμένοι,
στὴ σιδερένια φιλόδα σου, χωρὶς νὰ τῆνε γδάρη,
τοῦ λόγγου ταγριοδάμαλο τὰ κέρατα ἐτροχόσε.
Πᾶς μου, πῶς κοιτάσαι νεκρὸ, ρουπάκι, στὸ γιאלό μου;

Κατέβαινε ὀλοφούσκωτο, ἀποκρίνεται τὸ δέντρο, καὶ τῆς ρεματαριάς τὸ πλημμύρισμα ζωγραφίζεται μετ' ἡ τρογγυλή καὶ μετ' ἡ πλούσια παραστατικότητα τῆς γλώσσας τοῦ ποιητῆ:

Καίθαινε ὀλοφούσκωτο προχτές τὸ Δημοσάρι,
μουγκρίζοντα; στὸ διάδ' του, σὰ νὰ ζητοῦσε ἀμάχη.
Δὲν τὸ βατοῦσαν ριζιμιά, δὲν τὸ κρατοῦσαν φράχτες,
στὸ πέρασμά του ἐγέρνανε σὰ νὰ τὸ προσκυνοῦσαν
οἱ σκίνοι, ταγριοπρίναρα. Τὸ πῦμα στὸ θυμὸ του
ἐροβολοῦσε πάντα ἑμπρός. . .

καὶ πέφτει κατακέφαλα μ' ὅλη τὴν ἀνταριά του,
γὰ νὰ ρουφήξῃ ἓνα κοντρί πού τόφραζε τὸ θρόνο.

Μὰ ἡ πέτρα, τὸ κοντρί—καθὼς τὴ λέει—σχετίζεται μετ' τοπικὴ παράδοση ἀρκετὴ γιὰ νὰ βάλῃ σὲ κίνηση τὴν ἀρματολική, τὴν ἑλληνική,—θὰ ἔλεγα ξεχωριστὰ στὴν περίσταση τοῦτη,—φαντασία τοῦ ποιητῆ. Ἀπῶνο στὴν πέτρα ἐκείνη μετ' προδοσιὰ σκοτώθηκε ὁ Ἀργύρης. Ποῖος εἶν' αὐτός ὁ Ἀργύρης; Ἀπλοῦστατα, καθὼς θὰ λέγαμε σήμερα μετ' τὴν πεζὴ γλῶσσα καὶ μετ' τὴν πεζότερη σκέψη μας, ἓνας φυγόδικος, ἓνας ληστής, πληγὴ καὶ τρομάρα τοῦ τόπου του' ἓνας ἀπὸ κείνους πού ζοῦνε μετ' τὸ βόλι καὶ μετ' τὸ μαχαίρι, καὶ ἀπὸ βόλι πεθαίνουν ὅταν δὲν προφτάσ' ἡ δικαιοσύνη νὰ κόμῃ τὴν κρίση τῆς μετ' τὴ λαμητιόμο. Ὅμως ὁ Ἀργύρης θίμπωνε καὶ βάσκαινε τὴ λαϊκὴ φαντασία, καὶ μετ' τὸν τρόμο πού ἔσπερνε, καὶ μετ' ὅλη τὴ λάμψη τῆς παλικάριᾶς καὶ τῆς ἀντρευσίνης μέσ' ἀπὸ τὸ σκότος τῆς κακίας του. Κακοῦργος αἰμοβόρος, ἀδιάφορο. Εἶταν ἀντρειωμένος' αὐτὸ ἔφτανε, Εἰδωλο. Ἡ λατρεία τῆς δύναμης. Στὴν περίπτωσιν τοῦτη ἡ ποιητικὴ ἰδέα τῆς ζωῆς ἀντίμαχη μετ' τὴν ἠθικολογικὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς. «Ἐνας ἀληθινὸς ζωγράφος, λέγει κίππου ὁ μεγάλος κριτικός, ὁ Ταῖν, θὰ ἰδῇ μ' εὐχαρίστησιν ἓνα καλὸ συναρμωσμένο, ἓνα στιβαρὸ χέρι ἀπλωμένο, καὶ ἂς ἀπλώνεται τὸ χέρι ἐκεῖνο γιὰ νὰ σκοτώσῃ κάποιον». Κ' ἓνας ποιητῆς σὰν τὸ Βαλαωρίτη, δηλαδὴ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς μέσα σὲ ὅ τι κρύβει καθαρότερο καὶ ὑψότερο, ἀλλὰ καὶ γενικότερα, ἓνας ζωγραφικὸς καλὸς.

χνης, πού βλέπει και πού τιμᾷ τὴ ζωὴ πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἀπὸ τὴν ὕψη της τὴν πλαστικὴ καὶ τὴν αἰσθητικὴ, παρίζου δὲν εἶναι πὼς παρῶσταιναι τὸν Ἀργύρη μὲ ὁραματικὰ χρώματα, πού φαντάζον, πὼς δὲν μπορεῖ καλὰ νὰ κρύψῃ τὸ θαυμασμὸ του πρὸς τὴ δύναμη, ὅσο κι ἂν εἶναι ἀντικοινωνικὴ καὶ ἀποτρόπαια ἡ ἐκδήλωσὴς της, καὶ ἅς μὴν τὴν ἐξαγνίξῃ τὸ μαρτύριον τῶν τουρκομάχων ἡρώων κλεφτῶν, τῶν Κατσαντωναίων καὶ τῶν Βλαχάβηδων. Φταῖνε οἱ καιροὶ γιὰ τοῦτο. Μήτε μπορεῖ νὰ κρύψῃ τὴν καταφρόνυσή του πρὸς τοὺς ἄθλους πού μὲ προδοσιὰ τότε χτυπήσανε, ὅσο κι ἂν εἶταν οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι εὐεργέτες τοῦ τύπου μὲ τὸ θάνατον τοῦ ληστή.

— "Εστέκα ἐγὼ καὶ κοίταξα, μιλεῖ τὸ δέντρο,

κι ἀπ' τὴ βοῦθὴ τὴν πέτρα
ἄκουσα τότε μιὰ φωνὴ σὰ νάθγαινε ἀπ' τὸν Ἄδην:
— «Πέρα, ποτάμι, μέριξας, σὺρε νὰ σκιάζῃ; ἄλλου,
ἐμὲ μὲ πᾶντα βρᾶν ποδάρι ἀντρεπωμένο,
μὲ στοιχείωσας τὸ κῆρυγόν σου, κ' εἶμαι θεμελιωμένο,
γιὰ νὰ φωνάξω ἀνάθεμα σὰ καίνοιν; πὸς προδίνουν,
Εἶμαι τ' Ἀργύρη τὸ κοντρί, εἶμαι τ' Ἀργύρη ὁ τάφος».
Τὸ κύμα ἀνακυλώθηκε, ἀρροικνέει, θερσιδεῖ.
Τότε μὲ μιὰς ἐφήλωσε κ' ἡ πέτρα τὸ κεφάλι
καὶ στὸν πλατὺ τὸν ὄμο της; ταξιόκλημα ἀνθρωπίνον
ἐκπλώθηκε σὰ νὰ ἦτανε τοῦ σκοτωμένου ἡ χίτη.
Ὁλόγυρά της οἱ μορτιές γοργὰ συμπανκωνθήκαν,
σφιχτὰ τὴν ἐπαρίπλεξαν καὶ φάνηκε ὁ Ἀργύρης
ἐλάνθος . . .
Φεύγον μὲ τρέμο τὰ νερὰ. Τοῦ πεθαρμένου ὁ ἴσκιος
τὰ κουνιέει καὶ τὰ πατεῖ. Τὸ γόνυ του τὰ σκίζει.

Ἀρμένις τὸ φάντασμα. Τὰ νεκροῖσκά του
τάχει πτεροῦσιν σὰ πλευρὰ κι ἀνεμοδέρνει Χάρος . . .

Ὁ σεισμός αὐτὸς καὶ ὁ χαλασμός ἀπὸ τὸ πέρασμα τοῦ βριλόλακι ἐκεῖνου, ὅμως πάντα στοιχείουν δύναμεις καὶ καταστροφῆς, πῆρε σβάρνα καὶ τὸ χιλιόχρονο δέντρο, τὸ σύντριψε, τὸ ξερίζωσεν. Ἐδῶ ἀλλάζει ὁ τόνος. Τὸ δέντρο θυμῆται πὼς εἶχε γνωριμιάν ἀπὸ καιρὸ μὲ τὸν ποιητὴ. Μιὰ φορὰ ὁ κυνηγὸς ποιητὴς ἦρθε μὲ τὰ λαγωνικά του καὶ ἡμίγισε στὸν ἴσκιον του. Χάραξε στὴ φιλοῦδα τ' ὄνομά του. Ἐτοί ἀδερφώθηκε μὲ τὸ δέντρο. «Σ' ἀγάπησα» τοῦ ἔειπε τὸ δέντρο, καθὼς θὰ ἔλεγε κανένας φαῖνος τοῦ δρυμοῦ πρὸς κανένα βοσκὸ τοῦ Θεοκρίτου. «Σ' ἀγάπησα, μὲ θέλεις;» Νά! κάποια θέρη ὑποκειμενισμοῦ μᾶς ἐρεθίζει. Πίσω ἀπὸ κάποιο παραπέτασμα κατὶ σαλεύει, κάποια ψυχὴ συγκινημένη δειλὰ ζητᾷ νὰ προσφερθῇ στὰ μάτια μας Ὁ λυρισμός. Ὁ ποιητὴς ἐτοιμάζεται νὰ μᾶς μιλήσῃ γιὰ τὴν ἰδιαίτερα τῆς ζωῆς του. Ἡ ἡρωϊκὴ φαντασία παρμερίζει. Σωπαίνει ἡ ἐπικὴ παράδοση. Κάτι ἀκοῦμε σὰ χτυποκάρδο. Καὶ τῆς ἐνέργειας ὁ ἄνθρωπος καὶ τῆς ἀντρείς ὁ διαλαλητής, στὴν ἐσώψυχη ἐκείνη κατανυχτικὴ στιγμὴ τί πρωτοθυμᾶται; Τὸ θάνατον πρωτοθυμᾶται τὴν ὥρα ἐκείνη; γιὰτ' εἶναι ὁ θάνατος μὲ τὴν ἀγάπην καὶ στὴ ζωὴ καὶ στὴν τέχνη δυσκολοχώριστα ἰδιαιτικά. Θέλει νὰ τοῦ γίνητὸ νεκροκράβατον ἀπὸ τὰ σανίδια τοῦ δέντρο.

Καὶ χιλιά μύρια στοχασιὰ σκληρὰ μὲ μαρτυρεῖν.
Θυρήθηκαὶ νύχτη μου, ὅταν μὲς στὴν καρδίᾳ μου
ἐφύτρωνε πολ' ἡ καρὰ . . .

Ὁ Βαλαωρίτης, λυρικός. Γυρνᾷ πρὸς τὸν κόσμον τὸν
καθεαυτοῦ δικό του, τὸν ξεχωριστό. Ἀκούει τοὺς χτύπους
τῆς καρδιάς του. Λέει ἐγὼ. Τὸ σόλο τῆς ἐνθύμησης ἔ-
τοίμοι, ποῖος ἔξρει γὰρ ποῖαν ἐξομολόγησιν, μέσα σὲ ποῖο
κελῆδισμα! Ὅσον ὑποκειμενικὴ διάθεσι φαίνεται καὶ ἀπὸ
τῆς φροντίδας τοῦ γυρισμοῦ πρὸς τὸν ὁμοιοκατάληκτον στίχον,
πρὸς τὴν ῥίμα, τὸ κατ' ἐξοχὴν γινώρισμα τῆς νεώτερης ὑπο-
κειμενικῆς τέχνης· ἡ ῥίμα μὲ τὸ γύρισμα τοῦ ἴδιου ἤχου
συμβολίζει τὴν ψυχὴν πρὸς τὸν ἑαυτοῦ τῆς ὅλο σὰ ν' ἀγωνί-
ζεται νὰ ξαναγυρίσῃ.

Σέγοντας τότε ἀνέμιζε σὰ νάτανε ξεφτέρει
ἀκαταδέμπου ἡ ψυχὴ κ' ἐπαίρνε γιὰ λιμέρι
πότε τὰ πέλμα τῶν βουνῶν, πότε τὰ κυπαρίσσια
καὶ πότε φάλλιαζε κρυφὰ μέσα στὰ ρημοκλήσια
καὶ γύρνε φαντάσματα. Μόνη, ἀποσταμένη
ἐδρῖσα' ἐκεῖ παρηγορία. Τῇ νόχτα οἱ πεθαμένοι
τὴν ἐπαίρνε πνευματικὴ, κ' ἀκαίρην γιὰ λουλοῦδαι
τούς ἔριχνε μνημόσυνα, τοὺς ἔδινε τραγοῦδαι.

Ἀλλ' καὶ στοὺς στίχους τούτους, καὶ σ' ὅλο τὸ ποίη-
μα, τίποτε δὲ μᾶς φωτίζει τὴ ζωὴ τοῦ ποιητῆ μὲ κάποιο
κρυφό, ἰδιαίτερον, πρωτόφαντον φῶς. Ὁ ἴδιος πάντα, ἀπό-
γονος τῶν ἀρχαίων, μόνον στενοχωρημένος κάπως, σὰ
μιά γυναῖκα μὲ ἄδρ᾽ κορμί, ἀπὸ τὸν κορσὲ τῆς ὁμοιοκα-
ταληξίας. Μὲ τὴν κυρία πού λέγεται Ρίμα δὲν τὰ πηγαίνει
πολύ καλά ὁ Βαλαωρίτης, καὶ ὅσες φορές, ἀνκαὶ ὅχι πολὺ
συχνά, τὴ μεταχειρίζεται, εἶναι σὰν ἄνθρωπος πού πονο-
κεφαλᾷ. Ἡ τέχνη τοῦ Ἀστράλογιαννου μ' τοὺς γοργοὺς
σφιχτοδεμένους στίχους πού ρυμᾶρουν εἶνα γέννημα ξαι-

ρετικῆς στιγμῆς ἐπικῆς μέθης. Καὶ στὸ «Φωτεινὸ» ὁ ποι-
ητὴς πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ὄρμος πιά καὶ πλουτι-
σμένος ἀπὸ τὰ «μεγαλόπρεπα γερόματα», συμφιλιώνεται
καὶ μὲ τὴν ὁμοιοκαταληξία, καθὼς συμφιλιώνεται μὲ
πολλὰ τῆς ζωῆς γύρω του. Ὁ ποιητὴς τοῦ «Ξεριζωμένου
Δέντρου», εἶναι ὁ ἀκούρατος πεζοδρομὸς, ὁ νυχτοπαρω-
ρίτης τριγυριστὴς μέσα στὰ δάση καὶ ἀπάνου στὰ βουνά·
διπλὸς κυνηγητὴς: τῶν φαντασμάτων, ἀπὸ τὴ μιά μεριά—
«μέγα μέρος τῆς ζωῆς μου τὸ ἔζησα μὲ τὴ συναναστροφή
τῶν φαντασμάτων» εἶπε σὲ κάποια του δημηγορία· «πνευ-
ματικὸς τῶν πεθαμένων» ὀνομάζεται ἄλλοι ὁ ψάτης τῶν
Μνημόσυνων—καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴ μεριά, ἀπλούστατα, κυ-
νηγός, χωρὶς κανένα προσδιορισμό:

Τὰ δέντρα ἐπρίζαν κατὰ γῆ: γυρτὰ, ξεριζωμένα,
τὰ νυχτοπούλια ἐκολλᾶνε τριγύρω μου ἀγριωμένα,
κ' ἐγὼ μ' ἐνα τοσέκι
ἐνόμιζα πὺς εἶμινα βροντὴ καὶ ἀετοπαλῆκι.

Στὸ τελευταῖο τοῦτο διόστιχο ἡ παράσταση τῆς ἀρρε-
νωπῆς χαρᾶς τοῦ κυνηγοῦ εἶναι σὰ νὰ συμβολίσῃ μαζί—
χωρὶς νὰ τὸ ὑποτιεῖται ὁ ποιητὴς—καὶ τὴ δύναμιν τῆς
ιδέας πού ὑψώνει' ἔδω κάτου σὲ νόμον τῆς ζωῆς καὶ πού
κάνει τὸν ἄνθρωπον νὰ πιστεῖται παρασυρμένος ἀπὸ μόνης
τῆς φαντασίας του τὸ ὅλο, σὰν τὸν κυνηγὸ μὲ τὸ του-
φέκι του, πὺς εἶναι κύριος τῶν ὅλων, ἐκεῖ πού εἶναι μέσα
στὰ σύμπαντα μιά περαστικὴ στιγμὴ. Μιὰ ἰδαισιτικὴ φι-
λοσοφία τὸ βαθαίνει ἀπροσδόκητα τὸ ἄβαθον τοῦ ἀν-
στίχου.

«Πικρές πούν' οἱ ἐνθόμησης!» Ὁ ποιητὴς ἀφήνει πάλε τὸ παιγνίδι τῆς ὁμοιοκαταληξίας, καὶ σὰ νὰ σκεπάζῃ τὸ πρόσωπο μὲ τὰ δυὸ του χέρια καὶ σὰ ν' ἀφήνεται μὲ τὰ μάτια του κλεισμένα ὁ ἀκάματος πεζολόγης, ἀκίνητῃ, δειμένος ἀπὸ τὴν ἀνάμνηση καὶ μελαγχολεῖ:

Πικρὰς πούν' οἱ ἐνθόμησης! Τότε τὸ μέτωπό μου
πλατὺ· καθάριος ὁράνός, δὲν τὸ εἶχαν πύλακός·
τοῦ χρόνου τὰ ξεσκίσματα, οἱ πόθοι, τὰ φαρμάκια.
Σὰν πύργος ἐστὶκα φηλό κι ἀπάνω του ἐφωλιάζαν
χιλιάδες θναίρα χρυσά, λές κ' εἶταν χαλιδόνια
κ' ἐφύγαν μὲ τὴν ἀνοίξη, τὰ σκόρπιας ὁ χειρῶνας.
Τώρα τὸ σκέπασαν μὲ μιὰ; οἱ κατ'αχνιὰς τοῦ κόσμου,
συνέφυκα, σκοτίδιασε, καὶ ραγισμένη πλάκα
ἀνέσασε στοῦ κεφαλιῶ τ' ἀψυχο μοναστήρι
στειρο ἐκπλώνεται, βουβό, τοῦ λογισμοῦ μου τάφος.
Τι κρίμα τόσο γλήγορα νὰ φεύγουνε τὰ νιώτα!

Μὲ τὸν τελευταῖο τοῦτο στίχο τόσο ἀπλῆ καὶ τόσο κοινά, μὰ τόσο σπαραχικὰ ὁ ποιητὴς πονεῖ ἀπὸ τὸ παρὰ-
πονο τὸ πῶς ἀνθρώπινο πού θὰ σαλεύει πάντα σπασμο-
δικὰ τὰ χεῖλη καὶ τοῦ ποιητῆ καὶ τοῦ ἀνθρώπου, ὅσο θὰ
ἐπαύρη ποιήση καὶ ἀνθρωπότη. Ἀλλὰ ὅσο ν' ἀράξῃ στὸν
τελειωτικὸ τοῦτο στίχο, τί ψαξίματα, σγεδὸν ἀνόφελα, μὲ
τυφλοῦ χέρια, στὰ κελιά μέσα τοῦ ἄψυχου μοναστηριοῦ
του ποῦ εἶναι τὸ κεφάλι, καθὼς εἰκονικὰ τὸ λέει. Ὁ ποι-
ητὴς τὰ κλεί τὰ μάτια του στὸν ἐξωτερικὸ τὸν κόσμο ποῦ
εἶναι ὁ κόσμος του καὶ ἡ χαρά του. Πῶς ἀγωνίζεται στὸ
μακροβούτι ποῦ κάνει σὴ μαύρη θάλασσα τῆς ἐνθόμησης
νὰ πιάσῃ κάτι στὰ χέρια του! Τοῦ κάκου! Τοῦ φεύγουν

ὅλα, καθὼς τὸ φάντασμα τῆς Κυρὰ Φροσύνης ἀπὸ τὰ χέ-
ρια τοῦ ἀκόλαστου Τεπελενλή. Γιατί ὁ ποιητὴς μᾶς θυμί-
ζει μὲ τοὺς στίχους τούτους τὴ νεανικὴ τεχνιτοροπία τῆς
Κυρὰ Φροσύνης μὲ τὴν ἀσιατικὴ σπατάλη τῶν μεταφορῶν
ποῦ ἀσύμμετρα καὶ φανταχτερά συνεργάζονται κι ἀνακα-
τώνονται, χωρὶς νὰ προφταίνουμε κἂν νὰ δοκιμάσουμε
καὶ μεις ἀπὸ τὸ γοργοτέρασμά τους. Τὸ μέτωπο εἶναι οὐ-
ρανός, κι εὐτὺς ἔπειτα πύργος, κ' ἔπειτα πλάκα ραγισμένη
τοῦ μοναστηριοῦ κ' ἔπειτα τάφος. Ἀλλὰ Βαλαωρίτης καὶ
κλεισμένα μάτια δὲν ταιριάζουνε. Βαλαωρίτης καὶ μάτια
γυρισμένα ἀποκλειστικά πρὸς τὸν κόσμο τὸν ἐσωτερικὸ εἶ-
ναι κάτι ἀφύσικο. Σὰ νὰ μὴ στέκεται στοῦ χαραχτήρα καὶ
στον προορισμὸ τῆς τέχνης του νὰ παραστρατίξῃ σὲ ρεμ-
βασμούς καὶ ν' ἀργοπορῇ στὰ παράπονα τῆς ἀτομικῆς
ζωῆς. Ὅσο κι ἂν ἔπαθε, καὶ ὅτι κι ἂν ἔπαθε στὴ ζωὴ
του, σὰ νὰ μὴ ἔχη, σὰ νὰ μὴ θέλῃ τίποτε σημαντικὸ γιὰ
τὴ ζωὴ του νὰ μᾶς ἐμνησθευτῇ. Γιὰ τοῦτο πόσο διαφέ-
ρουν οἱ ἀμέσως παρακάτω στίχοι, ὅπου τ' ἀνοίγει τὰ μά-
τια του ὁ ποιητὴς, τὸ ξαναβλέπει μπροστὰ του τὸ ξεριζω-
μένο δέντρο, καὶ μαζί μ' αὐτὸ τὶς ὥραις λεπτομέρειες
τῆς πραγματικῆς ζωῆς ποῦ εἶναι ὁ ἄξιος, μὲ μαστοριὰν
ἀραδιαστὴς καὶ εἰκονογράφος τῆς.

Ὅταν κ' ἐπὶ τὸ δάσχο, χλωρὸ καὶ στολισμένο,
ἀέχωνες μισορραγίς· ταλύγιστα κλωνάρια,
στὸν λακί σου βελᾶζονε; ἔτρεχε τὸ κοπάδι,
ὁ πιστικὸς χαροῦμενος σ' ἀγάπῃ σὰν πικτέρα,
χῆρας τρεῖς παρόρρανές καὶ ξετραχηλισμένους
σοῦ παίρναν ταντιγιορίματα ὅταν ἐλεγχόσουν,

κι όταν τὰ ρέχναν στή φωτιά κι ὁλόγυρα στὰ θράκια
 μέ τό φτωχό προπάναγμα τῇ νήστεικ ἀποκοιμοῦσαν,
 τότε σ' εὐχολογοῦσανε καί λέγαν στήν Παρθένο
 νά σοῦ στοιχειώνῃ τὰ κλαριά, νά σοῦ χαρίξῃ χρόνια . . .
 Ἐμαρῆθ'κανε γιά μέσ τοῦ κόσμου οἱ προκινδύνες.

Ὁ ποιητής δέ σταματᾷ ἔδω τό συνθετικό τοῦτο ποίημα. Ξαναγυρίζει στή μελαγχολία του. Ὅμως τώρα ἡ μελαγχολία του ἀπό τό ὄραμα τῆς ὀλοότερης, τῆς ὑπέρτατης στιγμῆς πού μᾶς κλεί τὰ μάτια μιᾷ γιά πάντα γιά τό ἀγύριστο ταξίδι, ἡ μελαγχολία του ἀρρενωπῇ ἀρμονίζεται ἀπροσδόκητα μέ τήν πατριδολάτρισα λεβεντιά τῆς βαλαωρίτικης τέχνης :

Πλάστει μεγαλοθύναμε ! Σπλαχνίσου με τήν ὄρα
 πού θάρθῃ ὁ Χάρος νά μέ βρῇ, καί πρίν σῇστῇ τό φῶς μου,
 στείλε μου πάλι νά τὰ ἴδῃ μ' ἄλῃ τήν ἁμορριά τους
 τῆς νιότης μου τὰ ὄνειρατα ! Ἄφες τα νά φορέσουν
 τὰ ροδοκάλλια τῆς αἰγῆς, καί στό προσκέφαλό μου
 νερθόν νά μέ ραντίζουνε χτυπώντας τὰ φτερούγια
 μέ πύχνη ἀπό τόν Κίσαβο . . .

Ὁ ποιητής, ἀνήλικο παιδάκι, πόσες φορὲς—ὁ ἴδιος μᾶς τό εἶπε—ξανοίγοντας ἀπό μακριὰ τήν καταγιά τοῦ Πίνδου, τήν ἐπαιρνε γιά καλὸ τοῖς ἑαυτοῦ «καί πρόσμενε ν' ἀκούσῃ τῇ βοῇ του». Αὐτὸς ὁ βουνόθρεφτος καί μέ τοῦ βουνοῦ τὸν ὄγκο ξεχωρίζοντας ἀπὸ τίς ζωὲς τοῦ μαρζάρη κάμπου γύρω του πολεμόχαρος ραψωδὸς προσμένει τὰ ὄνειρατα τῆς νιότης του—φανερό πὼς εἶναι τὰ μεγάλα ὄνειρατα τῆς μεγάλης ἐθνικῆς ἰδέας, πού εἶναι τὰ κατ' ἐξοχὴν δικά του ὄνειρατα—αὐτὰ προσμένει νά τοῦ ραντί-

σουν τὰ μαλλιά, μπορεῖ ἔως τότε τ' ἄσπρη του μαλλιά, μέ τό ἅγιασμα πού εἶναι πύχνη ἀπὸ τὸν Κίσαβο.

Ὁ γέρος θά πεθάνῃ, καθὼς ὠνειρευόταν τὸ ἀνήλικο παιδί. Καί μήπως τὸ γιγαντόκορμο δέντρο πού τὸ ξερίζωσε ἡ φοβερὴ τρικυμία καί τὸ πάτησε ὁ στοιχειωμένος ἱσκιος ἐνὸς ἀντρεωμένου, μήπως δὲν εἶναι τὸ σύμβολο τῆς ζωῆς τῆς ἰδίας τοῦ ποιητῆ πού ἔζησε μέ τὰ φαντάσματα τῶν ἀρματολῶν καί τῶν τουρκομάχων, ὅσο πού τὸ φέραν μίαν ὥρα ἀρχύτερα τὸ τέλος του οἱ ἱσκιόι τῶν ἀντρεωμένων, τὸ πῦθος του καί ἡ μανία του ; Ὁ ἴδιος μᾶς τό προεῖπε σ' ἓνα στίχο του :

Ἔχω γιὰ σέ, πετρίδα μου, στὰ σπλάχνα χαλαρό !

Ο ΒΑΛΑΩΡΙΤΗΣ, ΠΟΛΙΤΕΥΟΜΕΝΟΣ

Στά κοινοβουλευτικά μας χρονικά ή δη του 'Ιουνίου του 1868, ημέρα Ιστορική. Στή συνεδρία τῆς Βουλῆς τῆς ἡμέρας ἐκείνης, βουλευτῆς Λευκάδος ὁ Βαλαωρίτης, τινάχτηκ' ἔξαφνα θριαμβευτῆς. Δηλονότι ἔψαλε τὸν ἀναβαλλόμενον μὲ τῇ γροθιά του κατακέφαλα τοῦ ἀντιπάλου του. Ὁ ἀντίπαλος Χαράλαμπος ὁ 'Ιακωβάτος, συνάδελφος ἀπὸ τὸ Ληξούρι, ἀδελφὸς τοῦ τεράστιου Γιωργαντάρα, σωριάζεται κατὰ γῆς, φαδῆς μακρὴς κεραυνόπληχτος. Ὁ ποιητῆς περιγράφει σὲ γράμμα πρὸς τὴν γυναῖκα του, χρονολογημένο 12 τοῦ Θεριστῆ, λίγες μέρες ὕστερ' ἀπὸ τὸ θρίαμβο, τὰ καθέκαστα τῆς ἡρωικῆς σκηνῆς. «Αὐτὸς ἄρχισε νὰ καγγάζῃ εἰρωνικῶς (τὸ γράμμα του δημοσιευμένο σὲ μετάφραση ἀπὸ τὴν ἰταλική, τῇ γλώσσᾳ ποὺ μεταχειρίζοταν στὴν ἀλληλογραφία του μὲ τῇ γυναῖκα του) κ' ἐγὼ εἰς ἀπάντησιν τοῦ κατέφερα ἔν τοιοῦτον ρέσιωμα ἐπὶ τοῦ προσώπου, ὥστε ἔπεσε καταγῆς. Ὁ ἀδελφός του ἠγέρθη καὶ μοι ἐπετέθη μετὰ πολλῶν ἄλλων, ἀλλ' ἐν μέσῳ αὐτῶν κατέφερα τοιαῦτα κτυπήματα, ὥστε οὐτ' ἐγὼ ἐννοῶ πόθεν μοι ἤρχετο τοιαύτη δύναμις. Ἐν τούτοις οἱ φίλοι

μου ἔδραμον ὀλόγυρά μου». Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες πυγμαχῶν. Θὰ μπορούσε ὁ ζωγράφος νὰ τοὺς ἀπαθανάτισῃ, ἐπιγράφοντας τὸν πῖνακά του μὲ τὸ ρητὸ τοῦ Ψυχέρη, λακωνικώτατα χαρακτηριστικὸ τῆς νεοελληνικῆς ψυχολογίας, τὸ ρητὸ ποὺ βεῖσκεται στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ «Ταξιδιοῦ» του, τὸ κεφάλαιο ποὺ εἶναι τηλαυγὲς μέτωπον τοῦ ὅλου, ὅταν ἀποφάσισε, μὴ δροσολουμένη αὐτῇ ἀνοιξιῶτικῃ, νὰ κατεβῇ στὴν Ἑλλάδα: «Θέλω δόξα καὶ γροθιές!» Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὸς ὁ τεράστιος Γιωργαντάρας τὴν ἄλλη τὴν ἡμέρα ἀπὸ τὸ Βῆμα τῆς Βουλῆς καυχῆθηκε πὸς αὐτὸς ἴσα ἴσα ἔκαμε κομμάτια μὲ τίς γροθιές του τὸ κεφάλι τοῦ Βαλαωρίτη. Ἄδιόφορο. Ἡ Βουλὴ ὥς ἐπίσημο πυγμῶκο πρωταθλητὴ τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγῶνων καὶ γνώρισε καὶ κίηξε τὸ Βαλαωρίτη. Τὸν ἀποδοκίμασε. Εὐτύχημα. Ἀπὸ τότε ὁ Βαλαωρίτης, σὰ νὰ εἶχε ξυπνήσει ἀπὸ κακὸ ὄνειρο, ἦρθε στὰ σύγκαλά του. Δὲν ξαναπάτησε στὴ Βουλή, δὲν ξανάβαλε βουλευτικὴν ὑποψηφιότητα, γύρισε στὴν ἐσχρὴ τῆς Μαδουρῆς του, ὅπου ἡ παραμεσιωμένη ἀπὸ τὴν πολιτικὴ Μοῦσα τὸν περίμενε στοργικά, προβάλλοντάς του, θέμα τοπικὸ μαζὶ καὶ πανελληνικὸ, γιὰ μοναχὴ ἀτάντην, τὴν Ἐπανástασιν τῆς Βουκενίρας, στὰ 1537 μὲ τὸ Φωτεινὸ της. «Οὕτω λυπηρὸς ἦλξε τὸ πολιτικὸν στάδιον τοῦ Βαλαωρίτου», γράφει στὰ βιογραφικά, πολῖτευμα, γιὰ τὸν πατέρα του προλεγόμενα, στὴν ἐκδοσὴ τῶν Ἀπάντων του, ὁ Ἰωάννης Βαλαωρίτης. Ἀλλὰ τὸ σημαντικό τοῦτο ἔπει σόδιον τῆς ζωῆς τοῦ ποιητῆ ἐπιγραμματικώτατα μὴ ἐρμηνεύει ὁ Ἑμμανουὴλ Ροῦδης, τελειώνοντας τὸ χρονικόν.

μελέτημά του γιὰ τὸν ποιητὴ, πεδαιμένο πιά: «Ἀληθεὶς σύγχρονος τοῦ ἐρμηίτου τῆς Μαδουρῆς ἦσαν οἱ ὑπ' αὐτοῦ ἀνασκαφέντες ἀματωλοὶ καὶ κλέφται μεθ' ὧν συνέβη ἐν διηγεσὶ ὄνειρον. Πρὸς δὲ τοὺς σημερινοὺς ἀνθρώπους οὐδέποτε ἦλθεν ἡ Μοῦσα τοῦ εἰς ἐπαφῇν, ἀλλ' ἀπαξ μόνον ἡ πυγμὴ του». Τὸ εἰκονισμὸς τοῦτο, ροιδικώτατο, χαρακτηριστίζει βέβαια σὲ ὅ,τι κυριώτατο κατέχει ἡ φυσιογνωμία του, τὸν ποιητὴ, ἀλλὰ γι' αὐτὸ καὶ τὸν ἐξιδανικεῖ. Μπορεῖ νὰ εἰποῦμε πὸς πολιτικὸς καὶ ποιητικὸς Βαλαωρίτης, ραψωδὸς καὶ ρήτορας, (μὲ ὅλο τὸν ἀντιρρητορικὸ χαρακτηριστὴρα τῆς τέχνης του), Βαλαωρίτης ἀπὸ τῆς Μαδουρῆς καὶ Βαλαωρίτης ἀπὸ τὸ Βῆμα εἶναι στοιχεῖα δυσκολοῦσεχόριστα τὸ ἓνα συνακολουθεῖ καὶ τότε ἀλλοιώνει καὶ τότε συμπληρώνει τὸ ἄλλο. Ἀπὸ μιᾶς τῆς ὕψης ἡ πατριωτικὴ ποίηση εἶναι ποίηση πολιτικὴ, μὲ ὅλα τὰ χαρίσματα καὶ μὲ ὅλα τὰ ἐλαττώματα τοῦ εἶδους. Ὁ Βαλαωρίτης δὲν πέφασε, ἀπλῶς, ἀπὸ τῆς Βουλῆς. Ἐΐσχε καὶ ἔδρασε, πολιτευόμενος γνήσιος. Τὸ στάδιό του, ἀρχαιότατον ἀπὸ τῆς Βουλῆς τῶν Ἰονίων Νήσων, ὅπου πρωταγωνιστεῖ ριζοσπάστης γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ ἐνωτικοῦ ἰδανικοῦ, συνεχίζεται στὴ Βουλὴ μας μὲ τὰ πρῶτα χαράγματα τῆς βασιλείας Γεωργίου τοῦ πρώτου, ποῦ τ' ἀντικρὺζει καὶ τὰ τραγουδεῖ ὁ ποιητὴς ἐνθουσιαστικά, μυθυσμένος ἀπὸ τὴν εὐγενικὴ φρεναπίη τῆς φαντασίας του. Θετικὸς, καθὼς πρέπει νὰ εἶναι ὁ πολιτευόμενος, κοιτάζοντας μπροστὰ του περισσύτερον γιὰ νὰ πατᾷ στὰ στερεὰ παρὰ στὰ ὕψη γιὰ τὰ σύγνερα ποῦ δὲ λογαριάζονται βέβαια—κι ἂς φέρουν τὸν κεραυνὸ—στὰ παζάρια τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ,

δὲν ἀπομονώνεται κάτου ἀπὸ τὴ σκέπη τῆς λεγόμενης ἀνεξαρτησίας, τῇ σκέπῃ ποῦ, συχνά, κακὰ τοὺς ἰσκιῶναι τοὺς πολιτικοὺς ποῦ σ' ἐκείνη καταφεύγουν. Συντάσσεται μὲ τὸ κόμμα τοῦ Κουμουνδούρου. Φίλος του εἶναι ἀπὸ τοὺς θερμότερους καὶ φανατικὰ τὸν ἀποκηρύττει τὸ Βουλγαρὸν καὶ ἄγρια ἐκείνος τὸν καταδιώκει. Ὁ Τυμολέων Φιλήμων ἀρχίζει τὸ ἐξέτασμα τοῦ Βαλαωρίτη, ὡς πολιτευομένου, μὲ τὰ λόγια αὐτά: «Τοῦ Ἀριστοτέλους Βαλαωρίτου ὁ πολιτικὸς βίος εἶναι ἀντίγραφον πιστὸν τοῦ βίου αὐτοῦ ὡς ποιητοῦ. Μία καὶ μόνη ἰδέα δεσπόζει ἐπὶ τῆς ποιησεώς του, ὁ ἔμνος τῆς πρὸ ἡμῶν αἰῶνος τελεσθείσης μεγάλης ἐπαναστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ γένους καὶ τῶν παρασκευασσῶν αὐτὴν ἐργασιῶν» ἔνα καὶ μόνον διώκουσι σκοπὸν τὰ ποιητικὰ ἔργα του, τὴν ἔξαρσιν τοῦ ἔθνικου αἰσθηματος. . . Καὶ ὁ πολιτικὸς βίος αὐτοῦ τὸν αὐτὸν φέρει χαρακτηριστὴρα καὶ τὸν αὐτὸν τύπον . . .» (!). Καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Βυζάντιος μέσα στὸ ὥραϊο νεκρολογικὸ ἄρθρον του γιὰ τὸ Βαλαωρίτη παρατηρεῖ: «Οὐδεὶς δύναται νὰ ἀμυλληθῇ πρὸς τὸν πρῶν βουλευτὴν καὶ πληρεξούσιον Λευκαίδος, πρὸς τὸν ποιητὴν τῶν «Μνημοσύνων», κατὰ τὴν ἀγνότητα τῶν πολιτικῶν πεποιθήσεων καὶ τὴν δύναμιν καὶ πρωτοτυπίαν τοῦ ποιητικοῦ οἴου . . . Μόνος οὗτος ἔξη διαρκῶς εἰς ἄλλον κόσμον, δημιουργήσας καὶ γινόμενος ὁ ἱεροφάντης ἰδεώδους τινός· Ἑλληίδος, ἣν ἐξανηγύριζεν ἀπὸ τοῦ Βήματος τῆς Βουλῆς καὶ ἐφαλλε διὰ στί-

(!) Τ. Φιλήμων: «Ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης: ὡς πολιτευόμενος». «Εστία» 1879.

χων... Ἀφοῦ εἶδεν ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐλπίς νὰ ἀνιδρυθῇ ἐν Ἑλλάδι ἐθνικὴ πολιτικὴ, καὶ ὅτι ἡ συνένχσις τοῦ ἔργου τῆς Ἐπιδιόρυς ἀνετέθη εἰς τὸν ἔλεον τῶν λοχυρῶν τῆς Εὐρώπης, ἐνόησεν ὅτι δὲν ἔχει θέσιν εἰς τὸν ἐνεργόν βίον καὶ ἀπεσύρθη εἰς τὴν ἐρημίαν τῆς ἐξοχῆς...» Πολὺ καλά. Ὅμως νομίζω ὅτι ὁ πολιτικὸς βίος τοῦ Βαλαωρίτη, ὅσο κι ἂν πρῶίμα ἔσβυσε, θὰ μπορούσε νὰ ἀποτυπωθῇ κάπως φωτογραφικώτερα. Οἱ λόγοι του καὶ στὴν Ἰόνια Βουλὴ καὶ στὸ λαὸ τῆς Λευκάδας, μέσα πρὸς μιὰ πλατεῖα περίοδο, ἀπὸ τὰ 1857 ἕως τὰ 1868 καὶ πέρα ἀκόμη δὲν περιορίζονται μόνο στὰ ἐθνικὰ ζητήματα καὶ στὰ ὄνειρα τῆς Μεγάλης Ἰδέας. Ὁ Βαλαωρίτης ὑπερασπίζεται τὴν ἀτελὴ εἰσαγωγὴ τῶν προϊόντων στὴν Ἐπάνησο, μιλεῖ γὰρ τὸ φορολογικὸ σύστημα, ἀγορεύει γὰρ πόρους ἱκανοὺς νὰ διατηρήσουν τὴ συγκοινωνία σὲ στερεὰ καὶ σὲ θάλασσα, γυρεύει τὴν ἀνασύστασιν τοῦ Πρωτοδικείου στὴ Λευκάδα, ἀνακατώνεται στὴν ἐξέλεξιν τῶν ἐκλογῶν, θυμίζει κάπως, τῶν ἀναλογῶν τηρουμένων, τὸ Λαμαρτίνο, ὅσο κι ἂν αὐτὸς εἶναι ἀξιοθαύμαστος, ἀσύνκριτος καὶ στὴν πολιτικὴ του ἐνέργεια. Καὶ ἂν ἔξαφνα γύρισε τίς πλάτες πρὸς τὸ ἁμαρτωλὸ ἀπὸ τότε ἴδρυμα τῆς ὁδοῦ Σταδίου γὰρ νὰ ξαναβρῇ τὸ δρόμο μιὰ ὥρα ἀρχήτερα πρὸς τὸ βαθύκαυτο δέντρο, τὸ δέντρο ποὺ καίτοι ἀπὸ τὴ σκέπην του ἔγραψε μὲ τὴ φλόγα τοῦ οἴστρου τὸν «Ἀστρατόγιαννο», νομίζω πὼς ἀφορμὴ τῆς μεταβολῆς του, τοὐλάχιστο ἡ κύρια καὶ ἀπὸ τὸ βαθύ του ἐγὼ κινήμενη ἀφορμὴ, δὲν εἶναι πὼς εἶδε ὅτι «δὲν ὑπάρχει ἐλπίς νὰ ἀνιδρυθῇ ἐν Ἑλλάδι ἐθνικὴ πολιτικὴ» καὶ οἱ ἄλλοι λόγοι, καθὼς θέλει ὁ Βυζάντιος. Εἰ-

ναι κάποια συνείδηση, βαθμίδων καθαρώτερα ξεδιαλυμένη, τοῦ ἀσυμβίβαστου τῆς ποιητικῆς ἰδιοσυγκρασίας μὲ τὴν πολιτικὴν. Ὅχι μὲ τὴν πολιτικὴ καθὼς βλέπεται ἀπὸ περιωπῆς καὶ στὴν ἀφηρημένην τῆς ὑπόστασιν, ὡς ἰδέα, ποὺ καὶ ἀρχὴ καὶ συνέπεια εἶναι καὶ γεννήτρα καὶ θυγατέρα μεγάλῃ πλατύτατον καὶ πολυδαίδαλων μέσα στὸ ξεδιπλωμὰ τους φαινόμενων τῆς διανοητικῆς ζωῆς καὶ στὴν τέχνη καὶ στὴν ἐπιστήμην, καθὼς εἶναι οἱ, γενικώτατα, πανεθνικὲς ἐνέργειαι ποὺ ὀνομάζονται ρομαντισμός καὶ κλασικισμός, ἰδανισμός καὶ πραγματισμός· ἀλλὰ μὲ τὴν πολιτικὴν, καθὼς ἀπὸ λατρεία γίνεται ἐπάγγελμα, καθὼς ἀσκεῖται κ' ἐφαρμόζεται, ὑποθέτω, στοὺς βουλευτοκρατούμενους, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, λαοὺς. Ἐνας βαθὺ σφραγιζόμενος μὲ τὴν πνευματικότητα νοὺς πολὺ δύσκολα θὰ ἀναπνέη στὴν κοινοβουλευτικὴν ἀτμοσφαῖρα, ἐκτὸς ἂν ἀπὸ τῆ γενετῆ του γραμμένος εἶναι καὶ ἀποφασισμένος, μὲ τὴν εὐλογία τῆς ὑπεροχῆς του, νὰ ἐπικρατήσῃ μέσα ἐκεῖ πολιτεῦτης, προφήτης, ἡγέτης καὶ δαμαστής, καθαρστής καὶ ἐξώσευτής, ἕνας Ἡρακλῆς, καθὼς μᾶς τὸν ἀνασταίνει σ' ἓνα του ἐπικὸ ἀρρενωπὸ τραγούδι, διδάσκαλος τῆς Τέχνης Ἀξιολάτρευτος, ὁ γάλλος Sully Prudhomme. Ἐνας ἄνθρωπος γνήσια διανοητικός, ποὺ τὴν πολιτικὴν σὰν ὑποχρέωσιν θρησκευτικὴν τὴ βλέπει, καὶ ὅχι σὰν ἐπάγγελμα, καὶ ποὺ θὰ τοῦ λείπῃ μάλιστα ἡ δικηγορικὴ εὐκολία τοῦ Λόγου, ἡ εὐκολία ποὺ εἶναι κατὰ ἀντίθετον πρὸς τὸ Λόγον ποὺ δύσκολα πολὺ ἀναβρυζει, καθὼς οἱ ψυχολόγοι παρατηροῦν, ὅταν εἶναι στοχαστικός, καὶ μάλιστα γιὰτὶ εἶναι στοχαστικός, ἕνας ἄνθρωπος διανοητικός, πολὺ περὶ τοῦ

τερο ὅταν κατάγεται ἀπὸ τὸ παριζένο πάντα καὶ εὐκολο-
ρέθιστο καὶ δυσκολοσυμβίβαστο καὶ ἀπὸ θηλυκὴ παθη-
τικὴ εὐαισθησία κινημένο καὶ στὴ νέκρωσι καὶ στὴν ἀρ-
ρώστια σιγνότερα ὑποκείμενο γένος, ἀλλοίμονο! τῶν Παι-
ητῶν,—ὁ ἀνθρώπος αὐτὸς ἀσφαλῶς θὰ πάθῃ ἀπὸ ἀσφυ-
ξία μέσα στοὺς διαδρόμους καὶ στοὺς προθαλάμους, στὶς
αἰθούσες καὶ στὶς σκηνὲς τῆς πολιτικῆς. Εἶναι καὶ κίτι
ἄλλο ψυχολογικότερο: Ὁ ποιητὴς καὶ γὰρ νὰ ἐμπνευσθῇ
ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ γὰρ νὰ τὴν ὑπερετήσῃ, χρειάζεται
ὄχι τὴν προστριβὴν ποὺ τὸν ἐλαττώνει, ἀλλὰ τὴ μοναξιά
καὶ στὸν κόσμον ἀκόμα μέσα, ποὺ τοῦ ταιριάζει. Ἡ μονα-
ξιά τὸν κρατεῖ στὸ φυσικὸ του ἐπίπεδο, βουλευτὴ γὰρ τὴν
τέχνην καὶ γὰρ τὰ ἰδανικά ποὺ ἐρωτεύεται. Καὶ τὰ πλήθη
γὰρ νὰ συγκινήσῃ, ἀνάγκη ἀπὸ τοὺς «γαλῆνιους ναοὺς»
τοῦ Λουβρεῖν ν' ἀκουστῇ ἡ φωνὴ του, γὰρ νὰ τὴν ἔχῃ
ἀκέρια τὴ στρογγυλὰ τῆς τὴν ἑναρμόνια. Ὁ Βαλαωρί-
της καὶ μὲ ὅλη του τὴ ροπή πρὸς τὰ πολιτικὰ ψυχολογή-
ματα, καὶ μὲ ὅλη του τὴν ἱκανότητα πρὸς κάποια δικα-
νικὴ εὐφράδεια, καθὼς τὸ βλέπουμε στὶς πολιτικὰς δημη-
γορίας του καὶ στὰ πεζογραμμένα προλεγόμενα τῶν ἔργων
του, σωστὸς ποιητὴς καθὼς εἶταν, ἀργὰ ἢ γρήγορα θὰ
τελείωνε μὲ τὴν πολιτικὴν, καθὼς τελείωσε. Θανμαστής
τοῦ Βαλαωρίτη ἀπὸ τοὺς εὐλιχνέστερους, ὁ Ἀνδρέας Λα-
σκαράτος, δεκατρία χρόνια μεγαλύτερός του στὴν ἡλικία,
δὲν ἔβλεπε μὲ καλὸ μάτι, καθὼς καὶ ἄλλοι μέσα στὶς ἴδιες
αὐτὲς σελίδες τὸ σημειώγω, τὴν πολιτικομανίαν τοῦ φίλου
του. Πίστευε πὼς θὰ τοῦ γίνονταν ἐμπόδιο στὴν καθεαυτὸ
δουλειά του, στὴν ποίησιν. Καὶ κάποιον ἔγραψε μὲ τὴν πι-

κρὴ πάντα ἐλευθεροστομία τοῦ ὁ σκληρὸ κατατρεμένος ἀπὸ
τοὺς πολιτευομένους τοῦ καιροῦ του σατιρικός: «Ἐνα με-
γαλο ἐπικὸ ποίημα ἤθελε ἀθανάτισαι τὸ Βαλαωρίτη. Μὰ
ἡ ἐποχὴ μας εἶναι ὅλη πολιτικὴ...» Καὶ τὸ παράπονον
τοῦ Λασκαράτου εἶναι πὼς ἡ φαντασίμα της μικροπολι-
τικῆς δὲν ἀφίνει καὶ τοὺς πιστοὺς ἀκόμα τῆς πνευματικῆς
ζωῆς νὰ δουλέψουνε γὰρ νὰ δώσουν τοῦ πνεύματός τους
ἀναλογίας μεγάλης «σ' ἐκείνον τὸν κλάδον ὅπου εἶναι ὁ δι-
κός τους καὶ ποὺ ἤθελε κάμει ἀθάνατη τὴν ἐνθύμησίν
τους». Καὶ ὁ Βαλαωρίτης ἀποσυρμένος ὑπὸ τὴν «ἐνεργὸν
πολιτικὴν» ἄρχισε νὰ τὴν ἀσπῇ μὲ τὰ φτερά της ἐπικῆς
φαντασίας του, ἀδέσμευτος πλέον ἀπὸ τὰ ἐμπόδια τῆς μι-
κροπολιτικῆς, τὴ μεγαλόπνοη πολιτεία του, καθὼς τὴν
ἐννοοῦν ὀρισμένης κατηγορίας ποιητὲς, καὶ ποὺ δείχνεται
στὸ κύκνειον τραγούδι του ποὺ ἄφησε, δυστυχῶς, μιστε-
λεῖστο» στὸ «Φωτεινὸ» του.

Μᾶης τοῦ 1924.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Σ' ένα υποσημείωμα της πρώτης μου δμιλίας για «τὸ Βαλαωρίτη καὶ τὸ ἔργο του» (Δελτίο Ἑκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου 1914) παρατηροῦσα: «Οἱ δμιλίαι αὐτῆς μαζὶ μὲ μίαν ἄλλην δμίλια «Λαοκρατορὸς καὶ Βαλαωρίτης» εἰρημένη στὴ «Φοιτητικὴ Συντροφία» καὶ βαλμένη στὸ «Νουμᾶ» τοῦ προπερινοῦ χρόνου, κ' ἕνα γράμμα στὴν «Ἐφημερίδα τῶν Εὐδήσεων» τῆς Κερκύρας σὲ 1908 «Σολωμός καὶ Βαλαωρίτης» πρέπει νὰ νοηθῶνε σὰν κεφάλαια μονάχα μιᾶς πλουσιότερης κ' ἐξεταστικώτερης μελέτης γιὰ τὴ ζωὴ, τὴν ποίησιν καὶ τὴ σκέψιν τοῦ Βαλαωρίτη, ποὺ θὰ φανῇ ἀργότερα—ἢ δὲ θὰ φανῇ—σὲ βιβλίο. Μονογραφίαι: χαρακτηριστικᾶς τοῦ ποιητῆ ποὺ φανήκανε σ' ἑμᾶς ἔθνη, βιαστικά καὶ πρόχειρα συσταίνω τὴ γνωστὴ τῆς Ἀδρας Ἱστρίας, μεταφρασμένη κ' ἑλληνικά, τῆς κυρίας Ἀδᾶς, θυγατρὸς τοῦ Ροῦδη, καὶ τώρα τελευταία τρία ἄρθρα τοῦ κ. Ἀρίστου Καμπάνη στὴ «Νέα Ἑλλάς», ἕνα προσεκτικὸ καὶ περιεκτικὸ ἐξέτασμα τοῦ βαλαωριτικοῦ ἔργου. Κ' ἕνα σύντομο χαρακτηρισμὸ τοῦ Νιρβάνα σὲ «Παναθήναια» κάποτε».

Τώρα μπορῶ νὰ δώσω κάπως λεπτομερέστερο κατάλογο βιβλιογραφικῶν πηγῶν, μὲ πολλὰ, ὑποθέτω, χάσματα καὶ τοῦτον γιὰτὶ ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς δὲ μοῦ σιῶθηκε δυνατό νὰ καταγίνω σὲ καταρτισμὸν

ριας, χωρίς να της λάμπει τίποτε, βιβλιογραφίας. Γνωστά μου σὲ βιβλία, σὲ φυλλάδια, σὲ περιοδικὰ καὶ σ' ἐφημερίδας, σχετικὰ δημοσιεύματα:

Dora d'Istria «Αἱ Ἰόνιοι νῆσοι καὶ ἡ ἐν αὐταῖς Ἑλληνικὴ ποίησις» μετάφρασις· Μ. Κ. Πάλλης ἐν Ἀθήναις 1859. Πρωτοτυπώθηκα ἢ πραγματεία γαλλικὰ ἐν Revue des deux Mondes.

E Yèmeniz «La Grèce Moderne, Héros et poètes» Paris 1862. Revue des deux Mondes Μάρτιος 1858.

— A. R. Rangabé «Histoire littéraire de la Grèce Moderne» Paris 1881.

— Παρίψις Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας· ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Ρ. Παγκαδῆ. Ἐν Ἀθήναις Γ. Μπαρτ ἐκδότης,

— «Νέα Ἡμέρα» Τεργέστης Μάιος 1872. Ἀνώνυμος (ὁ Δημήτριος Βερναρδάκης) ἐπικρίνει τὸ ποίημα τοῦ Βαλαωρίτη σὲν ἀνδριάντα τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου.

— «Ἐλεγχοι ψευδοτυκισμοῦ» ὑπὸ ἀνωνύμου (τοῦ Δημητρίου Βερναρδάκη). Ἐπιφυλλίδας «Νέας» Ἡμέρας». Τόμος 1884.

— «Ἐστία» 1879. Σ. Λάμπρου «ὁ Βαλαωρίτης ἱστορικῶς». Τ. Φιλήμονος «ὁ Βαλαωρίτης πολιτευόμενος».

— Juliette Lambert (Madame Adam) «Poètes grecs contemporains» Paris 1881 (Ἑλληνικὰ μεταφρασμένο ἀπὸ τὴν Κα Εὐφροσύνη Κατσά «Παρνασσός» 1886.

— Κ. Παλαμᾶ «Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης» «Ἐστία» 1889.

— Ἐρμανουὴλ Ροῦσου «Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης» «Ἐστία» 1879.

— Τοῦ αὐτοῦ «Περὶ συγχρόνου Ἑλληνικῆς ποιήσεως» 1877.

— Α. Μιέριερος «Poesies de Valaoritis» Temps 1884.

— Ἐγκυκλοπαιδικὸν λεξικὸν Μπαρτ - Χόρστ. «Βαλαωρίτης» ὑπὸ Κ. Π. Ἀθήναι 1896.

— Κ. Βάρναλη «Ἡ διδακτικὴ ἀξία τῶν ποιημάτων τοῦ Βαλαωρίτου». «Ἀγωγή» 1915.

— Παύλος Νιρβάνη «Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης». Διαλέξεις περὶ τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν τοῦ 19^{ου} αἰῶνος· ἐν Ἀθήναις 1916.

— Ρήμα Γκόλφη «Βαλαωρίτης». Νουρᾶ· 1923.

— L. Roussel «Aristote Valaoritis considéré comme traducteur» Leroux Paris 1922.

— «Geschiedenis der Nieu Wgriekse Letterkunde», door Dr D. C. Hesseling. Haarlem de Erven F. BOHN 1921.

— «Μνημόσυνα» Πρώτη ἔκδοσις ἐν Κέρκυρα 1859. Ἀναδημοσίευσσις ἐν Ἀθήναις 1864 καὶ 1868. «Κερὰ Φροσύνη» ἐν Κέρκυρα 1859 καὶ ἐν Ἀθήναις 1868. «Θανάσις Διάκος» μὲ τὸν «Ἀστραπόγιαννο» πρώτη ἔκδοσις ἐν Ἀθήναις 1868. «Ποιητικὰ Ἀπαντα» σὲ δύο τόμοις· τὸ 1891 ἐν Ἀθήναις. Ἐκδότας Ι. Βαλαωρίτης καὶ Μ. Π. Λάμπρος. «Βίος καὶ ἔργα» τοῦ Βαλαωρίτη ἐν Βιβλιοθήκῃ Μαρτσῆ. Ἀθήνα 1908.

Γνωστά μοῦ εἶναι ἀκόμη:

— «Ὁ ἀνδριάς τοῦ ἀοιδίου Γρηγορίου» μετὰ γερμανικῆς μεταφράσεως· ὑπὸ Α. Μπανάρκη. Ἀθήνα 1874.

— Α. Valaoritis. Poèmes patriotiques traduits par I. Blancard, Leroux Paris 1883 μὲ βιογραφικὰ καὶ κριτικὰ σημειώματα τοῦ Marquis de Qeux de Saint Hilaire.

— «Euphrosyne» Poème par A. Valaoritis traduit par Ch. Schaub. Contes et poèmes grecs modernes. Genève - Paris 1865.

Πρέπει ἀκόμη ἀπλᾶς· νὰ σημειωθῶν ἐξ ὅ:

Τὰ μελοποιημένα ἀπὸ τὸ Γ. Λαμπίρη ποιήματα τοῦ Βαλαωρίτη

Ὁ ὕμνος σὺν Πικριόρχῃ, τὸ Νανάριαμα, τὸ Πικράπονο, τὸ Ἐρδανήριο στὴ φάλαγγα.

Ὁ λόγος ποῦ ἔγινε κατὰ καιροὺς ἀπὸ τότε ποῦ πρωτοφάνηκε ὁ Βαλαωρίτης: ἴσα μὲ τώρα, εἴτε σὲ βιβλία καὶ εἰς ἀρθροὺς ξεχωριστά, εἴτε παρακειστικά καὶ εἰς λογιῆς ἐντυπια, ποῦ δὲν ἐστράφηκε θανάτῳ νὰ τὰ ἔχουσι ἄμπρός μας γιὰ νὰ τὰ ἀναφέρουμε λαμπρομρέστερα: λ. χ. Κριτικῆς καὶ γνώμας τοῦ Γ. Τυπάλδου καὶ τοῦ Γ. Ζαλοκώστα, τοῦ ἰταλοῦ Θεμαζέου, τοῦ Σπυριδωνοῦ Ζαμπέλλου, τοῦ Δημητρίου Παπαρηγοπούλου, τοῦ Ἀγγέλου Βλάχου, τοῦ Σ. Δὲ Βιάζη, τοῦ Σ. Τρικοῦπη, τοῦ Δ. Βικέλικ ποῦ μὲ τὸν Α. Παράσχου τοῦ ἀφιερώνουν καὶ στίχους ἐγκωμιαστικούς, ἡ γερμανικὴ ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας τοῦ Dieterich, τὰ προλεγόμενα τοῦ κ. I. Ζερβὸς στὴν ἐκδοσὴ τῶν ἔργων τοῦ Βαλαωρίτη μέσα στὴ Βιβλιοθήκῃ Φέξη, τὰ σκορπισμένα σὲ περιοδικὰ καὶ σ' ἐφημερίδας πεζογραφήματα τοῦ κ. Κλέωνος Παράσχου, ὅσα ἔγραψε ὁ Ρήγας Γκόλφης σὺν «Νουρᾷ», Μάρτης τοῦ 1920, γιὰ ἓνα ἄρθρο τοῦ Ψυχέρη σὺν «Gaulois» τῆς 20 τοῦ Μάρτη 1920 ἀπὸ τὴν ἀπορμὴ τοῦ Βαλαωρίτη καὶ τῆς μεταφραστῆς του τῆς «Αἰμένης» τοῦ Ἀμαρτίνου καὶ κάποιου σχετικῆς δικῆς μου, (τρίτο φυλλάδιον τοῦ περιοδικοῦ «L'Acropole» τοῦ κ. Ch. Velley ἀσκέμβριος τοῦ 1920) σὺν ἄρθρῳ μου γιὰ τὸ Ἀμαρτίνον στὴ νεοελληνικὴ ποίηση, καὶ ἄλλα ἀκόμα. Κάποιον ἄρθρον γιὰ τὸ Βαλαωρίτη τοῦ κ. Σίμου Μενάρδου γαλλικὰ δημοσιευμένο σὺν «Mercure de France», πιθανότατα δὲ σταχυολογημένο ἀπὸ χειρόγραφον μιᾶς ὁμιλίας τοῦ κ. Μενάρδου ἀγγλικὰ σὺν Πανεπιστήμιῳ τῆς Ὁξφόρδης ἀκουστά μονάχα τὸ ἔχω. Ἀκόμα ἂς σημειώσω, γιὰ τὸ περίεργον, πῶς ὁ Βαλαωρίτης ἀναφέρεται στὴ σοφὴ συγγραφή τοῦ γάλλου καθηγητῆ στὴ Σορβόνῃ F. Baldensperger «Ἡ Λογοτεχνία» (Flammarion Βιβλιοθήκῃ Ἐπιστη-

μονικῆς Φιλοσοφίας) ὡς ἑλληνικῆς ποιητῆς ρομαντικῆς κατὰγωγῆς.

Τὸ ὀλίγοτάλειον βιβλίον τοῦτο ποῦ εἶχε τὴν καλωσύνη καὶ τὴν φροντίδα νὰ ἐκδόσῃ ὁ κ. Ἐλευθερουδάκης πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἑλπίστως φόρος ἐνδὸς μαθητῆ καὶ ὀχυροσπῆ, μὲ τὴν εὐκαιρίαν τοῦ συμπληρωμοῦ ἑκατὸ χρόνων, πρὸς τὸν ἀμπνευσμένο μαζὶ καὶ διδάσκαλον τῆς νέας ποιητικῆς μας τέχνης καὶ πρόδρομον τοῦ ξαναγενοῦ τῆς, πρὸς τὸν ποιητὴ ποῦ κραταίει σὺν φλογερῷ του τραγοῦδι καὶ μὲς τῇ θυμίζει πάντα, στὴν ἀρκατωλικὴν τῆς ἀραιότητά, τὴν Μεγάλην Ἰδέαν ποῦ δόθηκε τοῦ ἔθνους μας νὰ θρέψῃ καὶ μέσα σὲ ὅλα του τὰ πειθήματα, καὶ μέσα σ' ὅλας τῆς ἀνεντιότῃτες, πάντα πρόσφορον καὶ κίνητρον ἔσῃ; καὶ προκοπῇ; ὅσο κι ἂν καταφρονετικά κοιτάζεται ἡ, λησμονημένη, καὶ σὰ νὰ ἔπαυε ἀπὸ ἀσφυξίας παραμεριζέται ἀπὸ τὸ ἀπότομον ὀρθοστάτωμα νέων ἰδανικῶν, τώρα στῶν καιρῶν τὰ διαδαιτικά τρεμοσιλέματα.

Τέλος; δὲν πρέπει νὰ σιωπηθῇ πῶς λαίπουν ἀπὸ τὴν κριτικὴν μου δοκιμὴ γιὰ τὸ Βαλαωρίτη τρία κεφάλαια:

Ἡ κριτικὴ τῶν Ἰωάνν. του καὶ τῶν ἀισθημάτων του. Ἡ κριτικὴ τῶν κατὰ καιροὺς κριτικῶν του. Ἡ κριτικὴ τῆς ἐπενέργειάς του στὴ φιλολογίαν μας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

— Ἀφιέρωμα	Σελ.	5
— Byron, Ronsard, Βαλαωρίτης	»	7
— Σολωμός καὶ Βαλαωρίτης	»	17
— Ὁμολογία πίστεως	»	23
— Λασκαράτος καὶ Βαλαωρίτης	»	27
— Δύο γράμματα	»	51
— Ὁ Βαλαωρίτης καὶ τὸ ἔργο του. (Δύο ἑμίλιες). <i>Ἡ Πρώτη</i>	»	54
— Ὁ Βαλαωρίτης καὶ τὸ ἔργο του. (Δύο ἑμίλιες). <i>Ἡ Δεύτερη</i>	»	91
— Ὁ Βαλαωρίτης πολιτευόμενος	»	128
— Βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα	»	137

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ "ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΔΑΚΗΣ,,

"Αγλα Οί Νέοι, ἀνθολογία	Δρ. 15—
"Αλφειὸν Σχολή, μετ. καὶ προλ. Γ. Καλοσγούρου	12—
"Ανδοῦγιος Ἡμερολόγιον τοῦ Σατανᾶ	20—
Βουτυρά Ζωὴ ἀρρωστημένη, κί' ἄλλα διηγήματα	15—
"Ονειρο ποῦ δὲν τελειώνει, κί' ἄλλα διηγήματα	15—
Γκαϊτε Φάουστ, μετάφ. Κ. Χατζοπούλου	15—
"Εκλεκτικὰ συγγένειαι, μετ. Ρ. Γρυπάρη Τόμ. 2	25—
Γκέρκερδσεν Πηλιὰ γράμματα, διηγήματα	7—
Γκόκεν Στὸ βυθό, εἰκόνας εἰς 4 μέρη	13—
Γρανίτσα Τὰ ἄγρια καὶ τὰ ἡμέρα τοῦ βουνοῦ καὶ τοῦ λόγγου	12—
Δάντη Ἡ Κόλαση, μετάφρασις Γ. Καλοσγούρου	20—
Δίπλα-Μαλάμου Στὸ διὰξ μου, ποίημα	6—
Θεοτόκη Τῇ καὶ χρήμα, διηγήμα	10—
Σκλάβοι, μυθιστόρημα	25—
Καζαντζάκη Τῇ νύχτα τ' αἴη Γιάννη, κί' ἄλλα δράματα	10—
Καζαντζάκη Θάνατος, Βλέκκας, μυθιστόρημα	25—
Καμπύση Τὸ μουσικὸ τοῦ γάμου καὶ ἡ φάρσα τῆς ζωῆς, δράματα	8—
Λαοκαράτου Ἡθὴ, ἔθιμα καὶ δοξαστεῖς τῆς Κασσολονίας	20—
Μαρίας (Βασίλ. Ρουμανίας) Μινόλα, διηγήμα	6—
Μερίμη Κολόμβι, διηγήμα, μετ. Ν. Πολίτου	10—
Μορέας Στροφές, μετάφ. Τέλλου Ἄγρα	8—
Μπεντιέ Τὸ μυθιστόρημα τοῦ Τριστάνου καὶ τῆς Ἰζόλδης, μετάφ. Γ. Βεντήρη	12—
Νικοντέμ Ἡ δυσκαλίτσα, δράμα σὲ 3 πράξεις	6—
Νισόβαν Ἐκλεκτικὰ σελίδες, ποιήματα, διηγήματα κλπ.	12—
Τὸ Ἀγριολλούλουδο, μυθιστόρημα	20—
Ντὲ Ἀμπίσις Τὸ πατρικὸ σπῖτι, κί' ἄλλα διηγήματα	7—
Ντοστογιέφσκι Ὁ πικτήης, μυθιστόρημα	15—
Ξενοπούλου Φαιτητά, δράμα	6—
Παπαντωνίου Παῖσι ρυθμοὶ	10—
Ποντίδην Ἀνατριχίλας, διηγήματα	6—
Σαϊκπνο Μακκίθ, ἔμμετρος, μετάφ. Κ. Θεοτόκη	15—
Σκίππ Ἀνθολογία, ἐκλογὴ ἀπὸ τῶ ἔργον τοῦ ποιητοῦ	20—
Μικροὶ περίπλοτοι, περιγραφαί, ἐντυπώσεις	7.50
Σολωμοῦ Τὰ ἱταλικά ποιήματα, πρόλογος καὶ μετάφ. Γ. Καλοσγούρου	6—
Στρίντσεργ' Ὁ γάμος, ἱστορίαι 12 ἀνδρογύνων	16—
Ταγκοπούλου Τὸ κινούργιον σπῖτι, δράμα	8—
Ταγός Λυρικά ἀριστῶματα	6—
Τόέντορ Μονάχρηδ, μυθιστόρημα	8—
Φράνς Ὁ Κρικινεπιλήης, κί' ἄλλα διηγήματα	15—
Φωδκόλου Φορτουᾶτος, κωμῳδία	20—
Χατζοπούλου Ἡ Ἀνιώ, κί' ἄλλα διηγήματα	7.50

